

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Mei 1973

Jaargang 72 / Aflevering 2-3

Met Nieuwsbulletin Aflevering 5

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

TEVENS ORGAAN VAN DE RIJKSDIENSTEN VOOR DE MONUMENTENZORG
EN VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK, ALSMEDE VAN DE
NEDERLANDSE MUSEUMVERENIGING

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. F. van Agt
Redactie-secretaris Drs. H. P. R. Rosenberg, p.a. Rijksdienst voor de
Monumentenzorg
Broederplein 41, Zeist, telefoon 03404-21844
Redactieraad
Prof. Dr. H. Brunsting, Drs. R. C. Hekker, Mr. J. Korf,
D. F. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. J. G. N. Renaud,
Prof. Dr. Ir. C. L. Temminck Groll

DRS. T. J. GERITS

Land zonder grenzen, cultuurhistorische verkenningen
van Belgisch Limburg

Blz. 45

DR. H. KESTERS EN G. HEYNEN

Sint-Truiden, van abdij tot stad

Blz. 63

M. STINCKENS

De landcommanderij Alden Biesen, kort historisch overzicht

Blz. 71

DRS. C. G. DE DIJN

Enkele eerste beschouwingen bij een verbouwingsontwerp van 1716
voor de landcommanderij Alden Biesen

Blz. 75

IR. R. MEISCHKE

Het Maastrichtse burgerhuis van de vijftiende tot de achttiende eeuw

Blz. 85

DRS. ISTVÁN L. SZÉNÁSSY

Klooster werd museum, enige gegevens met betrekking tot het
gerestaureerde voormalig klooster van de „Bondefanten”
te Maastricht

Blz. 104

DR. J. G. N. RENAUD

Enige aantekeningen betreffende de ruïne van Valkenburg

Blz. 112

LAND ZONDER GRENZEN CULTUURHISTORISCHE VERKENNINGEN VAN BELGISCH LIMBURG

DOOR

T. J. GERITS

De cultuur laat zich niet aan grenzen binden. Dit adagium is zeker toepasselijk op de Belgische provincie Limburg, die aan drie zijden door administratieve grenzen werd afgeperkt. Bij een nadere kennismaking met deze provincie zal men bovendien vaststellen dat het gebied niet alleen cultuurhistorisch, maar ook landschappelijk zodanig met de omliggende gewesten verbonden is, dat men gerust mag spreken van een „land zonder grenzen”.

Het is de bedoeling in deze bijdrage een beknopt cultuurhistorisch overzicht te geven van het gebied, dat in de middeleeuwen grotendeels tot het graafschap Loon behoorde, in de 14de eeuw bij het prinsbisdom Luik werd ingelijfd, in de periode 1795-1839 samen met Nederlands Limburg een staatkundige eenheid vormde, achtereenvolgens onder Frans, Hollands en Belgisch bewind. De scheiding van dit gebied aan weerszijden van de Maas werd in 1839 politiek voltrokken. De Maas, verbindingsweg en eenheidsband, werd een administratieve grens tussen twee staatkundige eenheden, die door hun gemeenschappelijke kenmerken, taal en cultuur, op elkaar aangewezen bleken.

Om het cultuurhistorisch beeld betreffende het gebied, dat ons bezighoudt, nauwkeuriger te omschrijven en de verbanden met gebeurtenissen en toestanden in de naburige streken beter te vatten, is het wenselijk dat een korte beschrijving van het landschap aan de eigenlijke uiteenzetting voorafgaat.

Landschap

Naar de bodemgesteldheid behoort de provincie Belgisch Limburg, die ongeveer een vierkant vormt met zijden van circa 50 km, tot diverse, duidelijk onderscheiden landschapseenheden.

Haspengouw, het gebied ten zuiden van de Demerrivier, die onder het Scheldebekken ressorteert, maakt deel uit van een met löss bedekt heuvelland, dat gerekend moet worden tot de lössgordel, die over Nederlands Limburg in noord-

oostelijke richting tot aan de Rijn doorloopt. Anderzijds is dat lössgebied het heuvelachtig voorland van de Ardennen. Het vormt de overgang van dit leisteenplateau naar de Belgisch-Nederlandse en de Nederrijnse laagvlakte.

Het centraal westelijk deel van de provincie, een heuvelachtig gebied van rivieren en diepingesneden dalen en holle wegen, sluit aan bij het *Hageland*.

Ten noorden van het Demerdal onderscheidt men het *Kempeland*, dat langs Venlo over de Nederlands-Duitse grens in oostelijke richting doorloopt en dat zich westelijk in de richting van Antwerpen uitstrekt. Het omvat een groot deel van de provincie Antwerpen en de smalle zuidelijke rand van Noord-Brabant. Ten zuiden wordt het begrensd door de hydrografische tak Rupel-Dijle-Demer. Het oostelijk en noord-oostelijk deel van de Limburgse of oostelijke Kempen heeft het uitzicht van een terrassenlandschap, het Kempisch plateau, dat dicht bij de Maas de waterscheiding vormt tussen Maas en Schelde. Het noord-westelijk gebied bestaat hoofdzakelijk uit een duinlandschap.

Haspengouw en Kempen worden ten oosten begrensd door het *Maasland*, dat zijn belang te danken heeft aan de stroom, die ondanks zijn soms moeilijke bevaarbaarheid toch eeuwenlang een voorname internationale verbindingsweg met de omliggende gebieden is gebleven.

Prehistorie

Uit de geografische verscheidenheid kan men ook een eigen geschiedkundige ontwikkeling vermoeden. De alluviale Maasvallei en het heuvelachtig lössgebied van Haspengouw waren sinds de prehistorische tijden een landbouwgebied van betekenis. Deze streek heeft dan ook een vroege occupatie gekend. De omgeving van Rosmeer en voorts het gebied tussen Jeker en Maas vormden in het mesolithisch tijdperk een belangrijk centrum van bandkeramische industrie. In de streken met arme gronden, zoals de Kempen, mag men stellen dat de occupatie sterk afhankelijk was van de aanwezigheid van bronnen, beekjes, waterplassen en rivie-

ren. De opgravingsresultaten hebben dat trouwens bevestigd. Sporen van laatpaleolithische nederzettingen heeft men onder meer te Lommel en te Zonhoven aangetroffen. In de omgeving van deze plaatsen bloeide nadien ook de bekercultuur. Invasies van vreemde stammen betekenden voor de inheemse bewoners een contact met andere culturen en met nieuwe technieken. De bronstijd werd gekenmerkt door de importhandel van bronzen voorwerpen en door het aanleggen van urnennecropolen. Bronsgietersvoorraden werden in het Maasland gevonden onder meer te Geistingen (26 geoorde hulsbijlen) en op de grens Neeroeteren-Maaseik (4 vleugelbijlen). Urnen van de Hallstatt-beschaving, de vroegste periode van de ijzertijd, werden bij Lommel en bij Overpelt-Neerpelt opgegraven. Uit diezelfde beschavingstijd werden eveneens resten van nederzettingen ontdekt te Rekem en te Lommel.

Tijdens de laatste eeuwen van de ijzertijd, de La-Tène-periode, zijn vermoedelijk de Eburonen over de Rijn naar het Westen getrokken, waar zij zich met de inheemse bevolking vermengden. Deze bewoners troffen de Romeinen aan toen zij in 57 voor Christus in Noord-Gallië kwamen.

Romeinse tijd

Na de uitroeiing van de Eburonen, die zich tegen de Romeinse invasie verzet hadden, stond de bezetter aan andere Germaanse stammen toe zich in het verlaten gebied te vestigen. Zonder twijfel heeft deze invasie de Germaanse inslag van de streek versterkt.

Haspengouw werd bevolkt door de *Tungri*. Binnen het kader van de Romeinse administratie maakten zij deel uit van de *civitas* der *Tungri*, die *Aduatica Tungrorum*, het huidige Tongeren, tot hoofdplaats hadden. De vruchtbare lössgronden werden vanuit de Gallo-Romeinse villa's of herboerderijen intensiever gecultiveerd. Bodemvondsten ten zuiden van het Demerdal hebben aange-toond dat de Gallo-Romeinse beschaving tot in de kleinste nederzettingen was doorgedrongen. Prof. dr. J. Mertens en Fl. Ulix hebben gewezen op sporen van een Romeins kadaster, een grondverdeling in de vorm van een regelmatig schaakbord (*centuratio*). De aanwezigheid van het groot aantal landbouwbedrijven in Haspengouw schijnt op de aanwezigheid van een tamelijk breed verspreide agrarische gemeenschap te duiden.

In de oostelijke Kempen met zijn weleer uitgestrekte heidevlakten kwamen zich in de loop van de eerste eeuw de Toxandriërs vestigen. Hoogstwaarschijnlijk waren zij administratief ingeschakeld bij de *civitas Tungrorum* van *Germania Inferior*. In het gebied der Toxandriërs, dat ook een groot deel van Noord-Brabant omvatte, is het aantal villa's uiterst beperkt en in het

binnenland valt er zelfs geen enkele aan te wijzen. Deze vaststelling heeft het geldend denkbeeld van enkele decennia geleden gevoed als zou de Kempen buiten de Romeinse invloedssfeer zijn gebleven. Dit standpunt is thans voorbijgestreefd. Op diverse plaatsen immers, zoals in het Dommel-Beerzegebied en meer bepaald te Lommel, worden Romeinse bodemvondsten van de eerste tot de vierde eeuw gesignaleerd. Voor Koersel en Lommel kon zelfs een geometrische aanleg van het landschap worden aangeduid, hetgeen met een oud Romeins meetkundig net verband schijnt te houden. Slechts in de mate dat de Romeinse vondsten nog talrijker worden en men zal kunnen beschikken over meer studies van wegpatronen en verkavelingsstructuren in andere Kempische dorpen, zal men omtrent de Romeinse invloed in de Kempen een vollediger en juist beeld krijgen. Inmiddels wordt hypothetisch vooropgesteld dat na de Romeinse overheersing de agrarische landschapstrekken met vegetatie werden overwoekerd.

Met de Romeinse occupatie brak een lange periode van rust aan, waarin de welvaart in onze streken geleidelijk toenam. Het bezette gebied werd van een voor die tijden degelijk en uitgebreid *wegennet* voorzien. Dit verkeerssysteem, waarvoor zowel landwegen als rivieren van betekenis waren, werd met een economisch en militair doel aangelegd. Knooppunten van deze Romeinse wegen in onze streken waren *Tongeren*, de plaats die van uitgebreide vestingswerken voorzien was, en *Maastricht*, waar de Romeinen in de 3de eeuw ter bescherming van de Maasovergang een *castellum* bouwden. De grote *landverkeersweg Keulen-Bavai-Boulogne*, de strategische verbinding tussen Brittanië en de Romeinse *limes* langs de Rijn, passeerde bij Maastricht de Maas en liep langs Tongeren. Via Maastricht was Tongeren door een landweg met het belangrijke Romeinse centrum Nijmegen verbonden. Deze heerbaan liep langs de linker Maasover. Te Rekem, Maasmechelen, Maaseik en Ophoven werd de Romeinse wegconstructie blootgelegd. Andere voorname verkeerswegen liepen van Tongeren naar Aarlen, Tienen, Bilzen-Hasselt en Herstal-Luik. Ook zijn overblijfsels gevonden van wegen die in hoofdzaak een lokaal karakter hadden, bijv. de weg door de Kempen over Achel en Bree naar Rotem. Bovendien waren er de kleinere wegen, vertakkingen en paden uit de Romeinse en vroegere tijden.

Het landschappelijk aspect en de menselijke occupatie moeten ook in de Merovingische pe-

riode grotendeels onveranderd zijn gebleven. Merovingische bodemvondsten werden voornamelijk aangetroffen in die streken, die vanaf de prehistorische tijden bewoond waren.

Kerstening

Een belangrijk facet van de Romeinse periode in onze streken is de eerste verbreiding van het christendom. De manier waarop het christendom in Noord-Gallië ingang vond kan niet met zekerheid achterhaald worden. Toch staat het vast dat die verbreiding in de Romeinse tijden geen grote omvang had en dat zij niet in de eerste plaats het gevolg van missionering was, maar van het feit dat zich onder de Romeinen en Gallo-Romeinen militairen en ambtenaren bevonden, die christenen waren. Tot die verbreiding kunnen ook tot het christendom bekeerde kooplieden en handwerkers hebben bijgedragen. Bovendien mag gesteld worden dat het christendom eerst in de geromaniseerde nederzettingen langs de wegen en in de Maasvallei bekendheid verwierf en vervolgens geleidelijk bij de autochtone bevolking van het platteland is doorgedrongen.

Haspengouw en de oostelijke Kempen behoorden, zoals gezegd, tot de Romeinse provincie *Germania Inferior*. Deze administratieve omschrijving kwam in grote lijnen overeen met de *kerkprovincie Keulen*, waar Maternus, wiens naam aan diverse synoden in het begin van de 4de eeuw verbonden is, de eerste bisschop was. Binnen de Romeinse wallen van *Tongeren* resideerde in de 4de eeuw Servatius als de eerste onomstreden bisschop van het uitgestrekte bisdom Tongeren-Maastricht-Luik. De bisschop van Tongeren vestigde zich waarschijnlijk in de tweede helft van de 6de eeuw te *Maastricht*. De aanwezigheid van een bisschop in Haspengouw is de verdere ontwikkeling van het christendom in onze streken zeker ten goede gekomen. Omstreeks het midden van de 7de eeuw kan men een aanzienlijke versterking van de missionering in het Merovingische Rijk vaststellen. Met deze activiteit hangt de stichting van de eerste kloosters in Haspengouw en de Maasvallei samen. De grootgrondbezitter Trudo stichtte rond het midden van de 7de eeuw de benedictijnenabdij van *Sint-Truiden*. In de buurt van de antieke weg Maastricht-Bilzen-Hasselt kwam het vrouwenklooster van *Munsterbilzen* tot stand. Een ander vrouwenklooster werd te *Aldeneik* in de Maasvallei, bij de heerbaan Tongeren-Nijmegen, opgericht. Beide kloosters leefden volgens de benedictijnse kloosterregel, maar namen later het statuut van een seculier stift

aan. Munsterbilzen werd een adellijk vrouwenstift en Aldeneik werd een kapittel van seculiere kanniken.

Als belangrijke missionerende bisschoppen onderscheidden zich Lambertus, die rond 705 vermoord werd, en Hubertus, die omstreeks 717 zijn bisschopszetel te Luik vestigde en daardoor de grondslag legde van een voornamelijk Maaslands centrum, dat weldra de leiding zou nemen van het kerkelijk, politiek en cultureel leven in het Midden-Maasgebied. In de eerste helft van de achtste eeuw was onder meer Willibrord als missionaris actief in het Kempenland. Hij verwierf er heel wat onroerende bezittingen, onder andere te Hoksent-Eksel en te Reppel. Deze goederen maakte hij kort voor zijn overlijden over aan de abdij van Echternach, die een uitgangspunt vormde voor de evangelisatie van Noord-Gallië. Mogelijk hebben de monniken van deze abdij de prediking van het christendom in onze streken voortgezet. Met een grote waarschijnlijkheid mag men aannemen, dat tegen het einde van de achtste eeuw de kerstening van het Maasland voltooid was.

Het graafschap Loon

Reeds voor het voleindigen van de evangelisatie was er een kerkelijke organisatie en indeling tot stand gebracht. Nagenoeg parallel aan de kerkelijke organisatie, althans in de kerstening en de pastorale planning, verliep de staatkundige organisatie en indeling van het gebied in gouwen, die in ons gebied tenslotte onder de namen Haspengouw, Toxandrië en Maasgouw een concrete gestalte kregen. Rond het midden van de 11de eeuw regeerden de graven van *Loon* over een gebied ten zuiden van de Demer gelegen met de burcht Loon als kern en het ten westen van de Maas gelegen graafschap Hocht. De territoriale expansiedrang van de Loonse graven was er in de 11de en de 12de eeuw op gericht de aanpalende gebieden op diverse haalbare manieren, onder meer door een berekende huwelijkspolitiek, te vererven. Bovendien wisten zij voogdijrechten te verkrijgen op de talrijke enclaves, die in het bezit waren van kerkelijke instellingen, abdijen en kappittels.

Heel wat lokaliteiten waren betrokken in de belangenfeer van soms verafgelegen kerkelijke instellingen en ondergingen er de invloed van. De benedictijnenabdij van Corbie in Picardië kwam in de 9de eeuw in het bezit van Beringen en Heusden. Halmaal hoorde toe aan de St.-Vaastabdij te Arras. De Luikse Benedictijnen van de St.-Laurens- en de St.-Jacobsabdij bezaten res-

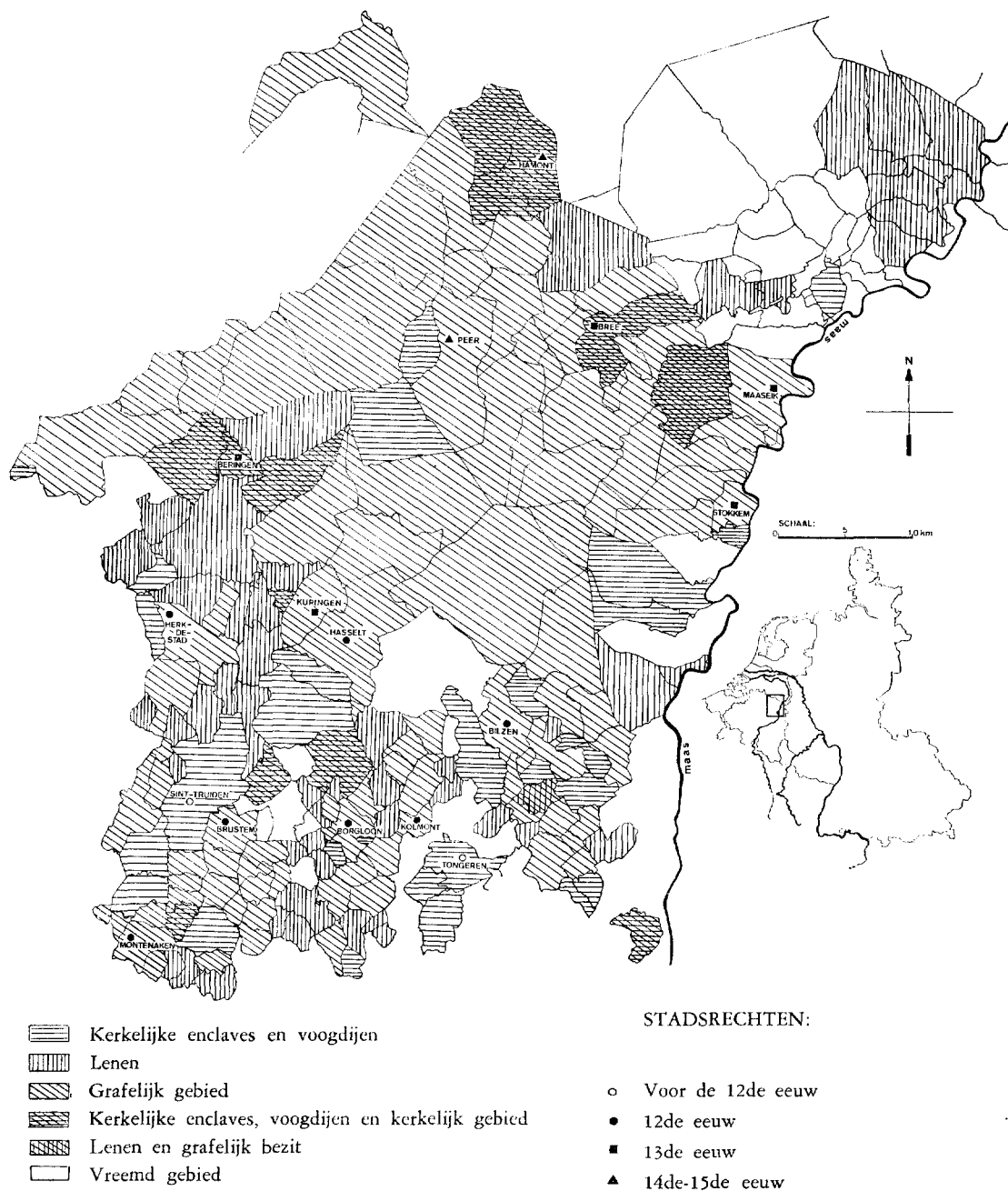

Fig. 1. Het graafschap Loon omstreeks 1300 en de Loonse steden. (Tekening Prov. Dienst v.h. Kunstpatrimonium, Hasselt, naar J. Baerten, *Het graafschap Loon*, Assen 1969).

pectievelijk Heers en Bitsingen met Rukkelingen-op-de-Jeker. Neeroeteren was een domein van het stift van Thorn. Het St.-Servaaskapittel van Maastricht was in het bezit van Zepperen, Vlijtingen, Mechelen-aan-de-Maas, Hees en Meeswijk, terwijl het O.-L.-Vrouwkapittel van diezelfde stad over het domein van Wijchmaal beschikte. Andere uitheemse eigenaars van domeinen, temidden van de Loonse bezittingen, waren de Luikse kapittels van St. Maarten te Mettekoven, St. Lambertus te Broekom, St. Jan te Gingelom en St. Denijs te Lens-sur-Geer in Haspengouw en verder St. Bartholomeus te Bree in het Maasland. Ook enkele streekeigen abdijen hadden er domeinen in eigendom: Munsterbilzen te Wellen, Haccourt en Kleine Spouwen, St.-Truiden te St.-Truiden en Helchteren, Hocht te Opgrimbie. Bovendien waren Tongeren, Alken en Hoeselt bezittingen van de prins-bisschoppen van Luik. Uit dit overzicht moge blijken welk disparaat geheel het gebied ten westen van de Maas in de middeleeuwen vormde.

De macht en het aanzien van de graven van Loon bereikte een hoogtepunt rond 1200.

De steden

In het economisch bestel van die jaren was de Maas een belangrijke verkeersweg, maar niet de enige waarlangs nijverheidsprodukten en grondstoffen naar hun bestemming gevoerd werden. De landverkeersweg Brugge-Keulen, die Vlaanderen en Brabant via Maastricht met de Rijnlandse handelsmetropool verbond en die aansluitingen gaf op de grote handelswegen naar Midden- en Noord-Duitsland, blijkt reeds vroegtijdig van betekenis geweest te zijn. In deze economische constellatie gingen weldra ook de opkomende steden een rol spelen.

Tongeren, in de Romeinse tijd een belangrijke nederzetting, wat bewezen wordt door haar meer dan 4 km lange omwalling, verloor veel van haar aanzien na de verplaatsing van de bisschopszetel naar Maastricht. Haar gebied werd Luiks, zoals de helft van St.-Truiden, een andere Haspengouwse nederzetting, die zich in de 12de eeuw tot een nijverheids- en handelscentrum ontwikkelde. St.-Truiden, dynamisch van binnen uit gegroeid uit een abdij, waarbij een *vicus* met leden van de *familia* en ook met buitenstaanders bevolkt werd, had tegen het einde van de 11de eeuw reeds een standing bereikt dat zij het domaniaal regime kon opgeven. Er ontstond een jaarmarkt, er waren drukke bedevaarten naar de heilige relikven van Trudo en Eucherius en er had investuurstrijd plaats, hetgeen van aard was om meteen los te komen van het grondheerlijk gezag. In de 12de eeuw werd de stad herbouwd en dan

reeds aangeduid als een nederzetting met talrijke bevolking.

De graven van Loon hebben, althans in de 12de eeuw, een bewuste stedenpolitiek gevoerd, die ingegeven was door politieke bedoelingen en op strategische motieven steunde. Stedelijke rechten werden toegekend aan Kolmont (1170), Brustem (1175), Borgloon, Montenaken, Bilzen, Hasselt en Herk-de-Stad. Bij de eerste vier resideerden trouwens kasteleinen. In de 13de eeuw kregen Kuringen en ook Beringen, Bree, Maaseik en Stokkem hun vrijheden veelmeer met de bedoeling de economie in de Kempen en het Maasland te stimuleren. De verbindingswegen met hun handelsverkeer hebben zonder twijfel bij de lokalisatie van deze steden een rol vervuld.

Na de definitieve inlijving van Loon, een leen van de Luikse kerk, bij het prinsdom Luik (1366) gaf de bisschop privileges aan Hamont en Peer. Al deze Loonse steden ontvingen het Luiks stadsrecht.

Na 1232 werd Hasselt de voornaamste gemeente van het graafschap Loon, zowel door de gunst van de graven, als door zijn voortreffelijke geografische ligging tussen Kuringen en Loon, op de weg die de Kempen met St.-Truiden en Luik verbond. Ook na de Luikse annexatie van het graafschap bleef Hasselt een centrale positie in het Land van Loon innemen en werd zijn functie als zodanig algemeen erkend van af de 16de eeuw.

Een belangrijk centrum op economisch en cultureel gebied, waarvan de invloed op het Land van Loon niet moet onderschat worden, was de stad Maastricht. Vanouds bezat de bisschop van Luik er rechten, maar in de 13de eeuw verkreeg ook de hertog van Brabant er bepaalde bevoegdheden, zodat er tot 1795 een tweeherigheid (*condominium*) was: de bisschop van Luik en de hertog van Brabant oefenden samen de soevereiniteit uit over Maastricht.

Het zwaartepunt van de stedenbeweging, in het gebied dat ons bezig houdt, lag in het rijke Haspengouw, terwijl de meeste noordelijk gelegen Loonse steden in feite landstadjes met een sterk agrarische inslag bleven. Ook in de architectonische vormgeving is dit fenomeen na te wijzen. De Haspengouwse steden vooral hebben vanaf de late middeleeuwen een zekere zelfstandigheid nagestreefd in het behartigen van hun eigen belangen en een medezeggingschap in de behandeling van landsaangelegenheden, hetgeen onder meer tot uiting kwam in het stedenverbond van 1315-1316, waarbij St.-Truiden, Tongeren en

Maastricht zich met Luik verbonden tegen de bisschop. In 1378 tijdens de politieke troebelen in verband met de opvolging van prins-bisschop Jan van Arckel sloten de Loonse steden Hasselt, Beringen, Borgloon, Bilzen, Herk-de-Stad, Maaseik, Bree en Stokkem, met de Waalse steden het eerste bondgenootschap, waardoor zij ook voor de eerste maal de broederhand aan Tongeren en St.-Truiden reikten.

De democratische inrichting der steden was meestal gegrondvest op de ambachten: St.-Truiden, Tongeren en Hasselt elk 12, Borgloon 7, Bilzen en Maaseik 6 en Herk-de-Stad 5. Te Stokkem, Bree, Beringen, Peer en Hamont is er echter van corporatieve groeperingen geen spraak. Aan het hoofd stonden steeds twee burge-meesters, gekozen door de dekens of de vertegenwoordigers van de ambachten, die dan de raad vormden. In latere tijden, meer bepaald vanaf de 17de eeuw, hebben de prins-bisschoppen zich tegen de macht van de ambachten verzet en kwam de aristocratie aan de macht.

Sinds de vereniging met het prinsdom maakten vele Loonse steden deel uit van de derde stand der Staten van Luik. Naast St.-Truiden en Tongeren, treft men er ook Hasselt, Borgloon, Bree, Beringen, Bilzen, Stokkem, Maaseik, Herk-de-Stad, Hamont en Peer aan. Alleen de eerste vier zetelden in het Tribunaal der XXII.

De dorpen

Het ligt voor de hand dat niet elke gemeente van het graafschap Loon het voorrecht van vrijheid of stad met muren, wallen en poorten genoot. De meeste plattelandse woonplaatsen misten die bijzondere privileges. In verband met het ontstaan en de organisatie van de Loonse plattelandsgemeenten heeft dr. J. Behets interessante vaststellingen genoteerd. Voor het gebied van Haspengouw en enigszins ook voor het Maasland stelde hij vast dat de gemeenten, heerlijkheden en parochies in aantal doorgaans overeenkomen. Dit schijnt volgens hem te wijzen in de richting van een ver doorgedreven domaniaal systeem. Het Haspengouwse dorp blijkt inderdaad territoriaal en administratief meer aan het domein gebonden, dan het Kempische dorp, dat omwille van zijn schrle gronden meestal aan de feodaliteit ontsnapte.

In Haspengouw ontstonden de dorpen bij kastelen en herengoederen, die samen met de kerk eens het centrum van de lokaliteit uitmaakten. De oorspronkelijke nederzetting zou uit horigen van het domein bestaan hebben, waarbij zich nadien ook buitenstaanders kwamen vestigen. In de Kempische dorpen werd het centrum gevormd door het dorpsplein, dat dikwijls, maar niet altijd in

de buurt van de kerk was gelegen. Zij behoorden in feite tot het type van de „kerspelen”, met het kerkdorp, waar zich de parochiekerk en de verzorgingsinrichtingen bevonden, en daar omheen de andere buurtschappen, die samen met de dorpskern de gemeente en de parochie vormden. Deze buurtschappen waren op basis van samenwonen ontstaan. Het spreekt vanzelf dat de hier geschetste evolutie niet alleen toepasselijk is op de plattelandsgemeenten. Ook de lokaliteiten, die om economische of strategische redenen, stedelijke rechten verwierven, hebben een soortgelijk proces doorgemaakt, tenminste wat hun ontstaan betreft.

De beschikkingsrechten van de landbouwersbevolking op de heerlijke gronden kwamen hoofdzakelijk tot uiting in hun aandeel in het dorpsbestuur. Behalve de meier of de schout, die de heer vertegenwoordigden, en de schepenen, die gerechtsambtenaren waren, werd het door de vertegenwoordigers van de boeren waargenomen. Het normale dorpsbestuur, dat men van de 16de-begin 17de eeuw af overal aantreft, is dat van de burgemeesters, bijgestaan door een raad van gezworenen of schatheffers. Luidens de eigentijdse bronnen waren zij de voormannen of voorgangers van hun gemeente en elk van hen was dat in zijn buurtschap.

Rechtenlijke organisatie

De schepenbanken met als district het grondgebied van een stad of van een dorp vormden de basisinstellingen in onze gewesten. Dit was ook het geval in het graafschap Loon. Zij werden voorgezeten door de meier of schout, vertegenwoordigers van de heer. Dr. J. Baerten, die de meest recente studie aan de Loonse schepenbanken wijdde, heeft er terecht op gewezen dat men onderscheid behoort te maken tussen stedelijke schepenbanken, die op ingezetenen en goederen binnen de steden het Luiks recht toepasten, en de plattelandse schepenbanken, die het Loons recht handhaafden. Het onderscheid tussen beide instellingen was gelegen in de bevoegdheid, die min of meer ruim was, naargelang het stads- of dorps-schepenen betrof.

Vanaf de 13de eeuw is er in de Loonse bronnen eveneens sprake van territoriale schepenbanken, waarvan Vliermaal, vermoedelijk ingevolge een grafelijke beslissing, de belangrijkste was. De territoriale schepenbank van Vliermaal werd dan ook de hoofdbank van het hele graafschap. De hoogste instantie binnen het graafschap berustte bij de leden van de leenzaal van Kuringen. Daar Loon een vazalstaat van het keizerrijk was, erkenden al zijn tribunaal het hof van Wetzlar als het hoogste beroepshof.

Naast de grafelijke schepenbanken bestonden er in het Land van Loon ook heel wat gerechtshoven op heerlijke en kerkelijke domeinen, die het hof van Vliermaal niet als oppergerechtshof erkenden. Enkele voorbeelden zullen ook hier de complexe toestand aantonen. Helch-

teren bleef ondergeschikt aan de schepenbank van St.-Truiden, die op haar beurt de keizerlijke schepenbank van Aken als beroepshof erkende. Neeroeteren ging in hoger beroep bij de schepenen van Echt, Neerglabbeek te Mechelen-aan-de-Maas en Rotem te Vroenhoven. Het St.-Servaaskapittel te Maastricht bezat elf dorpen, waaronder de volgende in Haspengouw gelegen: Sluizen, Koninksem, Grootloon, Hees, Zepperen en Vlijtingen. Zij werden banken van St. Servaas genoemd. Veulen, Hoepertingen, Mopertingen, Rutten en Nerem, de zo geheten *Redemptie*-dorpen, gingen eerst in beroep bij de schepenbank van de hertog van Brabant, later bij de Staten-Generaal te Maastricht. Kleine-Spouwen en Wellen waren heerlijkheden van de abdis van Munsterbilzen, die er ook de rechtspraak bezat. De schepenen volgden er het Loons recht. Grote-Spouwen, alhoewel een Loons dorp, sprak recht volgens de Luikse gewoonten. In de vrijheden van Beringen en Bree was de binnenstad Luiks en het deel buiten de wallen Loons.

Kerkelijke organisatie

Inmiddels had ook de kerkelijke organisatie een doeltreffende vorm gekregen. Nog in de 10de eeuw werd in Luik, Keulen en Trier de territoriale verdeling van de bisdommen in aartsdiocaten doorgevoerd. Het bisdom Luik telde tot in de 12de eeuw zeven aartsdiocaten. Toen kwam de stad Luik zich als achtste daarbij voegen. Een verdere indeling in decanaten gebeurde vermoedelijk in de 11de eeuw. Deze toestand bleef ongewijzigd tot in 1559, toen een kerkelijke reorganisatie in de Nederlanden werd doorgevoerd, die ook een weerslag had op het gebied van het bisdom Luik.

Volgens de middeleeuwse kerkelijke indeling ressorteerde het Land van Loon onder twee aartsdiocaten. Het aartsdiocanaat Haspengouw (*Hasbania*), dat 315 parochies groepeerde, telde drie decanaten, namelijk Maastricht, St.-Truiden en Tongeren. Het aartsdiocanaat van de Kempen (*Campinia*), met 361 parochies, bestond uit de decanaten Maaseik, Woensel, Hilvarenbeek, Beringen, Kuik, Wassenberg en Susteren, waarvan de eerste vier zich gedeeltelijk over het Loonse grondgebied uitstrekten. Een der oudst vermelde aartsdiakens is die van Haspengouw, terwijl ook reeds in de 11de eeuw sprake is van de decanaten St.-Truiden en Tongeren.

Het zwaartepunt van het kerkelijk leven was in de parochies gelegen. Bij het verlaten van het eigenkerkenwezen, onder invloed van de Gregoriaanse hervorming en de daarmee verbonden investituurstrijd, waren heel wat kerken, ook in het Land van Loon, onder de bevoegdheid van abdijen en kapittels gekomen. Deze instellingen

oefenden het patronaatsrecht uit, d.w.z. dat zij onder voorbehoud van bisschoppelijke goedkeuring de kerkbedienaar mochten aanwijzen en verder het beheer over de bezittingen en inkomsten van die kerken waarnemen. Die inkomsten bestonden hoofdzakelijk uit de opbrengst van de tienden of kerkelijke belastingen, die op alle landbouwgronden van het gebied rustten. De *patronus* was meteen de tiendeheffer, maar dat bracht ook welbepaalde verplichtingen mee, onder meer met betrekking tot het onderhoud van het kerkgebouw. Hij moest ook zorg dragen voor de huisvesting van de kerkbedienaar, een verplichting, waaraan heel wat fraaie pastorieën hun ontstaan te danken hebben, onder meer die van de Witherenparochies.

Kloosters en andere geestelijke instellingen

Een belangrijke bijdrage tot de landelijke en stedelijke architectuur en tot de cultuur in het algemeen werd door de kloosterinstellingen geleverd. Reeds werd gewezen op *benedictijnse* nederzettingen te *St-Truiden*, *Aldeneik* en *Munsterbilzen*, die voor de middeleeuwse cultuurschiedenis van het Maasgebied van grote betekenis zijn geweest.

Rond het einde van de 11de eeuw en in de 12de eeuw onderging het Westeuropese kloosterwezen een verdere ontwikkeling, onder meer door de stichting van de Cisterciënzers, een cenobitisch gerichte monnikenorde, die de benedictijnse observantie vollediger wilde beleven, de Kartuizers, die een eigen juridische status aan het kluisenaarsleven gaven, en de Premonstratenzers, een augustijns geïnspireerde orde van reguliere koorheren.

Ten aanzien van het Land van Loon stelt men een eigenaardige situatie vast bij de *Cisterciënzers* en de *Premonstratenzers*. Alhoewel Bernardus van Clairvaux († 1153) en Norbertus van Gennep († 1134) Maastricht bezochten en dus in de streek vertoefden, ontbreken er de mannenkloosters van hun orden, met één uitzondering: het cisterciënzerklooster te *Hocht*, dat aanvankelijk een mannenconvent was, maar omstreeks 1220 door monialen van dezelfde orde werd vervangen. Van deze cisterciënzer-nonnenkloosters waren er, behalve in Hocht, een vijftal aanwezig, nl. *Herkenrode* te Kuringen, gesticht in 1182 door graaf Gerard I van Loon, *Ter Beek* (1221) bij St.-Truiden, *Oriënten* (1234) bij Rummen, de *Godsberg* (1240) te Neeroeteren, dat in 1274 met Oriënten verenigd werd, en *Rotem* (1243) bij Halen. De premonstratenzerzusters betrokken een

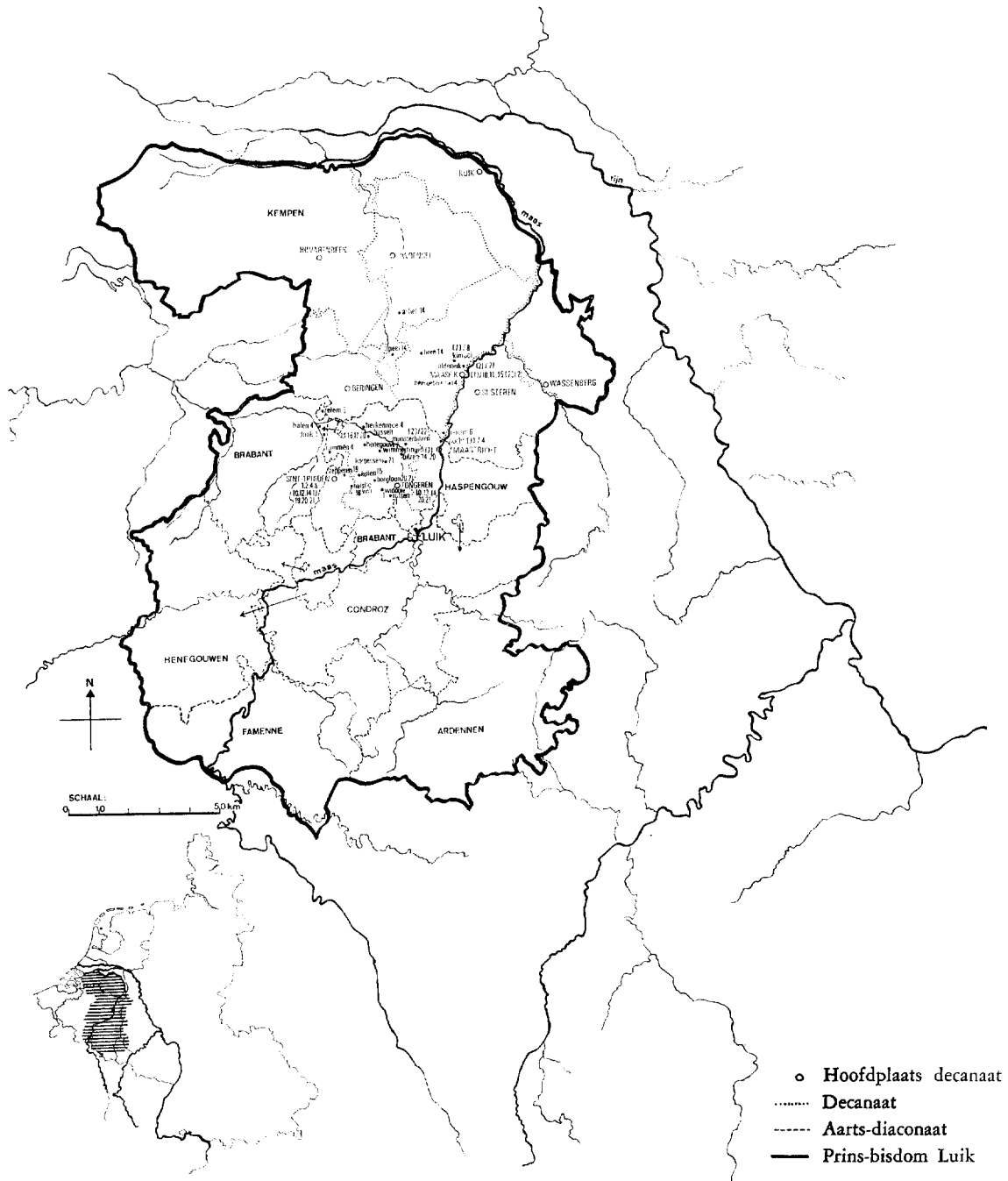

Fig. 2. Kerkelijke indeling van de aartsdiaconaten Haspengouw en Kempen, voor 1559. — Kloosters en andere geestelijke instellingen: 1 Benedictijnen, 2 Benedictinessen, 3 Cisterciënzers, 4 Cisterciënzערinnen, 5 Kartuizers, 6 Norbertinessen, 7 Reguliere kanunniken van het H. Graf, 8 Reguliere kanunnikessen van het H. Graf, 9 Reguliere kanunniken van St. Augustinus, 10 Reguliere kanunnikessen van St. Augustinus, 11 Augustinessen, 12 Minderbroeders, 13 Zusters Tertiariissen van St. Franciscus (Agneten), 14 Zusters Tertiariissen van St. Franciscus (Penitenten), 15 Kruisheren, 16 Augustijner Eremieten, 17 Alexianen (Cellebroeders), 18 Hospitaalridders van St. Jan, 19 Begaarden, 20 Begijnhof, 21 Seculier kapittel, 22 Adellijk vrouwenstift. De nummers tussen haken verwijzen naar instellingen die in 1559 al verdwenen waren. De nummers, gescheiden door een schuine streep, duiden instellingen aan die elkaar hebben opgevolgd. (Tekening Prov. Dienst v.h. Kunstpatrimonium, Hasselt).

klooster te *Rekem*, bij een *hospitale*, dat in 1140 gesticht zou zijn.

Ondanks het feit dat de Witheren of Premonstranzers geen eigenlijke stichtingen in het Land van Loon ondernomen hebben, is hun invloed op pastoraal, cultureel en economisch gebied niet weg te cijferen. De abdij van *Averbode*, die met de steun van de graven van Loon in 1134-1135 in het grensgebied van Loon en Brabant tot stand kwam, werd als een Loonse abdij beschouwd. Buiten een aanzienlijk aantal patronaatsrechten, zowel in de Kempen als in Haspengouw, verwierf zij er heel wat onroerende goederen, onder meer de landbouwkolonies van Spikelspade te Hechtel en van St.-Jansberg bij Maaseik. In de laatstgenoemde plaats is het romaans koor van de middeleeuwse domeinkerker bewaard gebleven. De Brabantse abdij van Heilisseem (1129) bezat in de 12de eeuw een belangrijk landbouwdomein te Sipernau onder Elen. Niet zonder betekenis was ook de invloed van de Waalse Witherenabdij te Floreffe (1121), die niet alleen enkele patronaatsrechten in de Kempen genoot, maar er bovendien een aanzienlijk domein van Kelchterhoeve en Hengelhoeve, in de omgeving van Houthalen, kon verwerven. Deze abdij was ook in het bezit van vier watermolens op de Dommel.

Tot de geestelijke instellingen, die in de loop van de 13de eeuw in de Loonse steden en in die van de enclaves ontstonden, behoren ook de *begijnhoven*. Het begijnenwezen houdt het midden tussen het kloosterleven en het gewone leven in de wereld. Vrome vrouwen wensten niet in algehele en strenge afzondering van de menselijke samenleving, maar toch in stille teruggetrokkenheid een godgewijd leven te leiden, zonder zich aan een kloosterregel te onderwerpen en geloften uit te spreken. Deze begijnen, want zo werden zij genoemd, gingen in gegroepede gebouwen samenwonen, een begijnhof, dat doorgaans tot een afzonderlijke parochie uitgroeide. Dergelijke begijnhoven trof men sinds de 13de eeuw aan te St.-Truiden, Tongeren, Hasselt, Borgloon, Bilzen en Maaseik.

De bedelorden, zoals de Minderbroeders en de Dominicanen, die een snelle verbreiding in de Nederlanden kenden, vestigden zich niet op het platteland, zoals de oudere agrarische orden hadden gedaan, maar in de opkomende steden. Rond 1225 deden de *Minderbroeders* hun intrede in St.-Truiden, waar het oudste getuigenis van hun aanwezigheid in 1238 wordt aangetroffen. Tot verdere stichtingen kwam het echter voorlopig niet.

Na een rustpauze in de tweede helft van de

13de eeuw met betrekking tot de kloosterstichtingen, werden de initiatieven op dit gebied in de 14de en vooral in de 15de eeuw hervat. De gunstige economische ontwikkeling en de betrekkelijke rust in het Land van Loon, slechts af en toe door oorlogstroebelen verstoord, onder meer tijdens het conflict (1482-1485) van Willem van der Marck met de Luikse prins-bisschop en met Maximiliaan van Oostenrijk, waren daar zeker niet vreemd aan.

De *kartuis* van Sint-Jansberg bij Zelem, in de buurt van Diest, kwam in 1328 tot stand. Zij was de enige nederzetting van deze orde in het Land van Loon.

Van de drie grote geestelijke ridderorden, die tijdens de kruistochten ontstonden, waren er twee die huizen hadden in het Land van Loon. *Ouden Biesen* (1220), landcommanderij van de *Duitse orde* in de Nederlanden, telde twaalf afhankelijke commanderijen, onder meer *Bernissem* (1237) bij St.-Truiden, *St.-Pieters-Voeren* (1244) in het toenmalig hertogdom Limburg, *Gruitrode* (1417) in de Kempen en *Ordingen* bij St.-Truiden. Het oorspronkelijk ideaal van de Teutonische ridderorde had betrekking op de militaire verovering en verdediging van de heilige plaatsen en op het beoefenen van de christelijke caritas. De ordeleden waren dus soldaten-kloosterlingen. De balie of landcommanderij van Ouden Biesen, het grootste kasteel tussen Loire en Rijn, is gelegen op enkele kilometers van het stadje Bilzen, op het grondgebied van de gemeente Rijkhoven. Na een periode van bloei en expansie kende de landcommanderij een tijd van stagnatie en zelfs van achteruitgang in de 15de eeuw en een aanzienlijke verslechtering van de economische toestand in de 16de eeuw.

In 1255 stichtte de commanderij van de *Johannieten* van Flémalle-Grande een priorij te Heshoven onder Groot-Gelmen, zodat ook deze geestelijke ridderorde in Loon vertegenwoordigd was.

Een andere religieuze orde, die aandacht schonk aan de verering van de heilige plaatsen en die in de loop van de 12de eeuw in het Heilige Land was ontstaan, werd in onze streken bekend als *H.-Graforde of Sepulcrienen*. In Europa verbreidde zich naast de mannelijke ook de vrouwelijke tak van die augustijnse congregatie. De middeleeuwse stichtingen van de reguliere koorheren van het H. Graf hielden niet lang stand in het Land van Loon. Aanzienlijker werd de betekenis van de vrouwenkloosters. De vrouwelijke tak der H.-Graforde in het bisdom Luik werd in 1480 door Jan van Abroek († 1510), de hervormer van de orde in de Nederlanden en latere provinciaal der Nederduitse provincie, te *Kinrooi* gesticht. Wegens de heersende oor-

logstroebelen werd het klooster reeds in 1495 naar de naburige stad *Maaseik* overgebracht. In 1520 kregen de Sepulcricenen van Maaseik de bisschoppelijke toelating om over te gaan tot de reguliere kanunnikessen van St. Augustinus. Ondanks zijn kortstondig bestaan en zijn geringe uitbreiding te Kinrooi en te Maaseik bekleedt dit klooster een belangrijke plaats in de geschiedenis van de H.-Graforde in de Nederlanden. Het was de bakermat van de vrouwelijke tak in het bisdom Luik en in andere streken van West-Europa. Via twee Rijnlandse dochterkloosters lag Kinrooi-Maaseik aan de basis van het Luikse convent van St. Elisabeth van de Bonnefantien, waaruit in 1539 rechtstreeks het Jeruzalemklooster te St.-Truiden groeide en later onrechtstreeks de stichtingen van Hasselt (1638) en Tongeren (1640) voortkwamen.

De *Moderne Devotie* was een religieuze beweging, die ontstond in de Noordelijke Nederlanden in de tweede helft van de 14de eeuw onder invloed van Geert Grootte. De voornaamste vertegenwoordigers van deze beweging waren de Broeders en Zusters van het Gemene Leven en de kloosters van het kapittel van Windesheim. De eerstgenoemde gemeenschappen hadden geen huizen in het Land van Loon. Slechts één klooster was er aangesloten bij het Windesheimse kapittel, namelijk Ter Nood Gods te Tongeren (1424/1427). Daarnaast moeten nog twee vrouwenkloosters vermeld worden, met name St.-Luciëndal (1420) te St.-Truiden en het St.-Agnesklooster (1429) te Maaseik. Het St.-Truidense klooster van St.-Hiëronymusdal, dat in de 14de eeuw voor ziekenverplegende zusters werd opgericht en in het begin van de 15de eeuw tot de Derde Orde van St. Franciscus toetrad, werd omstreeks 1635 definitief met St.-Luciëndal verenigd.

Hoewel de *Kruisberen* zich in de 13de eeuw in Hoi en Luik vestigden, dateren de Loonse Kruisherenkloosters eerst uit de 15de eeuw, namelijk Kolen-Kerniel (1438) en Maaseik (1476).

De oostelijke Kempen kende tot in de 15de eeuw praktisch geen kloosters. De *Tertiariissen van St. Franciscus*, ook Penitenten geheten, genoten aldaar en in Haspengouw een snelle verbreiding. Niet minder dan zes stichtingen kwamen in de 15de eeuw tot stand: Hasselt (1427), Achel (1432), Peer (1438), St. Truiden (1454), Bree (1464) en Bilzen (1472). De Kempenische Penitentenkloosters vooral mochten zich aanvankelijk over een grote bloei en innerlijke kracht verheugen, die pas in de tweede helft van de 16de eeuw, ingevolge de politieke en godsdienstige troebelen afgeleid werd.

Wie de kaart van de kerkelijke instellingen in het Land van Loon bekijkt, komt ook in contact met de *Begaarden*, die een belangrijke rol vervuld hebben in het godsdienstig en maatschappelijk leven van de steden. Evenals de begijnen leefden zij aanvankelijk in afzonderlijke woningen, waar zij zich toelegden op de handarbeid, inzonderheid op de lakenweverij. De vroegste Begaarden te St.-Truiden worden reeds in 1253 in de buurt van de St.-Gangulfus- en de St.-Pieterskerk gesignaleerd. In 1333 schreef de bisschop van Luik de

regel van de Derde Orde van St. Franciscus aan al de Begaarden van zijn diocees voor. Het Begaardenklooster van Zepperen werd in 1450 moederhuis en die van St.-Truiden sloten zich bij hen aan in 1576. Behalve de Begaardenkloosters van St.-Truiden en Maastricht maakten ook Brabantse conventen van Zoutleeuw, Hoegaarden, Tienen, Aarschot, Diest, Ophem, Brussel en Antwerpen deel uit van de congregatie van Zepperen. Zij vormden de provincie van de Derde Orde van St. Franciscus in Nederland. Vanaf 1650 behoorde zij tot de Italiaanse congregatie, die toen 14 provincies met 124 kloosters en 2250 religieuzen telde.

De *Alexianen of Cellebroeders* en de *Grauwzusters* beoefenden werken van barmhartigheid in de steden waar zij gevestigd waren. Zij verzorgden de zieken aan huis of in hospitalen, droegen zorg voor het begraven van de doden en maakten zich vooral verdienstelijk ten tijde van pest of andere besmettelijke ziekten. De Cellebroeders, die de regel van St. Augustinus volgden, hadden kloosters te St.-Truiden (1473) en te Hasselt (1483). De Grauwzusters daarentegen waren Tertiariissen van St. Franciscus, die eveneens kloosters bezaten te St.-Truiden (1532) en te Hasselt (1626). Naast deze religieuzen waren er in de meeste steden en dorpen instellingen voor openbare liefdadigheid, om de noden van de behoeftigen te lenigen. Een treffend voorbeeld op dit gebied levert de stad Tongeren.

Reformatie en contrareformatie

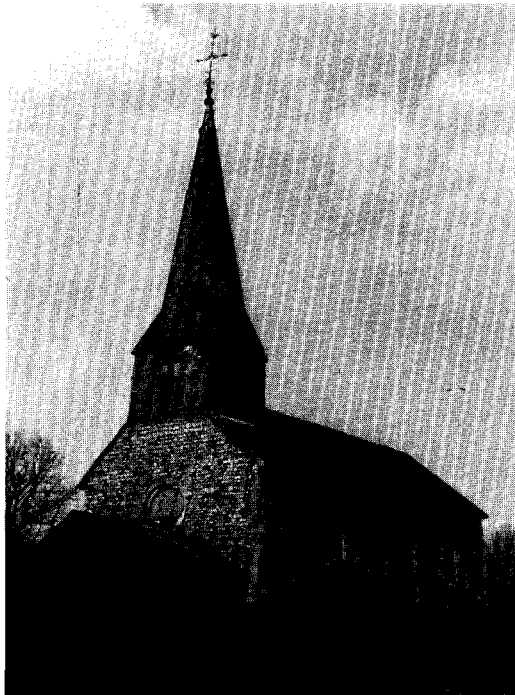
De late middeleeuwen waren, zoals gezegd, een betrekkelijk kalme en voorspoedige tijd voor het Land van Loon. In de 16de eeuw zou hierin een verandering komen. Reeds kort na 1520 deden zich in het bisdom Luik de eerste tekenen van reformatorische stromingen voor. Aanvankelijk zag het er naar uit dat de bisschop niet geneigd was scherpe maatregelen tegen de hervormers uit te vaardigen en toe te passen. In de tweede helft van de jaren twintig kwam hierin echter een verandering, hetgeen mogelijk samenhangt met de relatief snelle verbreiding van de reformatorische denkbeelden en vooral met de opkomst van de anabaptisten of wederdopers, die in de lagere volksklassen aanhang vonden. In het bisdom Luik trof men in die jaren betrekkelijk veel anabaptisten aan in Haspengouw en in de Kempen, waar enkele haarden van die revolutionaire beweging bestonden. De scherpste waarmee de vervolging gebeurde en de executies van verdachten konden niet beletten dat de reformatie aanhangers telde en bleef hebben. Vooral in het Land van Loon namen de hagepreken in aantal en omvang toe. Voorstanders van de reformatie werden rond het midden van de 16de eeuw aangetroffen in St.-Truiden, Hasselt, Stokkem en Maaseik, waar het soms tot gewelddadig verzet kwam tegen de overheid. Bij deze troebelen, die door religieuze en

Afb. 1. Tongeren, vestingmuur met Moerepoort, 1379. Oostzijde voor restauratie. (Foto Kon. Inst. Kunstpatrimonium Brussel).

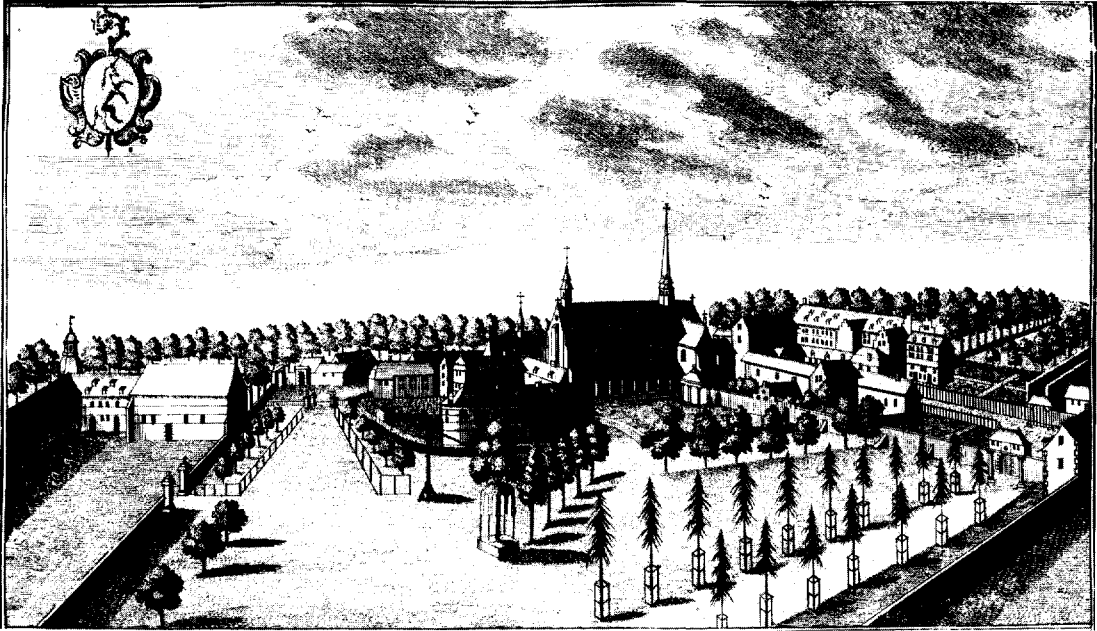
Afb. 2. Brustem, achtkantige torenburcht van de graven van Loon, ± 1160. (Foto Prov. Dienst Kunstpatrimonium, Hasselt, 1970).

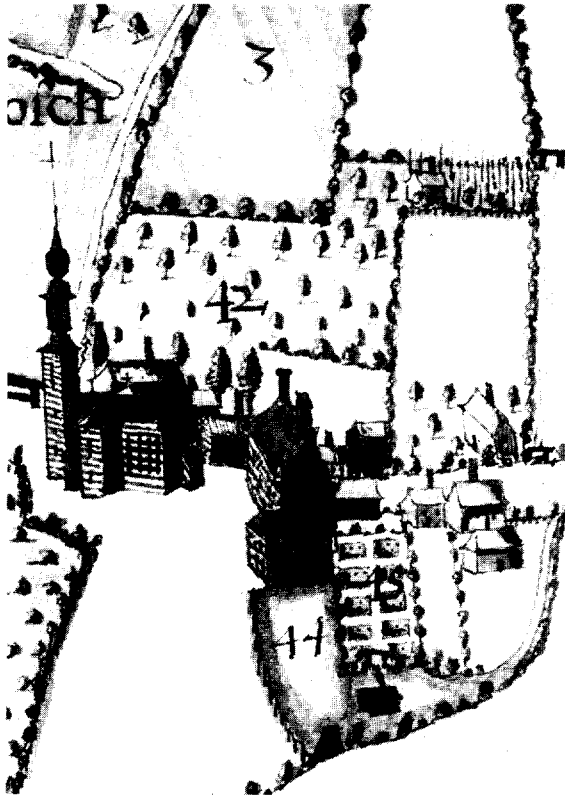
Afb. 3. Vechmaal/St-Pieters-Horn, St-Pieterskapel. Laatromaans, in silex. Koor wschl. 1662, vensters 18de-eeuws. (Foto Openluchtmuseum Bokrijk 1971).

Afb. 4. Peer, St.-Trudokerk, 15de eeuw. De toren maakte deel uit van de stadsomring. (Foto Kon. Inst. Kunstpatrimonium, Brussel).

Afb. 5. Kuringen, Cisterciënzerinnenabdij van Herkenrode. Kopergravure van Remacle le Loup. (Uit *Les délices du pais de Liège* IV, Luik 1744; Foto Prov. Dienst Kunstpatrimonium, Hasselt).

Afb. 6. Kozen/Kortenbos, bedevaartkerk en voormalig rectoraat van de Norbertijnenabdij van Averbode. Detail van een 17de-eeuwse atlas van de abdij. (Brussel, Alg. Rijksarchief, Kerkelijk Archief; Foto Kon. Inst. Kunstpatrimonium, Brussel).

politieke overwegingen gevoed werden, kwam ook het vooruitzicht van een economische regressie, op het gebied van handel, nijverheid en landbouw. De gunstige ontwikkeling van onze streek brak omstreeks 1550 af.

Van de krijgsverrichtingen, die tijdens de tweede helft van de 16de eeuw in de Nederlanden ondernomen werden, ondervonden de Loonse dorpen herhaalde malen de noodlottige weerslag. Dank zij hun sterke wallen bleven de steden meestal voor brandschatting en plundering gespaard.

Temidden van de gebeurtenissen in deze kritieke jaren kon de contrareformatie, begonnen door Erard van der Marck (1505-'38) en voortgezet door zijn opvolgers, hoofdzakelijk door Gerard van Groesbeek (1565-'80), Ernst (1581-1612) en Ferdinand (1612-1650) van Beieren, zich in het bisdom Luik ontwikkelen. Deze katholieke hervorming leidde in het begin van de 17de eeuw tot een krachtige opbloei van het godsdienstig leven, waarvan onder meer de stichting van diverse nieuwe kloosters een sprekend bewijs vormen. Het ganse gebeuren had vanzelfsprekend ook zijn weerslag op het culturele vlak, voornamelijk op het aspect der steden, de architectuur en de beeldende kunsten.

De Capucijnen kwamen zich vestigen te St.-Truiden (1614), Hasselt (1616), Maaseik (1626) en later nog te Munsterbilzen (1779), waar zij de verlaten gebouwen van de Karmelieten, die sinds 1673 in deze lokaliteit gewoond hadden, betrokken. In de omgeving van hun kloosters hielden de Capucijnen zich bezig met advent- en vastenpredikaties en waren zij de parochiale geestelijkheid behulpzaam. De Loonse kloosters behoorden tot de Custodie van de H. Drievaldigheid, sedert 1782 van de Vlaamse moederprovincie afgescheiden. Enige jaren nadat de Capucijnen naar St.-Truiden gekomen waren, vestigden ook de Capucinessen, de vrouwelijke tak van de orde, zich in diezelfde stad (1640). Ook de Minderbroeders ondernamen nieuwe stichtingen te Maaseik (1626), Tongeren (1626) en Hasselt (1634), zodat zij met inbegrip van het 13de-eeuws klooster van St.-Truiden vier nederzettingen in Haspengouw en het Maasland telden. In 1634 ontstond ook een Dominicanenklooster te Tongeren. De Augustijner Eremieten kwamen zich vestigen te Hasselt (1579) en te Bree (1646) en openden er Latijnse scholen. De Kruissheren begonnen een school voor humaniora-onderwijs te Maaseik. Het meisjesonderwijs werd behartigd door de Sepulcrienen-Bondefanten, die zoals gezegd nieuwe kloosters stichtten te Hasselt (1638) en te Tongeren (1640). De Jezuïeten, in 1638 verjaagd uit Maastricht, betrokken eveneens een huis te Tongeren, dat zij tot aan de ontbinding van hun orde in 1773 bleven bewonen. Hun klooster werd toen aangekocht

door de Engelse Carmelieten, die sedert 1675 te Tongeren gevestigd waren. Van 1640 tot 1677 bestond er in Tongeren ook een Annunciatenklooster.

Cultuurgebied

Uit dit beknopt overzicht van de kloosterstichtingen, die in de periode van de contrareformatie in Haspengouw, Kempen en Maasvallei tot stand kwamen, moge blijken dat vooral de steden St.-Truiden, Tongeren, Hasselt en Maaseik mild met religieuze nederzettingen bedeed waren. Hun aanwezigheid had niet alleen betekenis voor het godsdienstig en sociaal leven van de stad en van de omliggende dorpen, maar zij liet doorgaans ook sporen na in het geestelijke erf en het kunstpatrimonium van die plaatsen. Om dat beter te vatten was het nodig het geografisch en historisch kader even uit te tekenen en de diverse elementen aan te geven die in het cultureel gebeuren een rol vervulden: de kloosters en kapittels, de kastelen en de steden, maar ook de burgerlijke en kerkelijke instanties van de dorpen. Overal werd, in meerdere of mindere mate, cultuurscheppend werk verricht.

Op het cultuurhistorische vlak hoorde het Land van Loon tot het Maaslands cultuurgebied. In deze betekenis ziet men het Maasland als het ruime gebied dat zich uitstrekt langs de beide oevers van de middenloop van de Maas, ongeveer van Nijmegen tot Bouillon en dat ten westen en ten oosten begrensd wordt door de stroomgebieden van Schelde en Rijn. Vooral in de middeleeuwen stond het Land van Loon in veelzijdig contact met het Rijnland. Kerkelijk behoorde het tot de kerkprovincie van Keulen. Bovendien werd het doorkruist met belangrijke verkeerswegen, die het Maasgebied en het Rijnland nauw met elkaar verbonden. Men sprak dezelfde taal, hetgeen de contacten zeker in de hand werkte.

De dialecten van de Loonse gewesten behoren immers tot de Oostnederfrankische taalgroep, waartoe het grootste deel van Belgisch en Nederlands Limburg, een strook van het Rijnland en de streek van Overmaas gerekend worden. Tessenloer en Lommel maken geen deel uit van deze dialectengroep. De westgrens wordt gevormd door de Uerdinger-lijn en de Gete-lijn, de zuidgrens door het Waalse taalgebied.

Het onderscheid tussen de dialecten in het Land van Loon blijkt grotendeels op middeleeuwse politieke, administratieve en kerkelijke indelingen gebaseerd te zijn. De oudste Loonse oorkonde in het Diets dagtekent van 15 augustus 1277, maar voordien bloeide reeds de Dietse let-

terkunde met Henric van Veldeke. In de geschiedenis van de middeleeuwse literatuur vormde het Maasland niet alleen een bemiddelingsgebied voor de lyriek van de troubadours, maar ook voor de Franse ridderroman, onder meer de *Roman de la Rose* van Jehan Renart (± 1215), waarin een riddertoernooi te St.-Truiden wordt verhaald. Deze roman wijst er op dat in de middeleeuwen een sterke aantrekkingskracht van deze stad uitging. Ook het voortleven van heel wat legendenmateriaal, dat in de Europese literatuur een groot en voortdurend succes behaalde, is nauw verbonden met het Rijn-Maasland. Hier ook fungeerde St.-Truiden als de poëtische katalysator voor de sage van de zwaanridder. Evenals Maastricht was St.-Truiden een centrum van hagiografische bedrijvigheid en van klassieke letteren. In 1093 schreef Theodoricus, de latere abt van St.-Truiden, een *Vita Sancti Trudonis*, waarvoor hij gebruik maakte van de *Vita Sancti Trudonis* (± 785) van Donatus. Naast deze twee levensbeschrijvingen bestaat er nog een werk van Stepelinus, monnik van St.-Truiden, waarin deze omstreeks 1050 een reeks van 102 mirakelen van Sint Trudo beschreef, onder de titel *De miraculis Sancti Trudonis*. Rodulf van St.-Truiden ($\dagger 1138$) onderscheidde zich als kroniekschrijver en dichter.

Architectonisch erfgoed uit de middeleeuwen

De beeldende kunsten traden in het Maasgebied sterk op de voorgrond in de romaanse periode. Luik, Maastricht, St.-Truiden en Tongeren waren de brandpunten van deze glorieusheid der Maaslandse kunst. De *abdijkerk van St.-Truiden*, een der grootste en merkwaardigste gebouwen van de Nederlanden, werd in de 10de-11de eeuw opgetrokken. Abt Gontran ($\dagger 1058$) bouwde een nieuwe kloosterkerk, die door zijn opvolger, abt Adelard II ($\dagger 1082$) werd uitgebreid. Na de brand van 1125 werd de kerk herbouwd en zij bleef in die vorm voortbestaan tot het einde van de 18de eeuw, toen zij genadeloos werd afgebroken. De abdijkerk bevatte eveneens een door abt Wiric tussen 1169 en 1172 gebouwde grafkapel van Sint Trudo. Het grondplan van deze merkwaardige romaanse abdijkerk was driebeukig en rechthoekig, met uitzondering van het vrij smalle en lange koor, dat half rond was gesloten. Het slopen van de abdijkerk van St.-Truiden, waarvan nog slechts de ommetselde westbouw en de driebeukige crypte zijn overgebleven, is het ernstigste onder de talrijke verliezen, die de Maaslandse kunst in de loop der tijden moest ondergaan.

Maar ook nu nog blijft *St.-Truiden* een belangrijk studiegebied voor de romaanse architectuur. De *St.-Gangulfuskerk*, die in 1956-1961 deskundig werd gerestaureerd, leunt nog aan bij de post-karolingische bouwkunst, althans wat haar 11de-eeuwse in mergelsteen opgetrokken middenbeuk betreft. Transept en koor dateren uit de 12de eeuw. Verwant met dit gebouw is het kerkje van *Guvelingen*, een verdwenen woonkern, even buiten St.-Truiden. De *St.-Pieterskerk* van deze stad, een driebeukig basilicaal gebouw zonder transept (einde 12de eeuw), is ondanks de ingrijpende restauratie in de 19de eeuw de enige bewaard gebleven Rijn-Maaslandse kerk van onze streek. Aan het hoofdkoor ziet men de karakteristieke Rijnlandse dwerggalerij. Door het afwisselend aanwenden van lichtkleurige zandsteen en bruinrode ijzerzandsteen heeft de bouwmeester welbewust picturale effecten in de architectuur nagestreefd.

De voormalige stiftkerk van *Aldeneik*, die in de tweede helft van de 12de eeuw gebouwd werd en post-karolingische kenmerken vertoont, onderging ten gevolge van de restauratie van 1875-1890 een algehele vernieuwing. De 11de-eeuwse middenbeuk, de oudste kern van de St.-Servatiuskerk te *Berg* bij Tongeren is eveneens een interessante getuige van de post-karolingische architectuur.

Buiten de hier vermelde kerken treft men belangrijke overblijfsels van romaanse bouwkunst aan in de dorpen van het Loonse platteland.

Een fraai en enig voorbeeld van vroegromaanse of karolingische bouwkunst biedt de rijkelijk met *opus spicatum* versierde kerktoeren van *Oostham*, waarbij die van *Beek* (Bree) nauw aansluit. Vage sporen van visgraatverband treft men ook aan in het torengedebouw van *Gerdingen* (Bree). Andere voorbeelden van onversierde gesloten *torens* uit deze periode zijn die van St.-MartensVoeren en van Moelingen in de Voerstreek. Grootloon bezit een toren met oudere kern, deels bestaande uit zeer oud metselwerk. De onderbouw van de 14de-eeuwse toren van Neerglabbeek verdraagt eveneens een oudere voorganger. Ook de torens van Gutshoven, Hoepertingen, Kermt, Kuttelkoven, Rutten, Vliermaal en Zolder sluiten aan bij deze monumentale bouwopvatting, die in het Maasgebied eeuwenlang bleef voortleven. Voorbeelden van deze behoudende richting zijn onder meer de kerktorens van Bocholt, Hees, een heerlijkheid afhankelijk van het St.-Servaaskapittel te Maastricht, Kessenich en Zonhoven. Tenslotte dient nog gewezen op een onderling zeer

verwante groep kerktorens, die waarschijnlijk rond het einde van de 12de of het begin van de 13de eeuw tot stand kwamen, namelijk de torens van Overrepen, Hoesselt (op oudere onderbouw), St.-Huibrechts-Hern, Rosmeer en in de Kempen Opglabbeek. Al deze kerktorens werden op een vierkant grondplan gebouwd. Indien men de nog ten dele romaanse toren van de Hasseltse St.-Quintinuskerk als norm neemt, dan moet men besluiten dat dit soort bouwwerken in de steden volgens grotere proporties werd opgevat, dan in de dorpen van het platteland.

Naast de torens van het monumentale gesloten bouwtype zonder versieringen ontmoet men in het Land van Loon enkele versierde torens van de Rijn-Maaslandse groep, onder meer te Kortesseem, Zeperen (in de 19de eeuw genadeloos gerestaureerd), Wellen en Beek.

In dit overzicht mogen ook het dichtgemetseld zuidportaal van Gotem, de zuid- en westportalen van de St.-Truidense begijnhofkerk en het noordportaal van de O.-L.-Vrouwekerk te Tongeren niet vergeten worden.

Te oordelen naar enkele fragmenten, die teruggevonden werden, was ook de *romaanse sculptuur* van grote betekenis. Fraaie kelkkapitelen met florale motieven vindt men terug in de kruisgang van de Tongerse hoofdkerk. Diverse romaanse fragmenten, onder meer een gebeeldhouwde bovendorpel en een bewerkte zuilschacht van een portaal werden in de kapittelkerk van Borgloon teruggevonden. Op de bovendorpel van een dichtgemetselde zijingang van de St.-Janskerk te Wellen prijkt een erg verweerde Majestas Domini. In de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel wordt een merkwaardig zandstenen reliëf bewaard, dat sedert de studie van Kan. J. Coenen als het *pretabulatum* van Munsterbilzen (1096?) bekend is. Tot de kleinarchitectuur behoren ook een mooie reeks *doopvonten* van het Maaslands type, onder meer te Tessenderlo, Lummen, Wijshagen, Gingelom, Zonhoven, Berbroek (Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel), St.-Truiden (St. Pieter), enz.

Romaanse burchten vindt men hoofdzakelijk in Haspengouw, waar de feodaliteit diepe wortels had geschoten, onder meer te Kolmont en te Brustem.

De regionale verscheidenheid, die zich reeds in de romaanse architectuur aankondigde, werd nog meer in de gotische bouwkunst beklemtoond. De nieuwe kunstrichting kwam nochtans slechts moeizaam op gang in het Maasgebied. Zo vitaal en zelfbewust als de romaanse kunst er zich tij-

dens heel haar bestaan getoond had, zo aarzelend en onzeker waren de eerste uitingen van de Gotiek. De romaanse kruisgang van Tongeren werd, vermoedelijk na de verwoesting der O.-L.-Vrouwekerk in 1180 en 1203, nog volgens de traditionele stijloppvatting vergroot, maar reeds bemerkt men pijlertjes, die duidelijk naar de nieuwe Franse kunstrichting verwijzen. Mogelijk werden de koorpartij met de kruisbeuk te Kortesseem (13de eeuw) en de Hasseltse St.-Quintinuskerk (einde 13de eeuw) door de Tongerse bouwloods beïnvloed.

Bij het beoordelen en dateren van de *gotische bouwwerken*, die gedurende de volgende eeuwen in de steden en dorpen van Haspengouw, Kempen en Maasland tot stand kwamen, moet men rekening houden met de geografische ligging en aandacht besteden aan de herkomst van de bouwmaterialen.

De Maastrichtse Dominicanenkerk werd het uitgangspunt van een regionale Gotiek in het Diets Maasgebied. De kerken werden er uit mergel, het materiaal van de streek, opgetrokken, behielden een bijna zuiver basilicaal grondplan, maar missen kooromgang, triforium en lichtbogen. Koor en kruisbeuk zijn doorgaans lager dan de middenbeuk. Karakteristiek voor heel de Maaslandse regionale Gotiek is het veelhoekig Maaskapiteel, dat de ronde hardstenen zuilen bekrönt en voorzien is van een versiering, die uit een reeks sterk gestileerde en vrij vlak gehouden, rechtopstaande bladeren bestaat. Reminiscenties aan de voorbije romaanse stijl zijn de zware geslotenheid, de geringe hoogteontwikkeling bij de vrij aanzienlijke breedte van de hoofdbeuk, en de uitgesproken voorliefde voor gedrukte spitsbogen. Een zogezegd armenbankje van blauwe hardsteen loopt langs de muren van koor en zijbeuken en wordt bijv. te As zelfs tot onder de toren voortgezet. Voor het overige biedt de Maaslandse gotiek weinig afwisseling. Twee eeuwen lang bezigde zij hetzelfde bouwschema. De dorpskerken van Beek, Opitter, As en Neeroeteren bleven het best bewaard. Andere kerken van deze regionale Gotiek, zoals die van Bree, Opglabbeek, Neerglabbeek, Reppel werden in de 20ste eeuw aanzienlijk vergroot. De kerk van Dilsen werd gesloopt en die van Gruitrode werd met een travee verlengd. Dr. M. Bussels heeft terecht opgemerkt dat er slechts één Maaslandse toren bewaard bleef, namelijk die van Tongerlo.

Daar de Kempische ondergrond arm is aan steenlagen moesten deze van elders betrokken worden. Uit noodzaak ontstonden in de Kempen

de steenbakkerijen, die voor de eigen aard van de Kempische architectuur van groot belang zijn geweest. De baksteengotiek, die in de Kempen de Brabantse stijlinvloeden onderging, kwam vooral tot uiting in een reeks indrukwekkende torens, zoals die van Peer, Lommel, Tessenderlo en meer zuidwaarts te Diepenbeek. Van middelmatige hoogte zijn de torens van Hechtel, Houthalen, Meeuwen, St.-Huibrechts-Lille, Neerpelt, enz. Het kleinere torentype treft men aan te Kaulille, Schulen en Laak (Houthalen). Doorgaans zijn deze vierkante, massale gebouwen in geleidingen verdeeld en met waterlijsten, spaarnissen en bogenfriezen opgesmukt.

In de Demervallei ontstond een regionale variante van de Brabantse laat-Gotiek, vooral gekenmerkt door het gebruik van inheemse ijzerzandsteen, het aanwenden van kapitelloze rondzuilen en een voorliefde voor kleureffecten. De binnenmuur van de apsis is voorzien van blindnissen en de lichtbeukmuren missen doorgaans het triforium. De O.L.-Vrouwekerk van Aarschot en de St.-Sulpitiuskerk van Diest vertegenwoordigen de voornaamste architectonische scheppingen van de Demergotiek. De kerk van het stadje Halen, dat tijdens het oude regime Brabants was, werd in ijzerzandsteen opgetrokken en verraadt ook de typische kenmerken van de Demergotiek, die overigens nog zuiver werd toegepast in de kerken van Beringen, Tessenderlo en Oostham. Opvallend mag het wel heten dat de laatstvermelde twee kerken bediend werden door de abdij van Averbode, waar de Demergotiek eveneens hoogtij vierde. Kapitelloze zuilen, die mogelijk op Brabantse invloed wijzen, stelde dr. M. Bussels nog vast te Zeperen, Wellen, Zolder, Zutendaal en in de O.L.-Vrouwekerk te St.-Truiden, alhoewel het typisch materiaal, de ijzerzandsteen, in die bouwwerken niet werd gebezigd.

Buiten deze goed afgebakende invloedssferen bestaat er ook een geval van rechtstreekse invloed van Brabant, namelijk de toren van de O.L.-Vrouwekerk te Tongeren, die met de laatste twee traveeën, die het 13de-eeuwse bouwwerk met de toren verbinden, door Brabantse architecten werd gerealiseerd. De Tongerse bouwloods heeft klaarblijkelijk ook ditmaal enige invloed in de omgeving uitgeoefend, onder meer op het 16de-eeuwse koor van Berg en op het mooie kerkje van 's-Herenelderden. De Gotiek, die zich in het Land van Loon hoofdzakelijk als een kerkelijke stijl ontwikkelde, bracht slechts één burgerlijk bouwwerk voort, namelijk het kasteel van Heers.

Een speciale aandacht verdienen de *begijn-*

hoven, die in hun plattegrond een bewust plan van aanleg beoogden. De begijnhoven van Tongeren en Hasselt zijn van oudsher binnen de stadswallen gelegen, daarentegen bleef het begijnhof van St.-Truiden steeds buiten de muren. Twee typen van aanleg laten zich voornamelijk onderscheiden, namelijk het stad-begijnhof, zoals dat van Tongeren, en het plein-begijnhof, dat men in St.-Truiden en Hasselt kan terugvinden. In het laatste geval werden de begijnhuizen geschikt rond een groot plein, nu eens driehoekig, dan weer vierkant zoals te Hasselt of rechthoekig zoals te St.-Truiden. Nagenoeg in het midden van het plein werd de kerk gebouwd. De begijnhofkerken van Tongeren en St.-Truiden, waarvan de bouw nog in de 13de eeuw werd begonnen, sluiten in architectonisch opzicht nauw aan bij de Luikse begijnhofkerk, de hedendaagse parochiale St.-Christoffelkerk. Deze bedehuizen getuigen van een vereenvoudigde Gotiek. De toren ontbreekt, maar wordt zoals bij de kerken van vrouwencongregaties en bedelorden door een dakruiter vervangen. Luchtbogen en stenen overkluisingen liet men gewoonlijk weg. Men gaf de voorkeur aan een houten tongewelf. De hoofdlijnen van het grondplan verraden een invloed van de cisterciënzer bouwkunst.

De gotische beeldhouwkunst is in onze streken vertegenwoordigd met bijzonder fraaie werkstukken, waarbij vooral in de Maasstreek Rijnlandse invloeden merkbaar zijn.

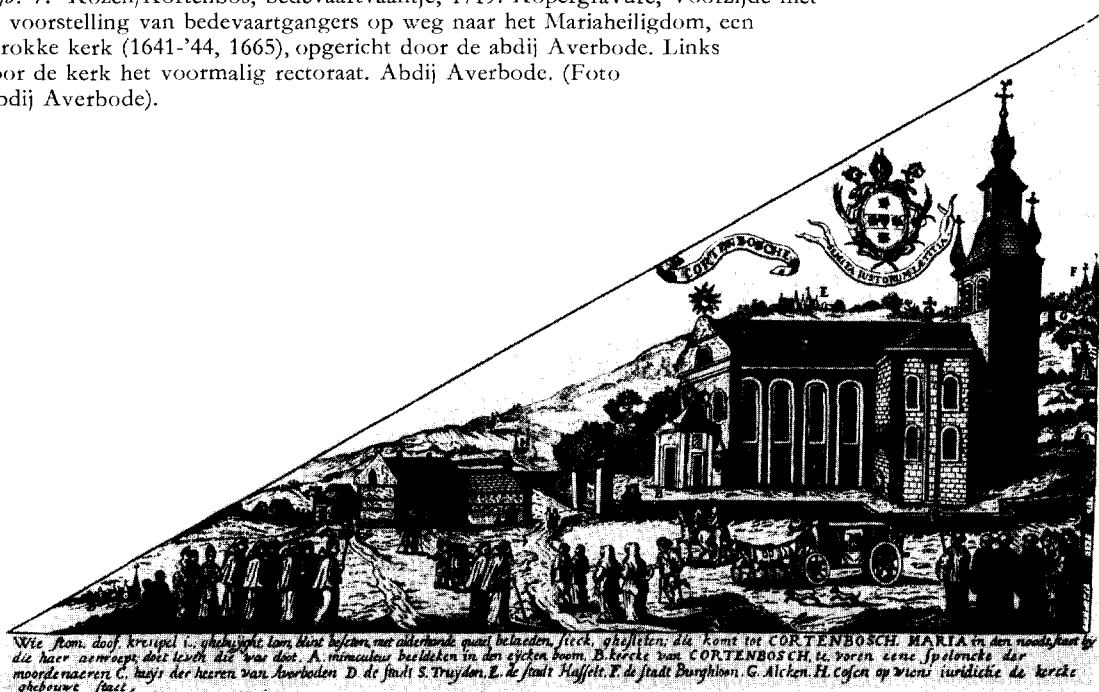
Maaslandse Renaissance

Ook de Renaissance heeft haar sporen in het kunstpatrimonium van het oude Land van Loon nagelaten. De overgang van Gotiek naar Renaissance is in de architectuur vrij duidelijk en scherp omlijnd. Dat betekent echter niet dat men plotseeling en consequent de klassieke vormgeving, als zuilen, architraven en driehoekige frontons, ging toepassen. Bij de overgang overheersen nog de gotische vormen, o.m. in het voormalig refugiehuis van Herkenrode te Hasselt, aan het poortgebouw van de abdij te Kuringen en aan de Munt te Tongeren.

Het enige authentieke Renaissance-gebouw, dat in Belgisch Limburg wordt aangetroffen, is het oudste gedeelte van het voormalig refugiehuis van Averbode te St.-Truiden. Wel ontstond er een regionale variante, die men terecht *Maaslandse Renaissance* heeft genoemd en die van het einde der 16de tot het begin der 18de eeuw in het Midden-Maasgebied bloeide. Deze kunst is eenvoudig en functioneel. De muren zijn uit bak-

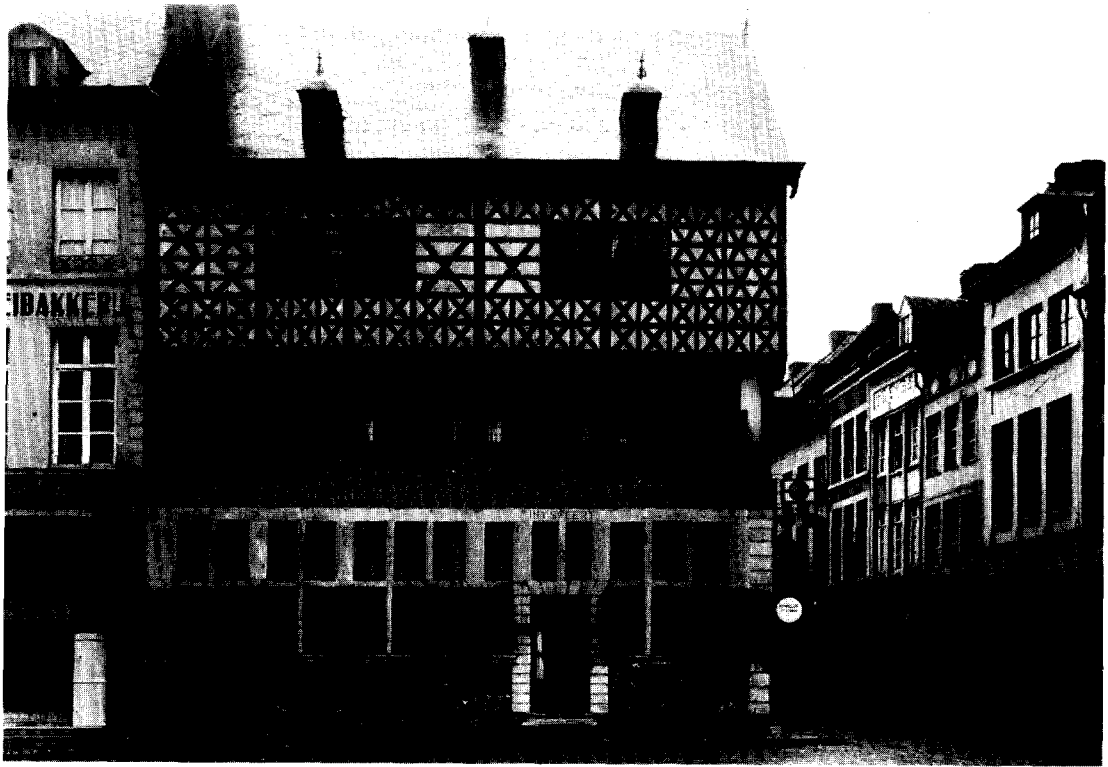
LAND ZONDER GRENZEN

Afb. 7. Kozen/Kortenbos, bedevaartvaantje, 1719. Kopergravure, Voorzijde met de voorstelling van bedevaartgangers op weg naar het Mariaheilgdom, een barokke kerk (1641-'44, 1665), opgericht door de abdij Averbode. Links voor de kerk het voormalig rectoraat. Abdij Averbode. (Foto Abdij Averbode).

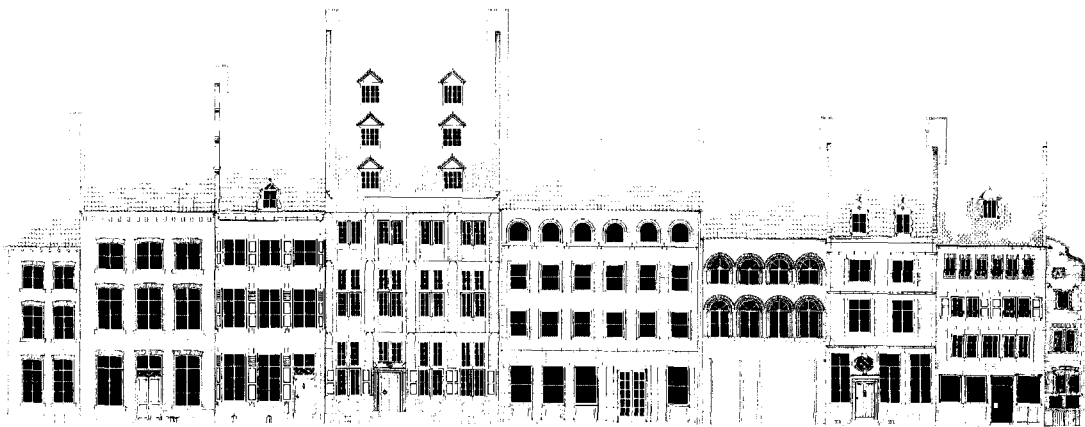

Afb. 8. Kozen/Kortenbos, bedevaartvaantje, 1719. Kopergravure. Achterzijde met de voorstelling van bedevaartgangers en miraculeuze genezingen. Links het oorspronkelijke kapelletje voor het „miraculeus beeldeken in den eyckenboom”. Abdij Averbode. (Foto Abdij Averbode).

Afb. 9. Hasselt, Grote Markt, huis „'t Sweert”, 1659. (Foto Kon. Instit. Kunstpatrimonium, Brussel).

Afb. 10. Maaseik, Markt, gedeelte van de westelijke pleinwand vanaf de Bosstraat tot aan de noordwestelijke hoek. (Tekening architect G. Daniëls, Maaseik, 1972).

steen opgetrokken, maar de deur- en vensterlijsten, de kruisen, de hoekstenen, de plint en de speklagen bestaan uit hardsteen of mergel. Het gebruik van deze bouwmaterialen verschaft aan de Maaslandse Renaissance-gevels een schilderachtig aspect, hetgeen het ontbreken van beeldhouwwerk ruimschoots vergoedt.

De Maaslandse Renaissance heeft vooral haar toepassing gevonden in kastelen en commanderies op het platteland, in kloostergebouwen, begijnhoven en burgerhuizen in de steden. Een typische schepping uit deze periode is het Maaslands kasteel, doorgaans gebouwd rondom een binnenhof en, bij volledige afwerking, voorzien van vier hoektorens. Soortgelijke kastelen treft men aan te Rijkel, Veulen, Wouteringen, Betho, Widooie, enz. De *commanderij* van de Duitse ridderorde te Ordingen moet daar ook bij gerekend worden. Elders, zoals te Printhaghen en te Wijer, bestaat het kasteel slechts uit een enkele massale woontoren.

De begijnhoven van Tongeren, Hasselt en St.-Truiden behoren grotendeels tot deze regionale stijl. Ook de commanderies van Ouden Biesen en Gruitrode tonen kenmerken van de Maaslandse Renaissance. In de 17de eeuw kan men ook een drukke bouwactiviteit in de steden vaststellen. De nieuwe religieuze gemeenschappen, die er zich hadden gevestigd, lieten aan hun leven en werk aangepaste kloosters oprichten. Een fraai voorbeeld van Maaslandse Renaissance vormt de achtergevel van het voormalig Augustijnenklooster te Bree. Ook het hospitaal van Hasselt sluit bij die bouwopvatting aan. Het stadsgezicht onderging in de 17de eeuw een merkbare verandering, zowel door het herbouwen van stadhuisen als door het optrekken van nieuwe woningen. Hiervan getuigen het belfort van St.-Truiden (1606) en de stadhuisen van Peer (1637), Borgloon (1680) en Bilzen (1685). Een archeologisch onderzoek zou moeten uitmaken in hoeverre oudere gedeelten in deze gemeenschapsgebouwen verwerkt werden. Heel wat burgerwoningen te Tongeren, Hasselt, St.-Truiden en Maaseik behoren tot de Maaslandse bouwstijl van de Renaissance. Soms treft men huizen aan waarvan de bovenste verdieping nog uit vakwerk bestaat, zoals „Int Sweert” te Hasselt.

Vele Kempische *pastorieën*, die door abdijen en kapittels werden opgericht en die vanwege hun architectonische en esthetische kwaliteiten tot de merkwaardigste gebouwen van het Loonse platteland behoren, verdienen onze bijzondere aandacht. De Waalse Witherenabdij van Floreff

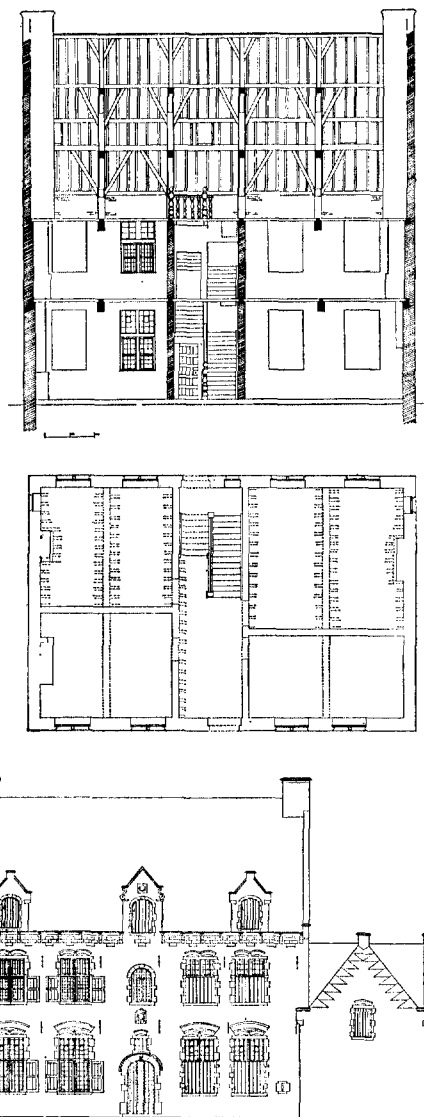

Fig. 3. Pastorie te Oostham, uit 1680. Langsdoorsnede, plattegrond beganegrond en voorgevel. Schaal 1 : 300. (Tek. Fr. Witters, Prov. Dienst v. h. Kunstpatrimonium Hasselt, 1973).

liet in de 18de eeuw te Houthalen en te Overpelt, waar zij het bevestigingsrecht genoot, nieuwe pastoorswoningen bouwen. Een grote bijdrage tot de landelijke architectuur in Kempen en Haspengouw werd door de abdij van Averbode geleverd. Haar pastorieën dateren uit de periode van de 17de-18de eeuw: Rummen (1630), herbouwd in de eerste helft van de 18de eeuw, Koersel (1655), Tessenderlo (1664), Oostham (1680);

fig. 3), hersteld in 1743, Brustem, Opitter (1726), Batsheers (1728), Opglabbeek (1767) en Zutendaal (1793) met duiventoren van 1661. Deze pastorieën hebben doorgaans een traditionele schikking wat hun interieur betreft. Meestal werden zij bewoond door de pastoor en zijn kapelaan. Men betreedt het gebouw langs een centrale gang, die het gelijkvloers in twee delen splitst. Rechts en links onderscheidt men een ruim en een kleiner vertrek. De bovenverdieping beantwoordt doorgaans aan de schikking van het gelijkvloers: een centrale gang met aan weerszijden twee logeerkamers.

Om zich te beschermen in tijden van oorlog en om hun economische belangen te behartigen bouwden de abdijen en de commanderijen, die op het platteland gevestigd waren, *refugiehuizen* in de naburige en soms in verafgelegen steden. Ouden Biesen bezat onder meer een huis te Maasricht en te Tongeren. De abdij van Herkenrode beschikte over een ruim refugiehuis te Hasselt. Kort nadat zij als autonome instelling werd erkend liet de Kempische Witherenabdij van Postel een refugiehuis oprichten te Bree (1625). De abdij van Averbode, een Loonse stichting, had vanaf de 14de eeuw een refugiehuis te St.-Truiden, dat zoals gezegd in de 16de eeuw herbouwd en later merkkelijk vergroot werd.

Andere uitingen van cultureel leven

In het culturele leven van de late middeleeuwen en de nieuwe tijden vervulden de kloosters een voorname rol. Door het kopiëren van handschriften (o.m. St.-Agnesklooster te Maaseik en St.-Catharinadal te Hasselt), het aanleggen van bibliotheken (o.m. abdij van St.-Truiden, Kolenkerniel en „Ter Nood Gods” te Tongeren) en door het verstrekken van onderwijs hebben zij niet alleen hun omgeving beïnvloed, maar blijft hun aanwezigheid in het cultureel patrimonium van vandaag nog nawijsbaar.

Het kon niet de bedoeling zijn hier een volledige inventaris te bieden van de culturele bedrijvigheid in het Land van Loon en zijn enclaves door de eeuwen heen. Toch mag hier nog even de betekenis van de rederijdersbeweging onderlijnd worden. De *Gesellen van Rethorycke* hebben alleen in de steden van Haspengouw en Maasland bestaan: Bilzen (*De Corenbloem*), Borgloon (*De Goudblomme*), Hasselt (*De Roode Roos* en *St.-Anna-Camer*, later versmolten), Maaseik (*De Sonnebloeme*), St.-Truiden (*Die Okeleyen* en *Die Rosencrans*, sedert 1570 verenigd in *Die Olyftak*) en Tongeren (*De Witte Lelie*).

Ook te Stokkem blijkt een rederijderskamer te hebben bestaan. Tussen deze verenigingen bestonden nauwe relaties, zoals blijkt uit de organisatie van toernooien te Hasselt, Tongeren, St.-Truiden en Borgloon.

In de 17de eeuw, toen het godsdienstig leven onder de stuwning van de Contrareformatie een nieuwe opbloei kende, hebben de mariale *bedevaartplaatsen* van Kevelaer, Foy, Scherpenheuvel en Kortenbos een belangrijke rol gespeeld. Voor de inwoners van het Land van Loon werd *Kortenbos* een ontmoetingspunt voor arm en rijk, een toevluchtsoord voor noodlijdende en vertwijfelde mensen. In 1636 plaatste Elisabeth van Oeteren een pijpaarden Mariabeeldje, dat zij van de Minderbroeder Franciscus van Menjoey ontvangen had, in een eikeboom van het Capuintjesbos, even buiten St.-Truiden, langs de baan Hasselt-St.-Truiden. Na korte tijd ontstond er een drukke toeloop. De plaats ressorteerde onder de parochie Kozen, die door Averbode werd bediend en om die reden werd, evenwel niet zonder juridische moeilijkheden omdat ook de abt van St.-Truiden rechten deed gelden, de bediening van de bedevaartplaats aan de Witheren van die Kempische abdij toegewezen. Pastoor Paulus van Hove († 1662), ooggetuige van de gebeurtenissen en eerste geschiedschrijver van Kortenbos, verhaalt in zijn boek *Onse L. Vrouwe van Kortebosch, Gesontheyt der siecken* (Luik 1644), dat de pelgrims er kwamen *om te versoecken solaes, niet alleen voor haer eygen selven, maer oock voor het bedruckt vaderland, d'welck nu veel jaeren groote aenstooien hadde geleden, maer noyt soo groote ende periculouse als doen het brande met inwendighe oorloghe ende tweedracht anno 1636 sijne blomme met het leven benaest hadde verloren; de wonde was seer groot ende diep, tot het binnenste toe, ende niemant en konste die geheelen als alleen Maria, Gesontheyt der siecken . . .* Vanaf zijn ontstaan was Kortenbos de meest bezochte bedevaartplaats van Kempen, Haspengouw en Maasland.

De bouwkunst van Barok en Classicisme

Het nieuw religieus-kerkelijk levensbewustzijn, dat de tijd na Trente kenmerkte, ligt ook op een indrukwekkende wijze weerspiegeld in de nieuwe kunstbeweging van de barok. Vooral in het naburige Brabant hebben de barok-architecten heerlijke scheppingen verwezenlijkt. In het Land van Loon heeft de barok niet diezelfde expansie gekend, vooreerst omdat de meeste steden en dorpen in de romaanse en gotische perioden vol-

doende van bedehuizen voorzien waren, en ook omdat onze streek in de 17de eeuw geregeld geplunderd en onveilig gemaakt werd door vreemde legerafdelingen.

Een fraai voorbeeld van barokarchitectuur, dat door zijn rijke vormtaal met de Brabantse Barok kan wedijveren, is de ingangspoort van de oude abdijkerk te St.-Truiden. Zeer mooi, doch eenvoudiger van opvatting, is het poortgebouw (1647) van de Kartuis te Zelem.

De bedevaartkerk van Kortzenbos (1641-1644, toren van 1665) vormt de voornaamste realisatie van de Barokarchitectuur in Haspengouw. Haar sober uitzicht, dat slechts een bescheiden navolging van de levenskrachtige Brabantse Barok suggereert, wordt ruimschoots goedge maakt door de rijke meubilering van het interieur. Het plan van deze ruime eenbeukige kerk werd ontworpen door architect Nicolaas Ray († 1664), Minderbroeder, die waarschijnlijk ook de leiding van de bouwwerken op zich nam. Het kerkinterieur is rijkelijk gestoffeerd met een eikehouten muurlambrisering, waarin tien biechtstoelen werden aangebracht. Het ensemble werd omstreeks 1651 door de Mechelse beeldhouwer Antoon Bayens uitgevoerd. Het monumentaal opgevatte hoofdaltaar met retabel op kwartcirkelvormig grondplan, een werk van de Antwerpse beeldsnijder Pieter Scheemaekers († 1714), is voorzien van een schilderij van Gaspar de Crayer († 1669).

Een even sobere navolging van de van leven en beweging overvloeiende Brabantse Barok kan men terugvinden in de Minderbroederskerk van Hasselt en in die van het Gasthuis te Tongeren. De Barokarchitectuur bleef dus in de Haspengouwse steden tot in het begin van de 18de eeuw naverken. De Minderbroederskerk (1731) van St.-Truiden en de O.L.-Vrouwekerk (1728) van Hasselt, eenbeukige gebouwen, getuigen reeds van een bezadigd Classicisme, dat men wel eens preclassicisme heeft genoemd. Sommige dorpskerken werden in de 18de eeuw herbouwd of ondergingen ingrijpende wijzigingen. Te Zonhoven, Beverlo en Vreeren bleef men trouw aan het driebeukensysteem, maar de vormgeving is klassiek. Een speciaal geval is wel de oude parochiekerk van Rekem, waar men een centraalbouw toepaste (1773). Elders, zoals te Kuringen en te Hoepertingen, werden de kerken aan de eisen van de aangroeiende bevolking aangepast en van zijbeuken voorzien. Het kerkinterieur werd bij deze gelegenheid in de geest van de heersende kunstsmak opgefrist. Sporen van de Lodewijk XV-stijl treft men aan in de Kruisherkerk te Maas-

eik en in heel wat venster- en deuroplijstingen van burgerwoningen in de steden. Het stadhuis van Tongeren, waarin de stijleenheid ontbreekt, maar dat bij de classicistische richting schijnt aan te leunen, is eveneens een bouwwerk uit de tweede helft van de 18de eeuw. Terwijl te Hasselt een patriciërswooning (1675) werd aangekocht en in de geest van het Classicisme aangepast, bouwde men in het naburige Zonhoven een klein maar fraai gemeentehuis (1787). De meest bekende kastelen uit deze periode zijn die van *Duras* en *Heks*, waar de Franse invloed sterk nawerkte. Elders, zoals in de begijnhoven van Hasselt en Tongeren werd de 17de-eeuwse bouwtraditie voortgezet.

Samenvoeging en scheiding

Met de Franse invasie werd het cultureel en economisch leven, dat in de rustige 18de eeuw op dreef was gekomen, voorlopig stopgezet. Het Land van Loon, zijn talrijke Luikse en Brabantse enclaves, de Banken van St.-Servaas op de linkerzijde van de Maas, de dorpen van Redemptie, het domein van St.-Truiden, de heerlijkheden van Rekem, Leut en Meeswijk, het Gulikse Kessenich met Molenbeersel en Erpekom, werden samen met het huidige Nederlands Limburg onder de benaming Departement van de Nedermaas, in een staatkundige eenheid samengevoegd. Gedurende het Franse, Hollandse en Belgische regime zouden deze gebieden, met Maastricht als hoofdstad, samen blijven. In 1839 kwam de scheiding. Inmiddels was er heel wat veranderd. De eeuwenoude territoriale indeling, voortgesproten uit het feodaal regime, had plaatsgemaakt voor een moderne staatsinrichting. Heel wat instellingen, zoals kerken en kloosters, gilden en ambachten, die eertijds in het sociaal-economisch en cultureel leven van de streek een vooraanstaande rol vertolkten, waren ontbonden of voorlopig verlamd. Het sterke streekgevoel en stambewustzijn van de bevolking was echter gebleven. Limburg, het cultuurlandschap dat zich niet aan grenzen laat binden, heeft op velerlei gebied een eigen bijdrage tot de cultuur der Nederlanden geleverd.

LITERATUUR

G. J. de Corswarem, *Mémoire historique sur les anciennes limites et circonscriptions de la province de Limbourg*, Brussel 1857. — *De Limburgsche Kempen*, Hasselt 1936. — *Limburgs Haspengouw*, Hasselt 1951. — *Limburg*, Brussel 1953. — J. Lyna, *Het graafschap Loon, politieke en sociale overzichtelijke geschiedenis*, Beringen 1956. — J. Behets, *De platelandsge-*

meente in het graafschap Loon en het omliggende van de vroege middeleeuwen tot aan de Franse Revolutie = *Bokrijks berichten*, X, Bokrijk-Genk 1969. — J. Baerten, *Het graafschap Loon (11de-14de eeuw), ontstaan, politiek, instellingen* = *Maaslandse monografieën*, 9, Assen 1969. — W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, I = *Maaslandse monografieën*, 15, Assen, 1972. — M. Bauwens-Lesenne, *Bibliografisch repertorium van de oudheidkundige vondsten in Lim-*

burg, behoudens Tongeren-Koninksem (vanaf de vroegste tijden tot de Noormannen) = *Oudheidkundige repertoria*, VIII, Brussel, 1968. — J. de Borchgrave d'Altena, „Notes pour servir à l'étude des œuvres d'art du Limbourg”, *Bull. de la Soc. d'art et d'histoire du diocèse de Liège*, 42 (1963), 67-81; 48 (1968), 1-21, geïll. — A. Duser, *Limburgs kunstbezit*, Hasselt 1970. — J. J. M. Timmers, *De kunst van het Maasland*, Assen, 1971.

SUMMARY

LAND WITHOUT BORDERS: CULTURAL AND HISTORICAL EXPLORATIONS IN BELGIAN LIMBURG

In the Middle Ages most of the region comprising Belgian Limburg belonged to the county of Loon, which was assigned to the episcopal principality of Liège in the fourteenth century and between 1795 and 1839 formed a political entity under the rule of France, the Netherlands, and Belgium, successively. The separation of Belgium from the Netherlands made the Meuse into an administrative dividing line between two political entities which remained closely related not only by their common culture and language but also by social and economic factors.

From prehistoric times the Meuse valley and the loess region of Haspengouw (Hesbaye) formed agricultural areas, and remains of Gallo-Roman villas are found there. In the Kempen, the sandy northern region, Late Paleolithic settlements and traces of the Hallstatt culture have been found.

The spread of Christendom, which began in Roman times, intensified in the seventh century, when the first monastery settlements appeared in Haspengouw and the Meuse valley. The church assigned the present Limburg region to the bishopric of Liège, and the political organization was determined by the division into three *gouwen* (districts): Haspengouw, Maasgouw, and Toxandrië. Within this constellation the power and the expansion drive of the Earls of Loon reached a culmination around 1200.

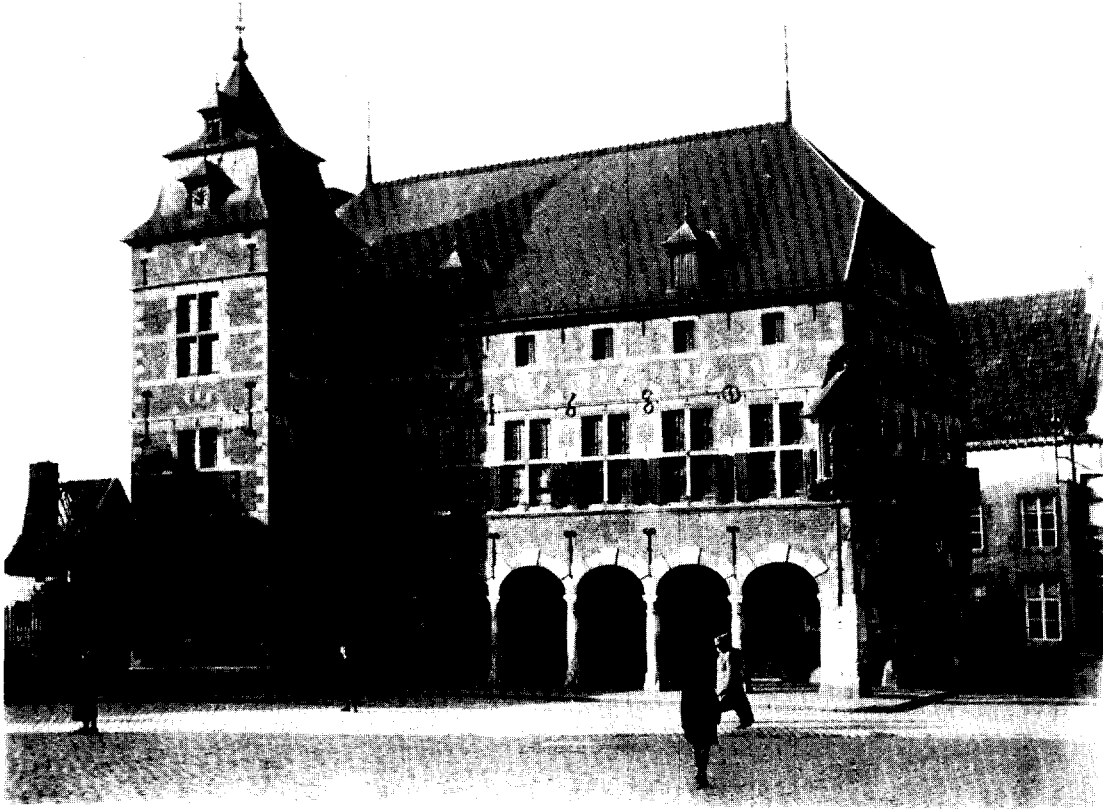
The main role in the economic development of the region during the Middle Ages, which was

determined by the Meuse and the land route between Bruges and Cologne passing through Maas-tricht, was played by the towns of Tongeren and St.-Truiden, and later Hasselt as well. A new series of religious settlements sprang up in the fourteenth and fifteenth centuries.

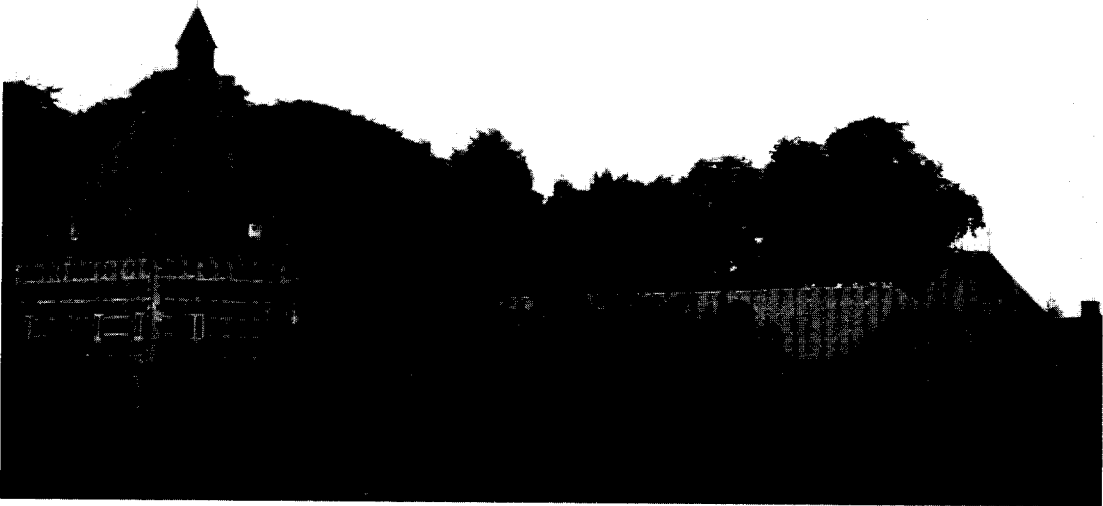
Starting early in the seventeenth century, the Counter-reformation gave a new impetus to religious life, which was reflected in the founding of many new religious houses.

The Land of Loon, as it was called, belonged culturally to the Meuse region. During medieval times this region, and primarily St.-Truiden, formed a centre of dispersion for troubador poetry and the French chivalresque romances. Together with Liège and Maastricht, St.-Truiden and Tongeren became the main centres of Romanesque art. In local Gothic architecture, three directions are represented: the Gothic of the Meuse region emanating from Maastricht, the Kempic brick type, and the type influenced by Brabant via the Gothic of the Demer region. The architecture dating from the end of the sixteenth to the beginning of the eighteenth century shows the characteristics of the picturesque Renaissance of the Meuse region.

The religious revival associated with the Counter-reformation also led to increased interest in the local places of pilgrimage. The church of Our Lady of Kortenbos (municipality of Kozen) played a considerable role in the religious life of the people of the region.

Afb. 11. Borgloon, stadhuis 1680, ingrijpend gerestaureerd in 1908. (Foto Kon. Instit. Kunstpatrimonium, Brussel).

Afb. 12. Kortessem, kasteel van Printhaghen. Haspengouwse kasteelhoeve, vierkantshoeve met gesloten aanleg, 17de-18de eeuw. Overzicht uit het oosten. (Foto Openluchtmuseum Bokrijk, 1969).

LAND ZONDER GRENZEN

Afb. 13. Heks, kasteel van de Luikse prinsbisschoppen, ± 1770. Voorzijde (Foto Kon. Instit. Kunstpatrimonium, Brussel, 1957).

Afb. 14. Diepenbeek, hoeve „De Baanwinning”. Midden-Limburgse hoeve in vakwerk, gesloten aanleg met losse bebouwing, 1774. Voor- en zij aanzicht. (Foto Openluchtmuseum Bokrijk 1956).

Afb. 15. Overpelt, hoeve „Kleine Hof”. Limburgs-Kempische hoeve van het langgeveltype, 18de eeuw, afgebroken. Vooraanzicht. (Foto Openluchtmuseum Bokrijk 1963).

SINT-TRUIDEN, VAN ABDIJ TOT STAD

DOOR

H. KESTERS EN G. HEYNEN

Tongeren als hoofdplaats van een romeinse *civitas* zetel geworden van de bisschop, is van meet aan opgenomen in het erfgoed van de bisschoppelijke kerk en later van het vorstendom. Maastricht, romeins *castrum* en bruggehoofd (*trajectum*), later residentie geworden van die bisschoppen, wordt eveneens, alhoewel slechts ten dele, opgenomen in het patrimonium van Sint-Lambertus. Sint-Truiden, zonder romeins verleden, reeds voor haar ontstaan verpand aan de H. Stefanus van Metz, heeft zes eeuwen lang deel uitgemaakt van het tijdelijk bezit van de kerk van Metz. Ook na haar inlijving bij het vorstendom Luik heeft zij iets van haar eigenheid bewaard en deze op tijd en stond geaffimeerd tegenover de nivellerende krachten van het vorstelijk bestuur. Alhoewel zij alle drie steeds deel uitmaakten van hetzelfde bisdom en alle drie behoorden tot hetzelfde noordelijk, Nederlandstalig deel van Haspengouw, dragen de drie „zustersteden” in hun trekken de opvallende en aangename verscheidenheid van een lang historisch verleden.

Van Moezel tot Beneden-Maas

Het domein van Sint-Truiden doet zich in zijn volle ontwikkeling (11de eeuw) voor als een langgerekte strook van Noord naar Zuid gericht, van Aalburg tot Seny, met als uitlopers aan Moezel en Boven-Maas Foncey, Pommern, Briedel en Dugny. Ten zuiden van Sint-Truiden omvat het hoofdzakelijk hoeven en landerijen, ten noorden kerken met aan het uiteinde een aanzienlijk domein met hoeven en visserijen op beide oevers van de Bergse Maas. Deze visserijen waren van groot belang voor een gemeenschap die bijna het hele jaar was aangewezen op vis, daar er alleen

in de infirmerie vlees mocht worden opgediend, nooit in de refter.

Deze karakteristieke Noord-Zuid oriëntatie vinden wij evenwel ook terug in andere domeinen uit de 7de tot de 10de eeuw. Bijgevoegde kaart wil dit illustreren (fig. 1)¹. Opvallend is het aantal karolingische villa's langs de weg Sint-Truiden-Hoei-Bastenaken-Aarlen-Metz. Een privaat domein is ons bekend door het testament van Grimo-Adalgisel, diaken van Verdun, die in 634 zijn bezittingen vermaakt aan verwanten, aan de melaatsen van Maastricht en aan de kerk van Amay. Wij kunnen er als derde geval aan toevoegen het domein van Ansfried, graaf van Hoei, dat zich uitstrekte over Condroz, Haspengouw, Taxandrië en Teisterbant. Het ligt voor de hand dat de *villae* van deze domeinen onderling verbonden waren door een weg, niet voor handel op grote afstand, maar voor plaatselijk transport vanaf de meest afgelegen villa naar het centrum. Ook de invoer van goederen, bijv. via de noordelijke havens voor luxe-artikelen of uit het Zuiden voor ijzer, geschiedde langs deze weg.

Tegen het einde van deze periode waren het vooral de pelgrimstochten die het verkeer bevorderden. Alhoewel het Oost-West verkeer met de opbloeiende handel reeds aanmerkelijk was genomen, stellen wij vast dat voor Sint-Truiden de Noord-Zuid richting nog de bovenhand heeft. De *Miracula Sancti Trudonis*, ± 1050, vermelden meestal de plaats van herkomst van de betrokken personen. De plaatsen die met voldoende zekerheid identificeerbaar zijn laten wij hier volgen. Het zijn van Noord naar Zuid: Windesheim, Utrecht, Tiel, Aalburg 2, Kuik, Taxandria 4, Kempen (Campania) 2, Halen, Waleffe 3, Hoei

¹ Het deel ten zuiden van Sint-Truiden-Maastricht werd getekend naar de kaart verschenen in het werk van F. Rousseau, „La Meuse et le pays mosan. Leur importance historique avant le XIIIe siècle”, *Annales de la Société Archéologique de Namur*, 39 (1930). — Aan de karolingische domeinen werden Landen, Eksel en Oostham toegevoegd. Over Hoei als knooppunt, zie A. Joris, *La ville de Huy au moyen âge, des origines à la fin du XIVe siècle*, Parijs 1959, 221-233. — Over Adalgisel-Grimo en zijn testament: W. Levison, „Das Testament des Adalgisel-Grimo vom Jahre 634”, *Trierer*

Zeitschr. 7 (1932) 69-85. — Boven Sint-Truiden werd het tracé ontleend aan de kaart: Hondius, *Dioecesis Leodiensis accurata descriptio*, sumpt. Ioannis Ianssonii, Amsterdam z.j., aan de atlas De Witte, Amsterdam z.j., en aan de atlassen van de abdij Sint-Truiden van het einde der 17de eeuw (Rijksarchief, Hasselt). De weg kruist de Herk te Stevoort (*steen-voorde*), de Demer bij Herkenrode (Kuringen), loopt daarna in de richting Helchteren naar Peer en volgt verder de Dommelvallei.

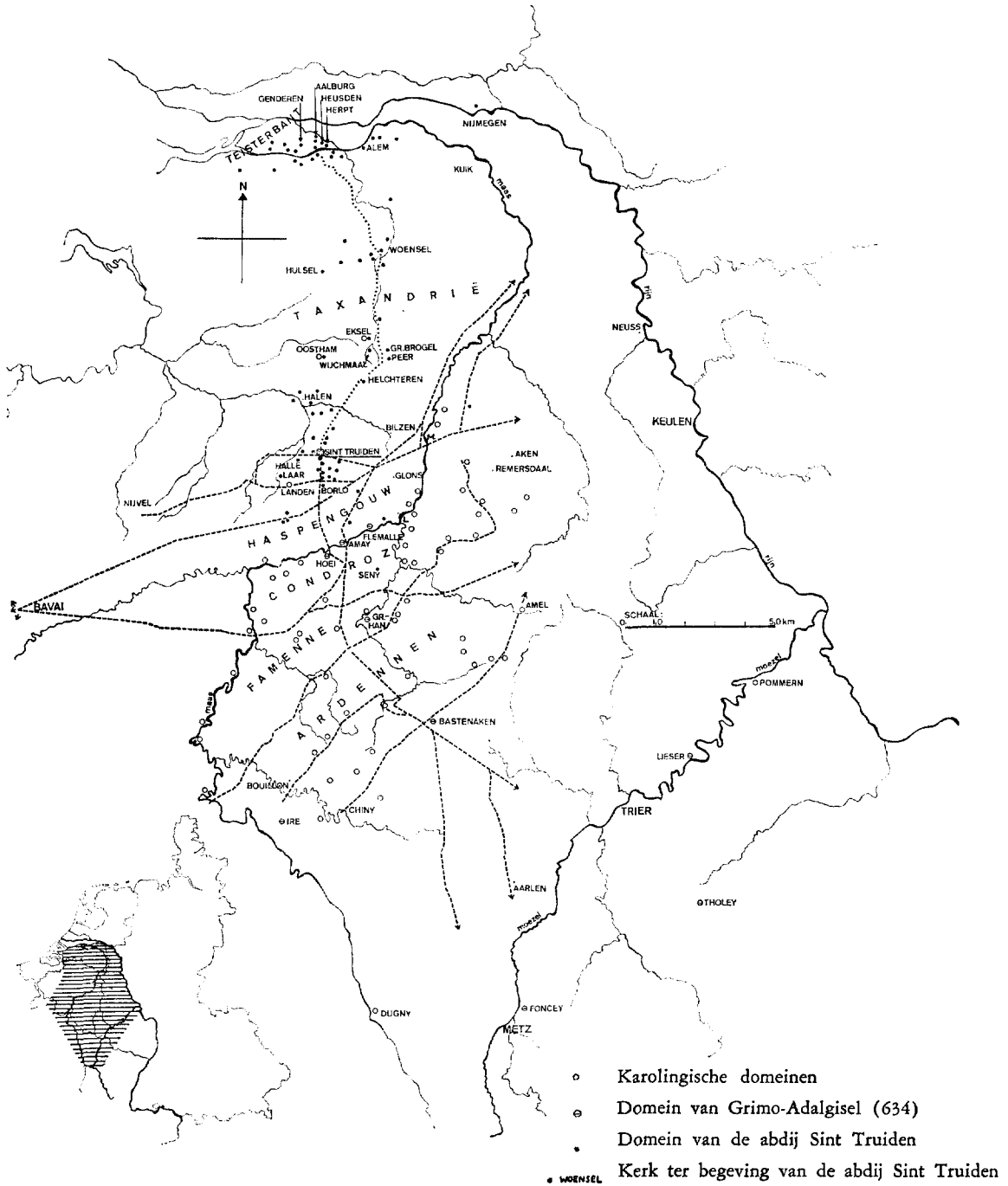
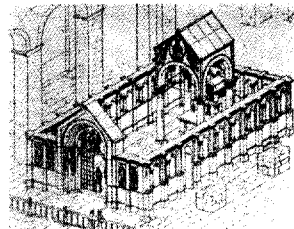
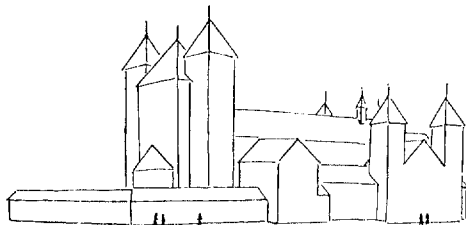

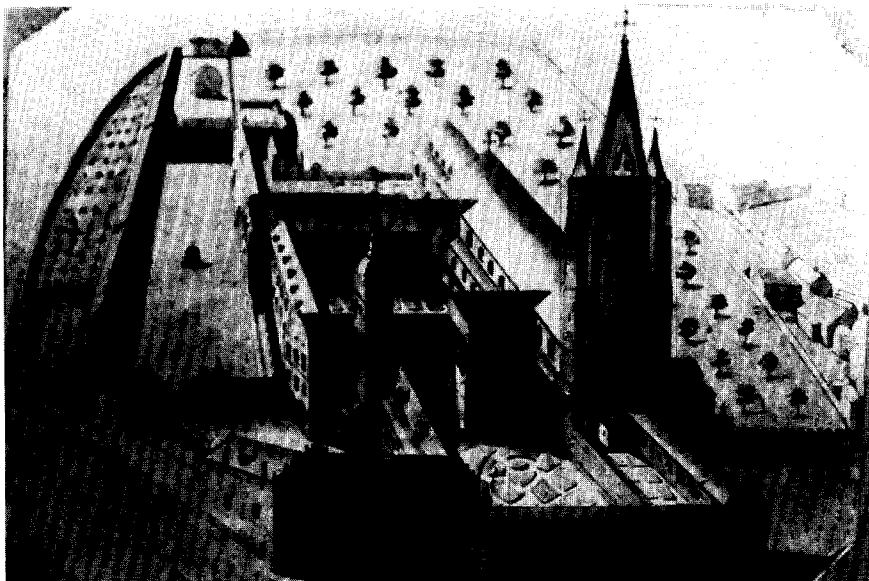
Fig. 1. Het domein van de abdij Sint-Truiden in de middeleeuwen. — In gebroken lijn: wegnenet naar de kaart van F. Rousseau. In stippellijn: wegnenet naar de kaarten van Hondius en De Witte en naar de Atlassen van de abdij Sint-Truiden (17de eeuw). (Tekening Prov. Dienst v.h. Kunstpatrimonium, Hasselt).

SINT-TRUIDEN, VAN ABDIJ TOT STAD

Afb. 1. Sint-Truiden, abdijkerk in de 11de eeuw. (Uit L. Genicot, *Les églises romanes du pays mosan*).

Afb. 2. Sint-Truiden, abdij. 12de-eeuwse devotiekapel boven de graven van de H. H. Trudo en Eucherus in het middenschip. (Reconstructie prof. dr. kanunnik R. Lemaire, 1946).

Afb. 3. Sint-Truiden, abdij. Tekening \pm 1700. (St.-Truiden, Klein-Seminarie).

Afb. 4. Fragment van een zandstenen fries, afkomstig van de 12de-eeuwse devotiekapel boven de graven van de H. H. Trudo en Eucherus in de abdijkerk St. Truiden, Verz. v. d. Vrienden van het Begijnhof, St. Truiden. (Foto A. Thijs).

SINT-TRUIDEN, VAN ABDIJ TOT STAD

Afb. 5. Sint-Truiden, St.-Gangulfuskerk. Schip 2de helft 11de eeuw. Koor en dwarspand 1ste helft 12de eeuw. Gerestaureerd 1956-'61 o.l.v. prof. dr. R. M. Lemaire. (Foto A. Thijs 1970).

3, Condroz, Ardennen, Bastenaken (Pastenaca), Ethe bij Virton (Eitha), Aarlen (Herla), Pommern en Metz. Van Oost naar West: Keulen, Neuss (?Nussa), Alfen, Aken, Remersdaal, Glons (?Claden), Kemexhe, Bilzen 2, Emmeren, Heilisse, Waver, Nijvel 3, Kampenhout, Haren (?), Brabant, de Dender, Gent en Mesen (Mezines?). Zoals de meeste abdijen van die tijd streefde Sint-Truiden er naar haar bezittingen zo te ordenen dat het bij langere reizen mogelijk was met de eigen opbrengst van de landbouw voor de verzorging in te staan. Verplaatsingen naar Metz waren veelvuldig, daar het de hoofdplaats van Austrasië was en de zetel van de tijdelijke heer van de abdij.

Langs een van die wegen begaf Trudo zich omstreeks 650 naar Metz, waar de macht berustte bij de Peppinieden en de Arnolfingen, de stamouders van de Karolingen. Daar hij zelf door bloedverwantschap of sociale banden verbonden was met de Peppinieden, wist hij er het nodige begrip en de opleiding te zullen vinden om zijn doelstelling, het oprichten van een kerk, te verwezenlijken. Hiermee bedoelde hij niet louter een gebouw voor de eredienst, maar een volledig toegeruste kerk met vooral de eraan verbonden priesters om in de geestelijke behoeften van het hele district te voorzien. In Italië en Zuid-Frankrijk bijv. had iedere *civitas* haar kerk en daarmee konden men het stellen, omdat de *civitas* er vaak nauwelijks groter was dan onze huidige decanaten. Zo had ook de *civitas Tungrorum* haar kerk, maar wat vermocht zij in een gebied dat zich uitstreckte van Aarlen tot Walcheren met een deels romaanse en deels germaanse, hier christelijke en daar heidense bevolking? De H. Amandus zelf, als bisschop overgekomen om de kerstening en het kerkelijk leven op gang te brengen, had na vier jaren de bisschopsstaf neergelegd en was teruggekeerd naar Vlaanderen.

Om in eigen streek, het westelijk deel van het bisdom Tongeren, over een eigen kerk te beschikken stelt Trudo have en goed ter beschikking van bisschop Clodulf. Na de nodige opleiding ontvangt hij de wijdingen en keert terug naar Haspengouw. Naast Tongeren en Maastricht heeft Haspengouw nu een derde kerk die haar eigen gebied zal bedienen onder het geestelijk gezag van de H. Lambertus en zijn opvolgers.

Dat Trudo's onderneming aan de Pepijns niet ontgaan was, blijkt uit het gebaar van Pepijn en Plectrudis, kort na Trudo's dood (693). Zij komen bidden op zijn graf en de hofmeier schenkt

„alles wat hij bezit in de villa Ochinsala (Eksel) en in een tweede villa Ham (Oostham)”. Plectrudis laat een altaar vervaardigen uit zilver en goud. Indien op dat ogenblik de kerstening van Taxandrië nog niet van stapel was gelopen, dan was Pepijns gebaar de dringende uitnodiging om er werk van te maken en zo zal de abdij, noordwaarts langs de Dommel het evangelie gaan verkondigen.

Want Trudo's communiteit heeft een kloosterregel aangenomen en is abdij geworden, reeds voor 741. Dank zij de machtige positie van de bisschoppen van Metz kende zij rust en voorspoed en ontsnapte aan secularisatie en incorporatie, waaraan de koninklijke abdijen blootstonden. Het gebeurde dat de bisschop zelf het abbatiaat waarnam en zich ter plaatse liet vervangen; twee van die bisschoppen zijn in de abdij overleden. In 738 stierf ook in de abdij de H. *Eucherius*, bisschop van Orléans. In conflict met Karel Martel was hij uit zijn bisdom verbannen en toevertrouwd aan de bewaking van graaf Robert, die hem toestond in de abdij te verblijven. Deze graaf schonk drie of vier jaren later aan de abdij de kerk van Donk met een aanzienlijk domein. Robertus' neef, *Chrodegang*, in de abdij opgevoed en daarna opgenomen in de koninklijke kanselarij, wordt bisschop van Metz en vervult er de hoogste opdrachten in verband met de hervorming van de Kerk in Frankenland en met de betrekkingen tussen Pepijn III en paus Stephanus II. Zijn neef Angeramnus, eveneens Haspengouwer, volgt hem op. Hoe zag de kerk van Trudo er uit? Zeker is dat het koor ongeveer op de plaats stond van het koor der huidige seminarie-kerk. Sporen of resten werden tot nu niet gevonden. Alhoewel stenen gebouwen in die tijd uiterst zeldzaam zijn in onze streken, achten wij het onwaarschijnlijk dat hij zich zou tevreden gesteld hebben met een houten kerk, nadat hij te Metz zovele bouwplaatsen bezocht had. Mogelijk heeft de bisschop vaklui meegestuurd om zijn plan te verwezenlijken.

Toen in 870 het verdrag van Meerssen de grens tussen het oostelijk en het westelijk rijk op de Maas verlegde, zodat Sint-Truiden van Metz gescheiden werd, stuurde bisschop Adventius twee afgevaardigden om een inventaris op te stellen. Deze is gedeeltelijk bewaard. Wat de abdij toen bezat aan kelken, schalen en allerhande vaatwerk, aan gewaden, tapijten, met zilver en goud beslagen altaren en boekbanden reikt aan het ongeloflijke en stemt tot mijmeren. Deze schat ontsnapte aan de Noormannen maar ging reeds een eeuw later grotendeels verloren.

Tussen Metz, Luik en Brabant

Over de verwoesting van Sint-Truiden door de Noormannen, waarschijnlijk in 891, weten wij zeer weinig behalve dat de H. Libertus, zoon van graaf Ado van Mechelen, zou vermoord zijn voor het altaar van de H. Trudo. Hoe het leven zich te midden van het puin herstelde is ons onbekend, maar het staat zo goed als vast dat de abdij, zoals vele andere, in handen viel van hertog Gislebert, zoon van Renier Langhals, die ze als leke-abt zou beheren tot in 939. In dat jaar zou hij, in opstand gekomen tegen koning Otto I, te Andernach omkomen in de Rijn. Aan die opstand van de Lotharingse vorsten had ook de jonge bisschop van Metz, *Adalbero I*, deelgenomen. Toch was hij van nature niet krijgshaftig; toen hij inzag dat verzet geen uitkomst bracht, verzoende hij zich met de vorst om zich geheel te wijden aan het herstel van zijn zwaar geteisterd bisdom. Vooral de oprichting en vernieuwing van de kloosters nam hij ter harte. De heropstanding van de abdij van Sint-Truiden, die hij zelf bestuurde en waar hij overleed (964), was zijn werk. Op de plaats van het vroegere bedehuis bouwde hij een nieuwe, ottoonse kerk met drie beuken (27 m breed en ca. 50 m lang), zo ingeplant dat zij westwaarts kon verlengd worden; aan de oostzijde had zij een buitenkrocht.

Adalbero is wel de laatste bisschop van Metz die aan de abdij door een gezagvol optreden daadwerkelijke bescherming kon verzekeren. Tegen de aanmatigingen van de plaatselijke feodaliteit en niet het minst van de eigen voogden is een afdoend ingrijpen van het ver afgelegen Metz nauwelijks denkbaar; trouwens de bisschoppen van Metz hebben in hun eigen gebied met dezelfde moeilijkheden te kampen. Zo is de abdij meer en meer op zichzelf aangewezen. Sommige van haar abten hebben die noodzaak begrepen en genoeg doorzicht en moed aan de dag gelegd om de moeilijkheden te trotseren, maar stellen zich dan weer bloot aan conflicten met Metz wegens een al te zelfstandig optreden.

Dit schijnt reeds het geval geweest te zijn met Adelardus I (999-1034). Ter verantwoording ontboden naar Metz werd hij er een tijd lang vast gehouden en pas vrijgelaten na tussenkomst van de bisschop van Luik, Notger. Gedurende zijn afwezigheid kwam de H. Poppo, abt van Stavelot en kloosterhervormer, naar Sint-Truiden waarschijnlijk om er orde op zaken te stellen. Een jonge, opvallend begaafde monnik, *Guntram*, nam hij mee naar Stavelot en na zijn opleiding aldaar stond hij hem af aan Hersfeld waar hij de

abt moest ter zijde staan. Bij Adelardus' dood keerde hij, door tussenkomst van keizerin Gisela en op verzoek van de Sint-Truidense monniken, als abt terug naar Sint-Truiden (1035-1055). Zijn bestuur is geïnspireerd door de geest van de hervormde abdijen van Lotharingen en Vlaanderen. Hij trok de nu nog bestaande abdijschuren op, een bolwerk tegen onverhoedse overvallen en zo geplaatst dat hij als westbouw kon aansluiten bij de verlengde ottoonse kerk van Adalbero. Maar de hoogste uitdrukking van zijn verering voor de patroons van de abdij en het meest sprekend bewijs van zijn waardering voor de kunst, was het ongeveer 110 cm lange reliekschrijn, waarvan de twee puntgevels waren uitgevoerd in gedreven goud. Hoe kwam hij tot zo'n grote opzet, bijna een eeuw vooraleer de oudste ons bewaarde rijven ontstonden? En waar vond hij de meesters om het werk uit te voeren? Wat de tweede vraag betreft mogen wij doen opmerken dat de Sint-Truidense munten uit die periode door fijnheid en nauwkeurigheid de bewondering afdwingen van de numismaten. Hebben soms niet dezelfde meesters ook het reliekschrijn vervaardigd?

Guntram was in ieder opzicht een grote figuur, die bezadigd maar doelbewust zijn instelling leidde. Zo wilde hij niet dat de toenemende vloed van pelgrims het leven van zijn convent zou storen. „De mirakelen”, zo zei hij, „zijn er voor de ongelovigen, niet voor de gelovigen”. Zijn opvolger, *Adelardus II*, zag het enigszins anders. Aan gezag ontbrak het ook hem niet, maar het had bij hem eerder een politieke dan een zedelijk-religieuze inslag. Geboren te Lovenjoel bij Leuven, moet hij behoord hebben tot de lagere Brabantse adel. Opgegroeid in de abdij onder Adelardus I en Guntram was hij zeker onder de indruk gekomen van de persoonlijkheid van deze laatste, die hem wellicht voorbereidde op een eventuele opvolging. Hij was onderlegd in de letteren en hanteerde zelf penseel en beitel. Rodolf, de 12de-eeuwse kroniekschrijver, verwijt hem dat hij de kloostertucht en de observantie naar de geest van Benedictus opgeofferd heeft aan de jacht op inkomsten uit de bedevaarten en dat zijn beleid al te zeer afgestemd was op de steun van de groten der wereld. Maar anderzijds moet hij toegeven dat Adelardus een ongemene werkkraft en ondernemingsgeest aan de dag heeft gelegd om te voorkomen dat die inkomsten nutteloos zouden aangewend worden: veertien kerken heeft hij gebouwd of vernieuwd, waaronder de abdijskerk, een der grootste monumenten van die eeuw (100 m lang bij 27 m breed). Het mag ook gezegd

worden dat hij bij deze werken heel het volk, de nieuwgekomen ambachts- en zakenlieden zowel als het dienstpersoneel van beide heren wist te betrekken in een geest van saamhorigheid die zal voortleven in de opkomende stad. Onder zijn bestuur werd de stad Sint-Truiden omweld. Niemand zou zich in die dagen vermeten hebben de vrede te storen in het zicht van de abdijtoren. Met die woorden drukt de kroniekschrijver Rodolf uit hoe groot ontzag hij inboezemde. En toch zou zijn leven uitlopen op een katastrofe. Herman, bisschop van Metz, en zijn neef Hendrik de Vreedzame, bisschop van Luik, dagvaardden hem keer op keer om hem verantwoording te vragen over al die ondernemingen en over de financiële toestand van de abdij. Uiteindelijk zou de man er letterlijk het verstand bij verliezen. Enigszins hersteld wil hij zich terugtrekken, maar blijft tenslotte als een gebroken man wachten op de dood, die hem overkomt op 6 december 1082.

Nu grijpen beide bisschoppen in. De verkozene van de monniken, proost Gerard, wordt niet aanvaard en in zijn plaats wordt de vreemdeling Lanzo, abt van Sint-Vincentius te Metz, hier aangesteld, terwijl de meeste kloosterlingen op staande voet uit de abdij verjaagd en uit het bisdom verbannen worden. Intussen woedt de investituurstrijd in volle hevigheid. Herman, die aan de zijde van de paus staat, wordt door de keizer afgezet en vervangen door een keizerlijke bisschop, die door het volk verdreven wordt. Van die omstandigheid maakt Luyppo, een van de verbannen monniken, gebruik om zijn benoeming tot abt aan de keizer te vragen. Hij wordt gewapenderhand in de abdij geïnstalleerd en Lanzo moet de plaats ruimen.

De bisschop van Luik, verontwaardigd over deze verregaande driestheid, rukt op met een leger, maar vindt de stadspoorten gesloten. Na onderhandelingen werd overeengekomen dat 's anderendaags doorgang zou verleend worden. De Brustemnaren, die zich bij het Luiks leger gevoegd hadden om een oude wrok te kunnen botvieren, slopen bij nacht de stad binnen, staken huizen in brand en het werd een wilde vechtpartij die eindigde in de ruïne van de abdijskerk, die twee jaar tevoren afgebrand was. Gedurende veertien jaren heeft de abdij nu een, dan weer eens twee abten, waaronder geen enkele rechtmatig aangesteld. Eindelijk zal Otbert, religieus hoofd van het bisdom Luik, in overleg met de monniken een man zoeken die in staat zou zijn om de abdij weder op te richten. Beroep wordt gedaan op *Diederik*, een van de in 1082 verban-

nen monniken, die sindsdien in de Sint-Pietersabdij te Gent vertoefde en hoog in aanzien stond. Hij aanvaardde en zag onmiddellijk uit naar bekwame medewerkers. Het toeval wilde dat *Rodolf*, geboren te Moustier-sur-Sambre, na voltooiing van zijn studiën aan de scholen van Luik te Sint-Truiden belandde. Diederik heeft in hem zijn man gevonden, vertrouwt hem de leiding van de abdijschool toe en stelt hem aan als prior. Rodolf voert de regel van Cluny in en brengt in enkele jaren het geestelijk leven op een ongekend peil. De kunsten, vooral de zang naar de methode van Guido d'Arezzo, bloeien op; het literair oeuvre van beide mannen behoort tot het beste van de 12de eeuw. Zulk sterk beleid was niet naar de zin van de voogden en, bij Diederiks overlijden (1107), hebben zij alles in het werk gesteld om te beletten dat Rodolf, de verkozen abt, zou aangesteld worden. Later, in 1119-1121, naar aanleiding van het Luikse schisma en om te voorkomen dat andermaal, zoals in 1082, een onweer over de abdij zou losbreken, trekt Rodolf zich spontaan terug te Gent. Als bemiddelaar naar Luik ontboden, wordt hij abt van Sint-Pantaleon te Keulen en keert terug naar Sint-Truiden zodra de rust hersteld is (1123). Alhoewel hij in 1132 door een beroerte wordt getroffen, leidt hij de instelling met sterke hand tot zijn laatste levensdag (6 maart 1138). Met hem heeft een nieuwe stijl, een geest van soberheid en ingetogenheid en tevens van kracht en bezieling zijn intrede gedaan in de abdij. Zijn werk wordt voortgezet door Folcardus (1138-45) en door Gerardus, uit het geslacht van Duras. Uit gehoorzaamheid naar Sint-Truiden overgekomen, legt Gerardus na tien jaren de staf neer (1145-55), nadat hij zijn bezittingen te Alem, waar de kerk reeds aan de abdij toebehoorde, afgestaan had aan zijn medebroeders.

Wiric (1155-80), uit een Sint-Truidens geslacht, is de laatste van wat wij kunnen noemen „de abten van de restauratie”. Onder zijn leiding werd begonnen met de bouw van een romaans kloosterpand. Het was evenwel nog niet voltooid, toen andermaal de kerk en een deel van het klooster uitbrandden. Nu kon hij zijn bouwlust botvieren. Als bekroning van zijn werk vervangt hij tenslotte de kapel, die in de hoofdbeuk voor de kruising boven de graven van de H.H. Trudo en Eucherius opgetrokken was. Dank zij enkele fragmenten en de beschrijving in de kroniek van de 12de eeuw is een reconstructie mogelijk. Hoe jammer dat de beelden en het gevelveld, die de voorzijde versierden, niet teruggevonden werden!

Te midden van het machtig geheel van pijlers, bogen en gewelven van de munsterkerk heeft hij deze kapel ontworpen als een uit steen gebeeldhouwd schrijn. De devotiekapel was zoals een reliekschrijn aan de buitenzijde verfraaid met kostbare zuiltjes, verbonden door een fries van gebladerte en planten, vogels en andere dieren; de westgevel, voorzien van in nissen opgestelde figuren uit het Oude en Nieuwe Verbond, werd centraal geaccentueerd door een portaal met rondboogig gevelveld, waarop Christus in de Majesteit tussen de H.H. Trudo en Eucherius troonde.

Terzelfdertijd was Sint-Truiden verwickeld in een lange strijd tegen de graven van Loon; vanuit het Westen werd de stad sterk bedreigd door Hendrik I van Brabant. Wiric heeft zich volledig ingezet om te voorkomen dat het lot van de stad met de wapens zou beslecht worden. Na de terugkeer van een van zijn zendingen sterft hij in 1180.

Metz van zijn kant bracht nu alleen nog interesse op voor de inkomsten die Sint-Truiden verzekerde en die waren dermate geslonken dat bisschop Diederik ze aan keizer Frederik verpandde voor 200 mark. De zaak kreeg uiteindelijk haar beslag in 1213 nadat de Luiks-Loonse legers in de vlakte van Steppes hertog Hendrik I versloegen. Met het oog op de moeilijke onderhandelingen die tot de overdracht naar Luik konden leiden, werd in 1222 Jan van Xanten, deken van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Aken, tot abt benoemd. Hij zou in 1227 de vereniging van Sint-Truiden met Luik weten door te voeren.

Perron en adelaar

Tegen deze vereniging met Luik had de stad geen bezwaar. Zij maakte haast om in 1229 toe te treden tot het eerste verbond der Luikse steden. Maar de financiële toestand van de abdij werd uiterst angstwekkend ten gevolge van de economische ontwikkeling. In 1249 moest men nog eens beroep doen op een man van buiten de abdij, om de toestand recht te trekken. *Willem van Rykel*, plebaan van Onze-Lieve-Vrouw te Aken, secretaris en hofkapelaan van koning Willem van Holland, wist het evenwicht te herstellen. Hij schakelde kordaat over van het gesloten stelsel der domaniale economie naar het veralgemeend pachtstelsel. Het „rekeningenboek” dat hij gro-

tendeels eigenhandig bijhield, is een kostbaar document voor de economische geschiedenis van de tijd. Ook maakte hij zich verdienstelijk op het stuk van de kloosterhervorming. In 1265 stichtte hij op grond van de abdij, het Begijnhof.

Zijn opvolger was Willem van Mechelen (1277-1297), beter bekend als *Willem van Afligem*, waar hij tevoren prior was. Onder zijn bestuur gaat de belangstelling uit naar de Nederlandse letteren. *Het leven van Jezus* moet wel rond die jaren geschreven zijn. Dit blijkt uit de taal van het werk en uit het feit dat het bewaard is in een handschrift uit het begin van de 14de eeuw, afkomstig uit de abdij. Met de afname van haar sociaal-economische rol zal echter ook haar culturele betekenis geleidelijk verminderen. De abdijgebouwen worden nu vernieuwd of getooid naar de smaak van de tijd (laatgotisch en renaissancestisch), waarna ze tenslotte, onder abt Jozef van Herck (1751-1780), worden vervangen door een ruimer, alhoewel sober gehouden barokklooster naar de plannen van Laurent-Benoît Dewez. En terwijl de 16de-eeuwse verluchters met overdaad van de rijkste kleuren het perkament versieren, doen de nieuwe artistieke opvattingen betreffende verluchting, houtsnede en graveerkunst er hun intrede. Abdij en stad delen voortaan het wel en het wee van het land en het vorstendom met de andere steden en abdijen. Toch staan zij beiden op hun gewoonten en rechten, die zij van oudsher verwierven en waardoor zij verschillen van hun genoten. Zij hebben ze verdedigd voor de hoogste instanties van het Rijk. Geen wonder dat zowel op het stadsperron als boven het abtswapen de keizerlijke adelaar prijkt².

H. KESTERS

De stad

In de onmiddellijke nabijheid en onder invloed van de abdij als domaniaal centrum is een eerste agglomeratie ontstaan. Daar evenwel de abdij onvoldoende werkgelegenheid kon bieden aan een steeds groeiend bevolkingsaantal, voortspruitend zowel uit een natuurlijke aanwas als uit immigratie, zochten de inwoners gedeeltelijk naar bestaansmogelijkheden buiten de abdij om. Zij vonden deze in nering en ambacht, waarvan de actiefste kern zich aanvankelijk concentreerde rondom de markt, gelegen op het kruispunt van wegen, van waaruit zich de radiale stadsplatte-

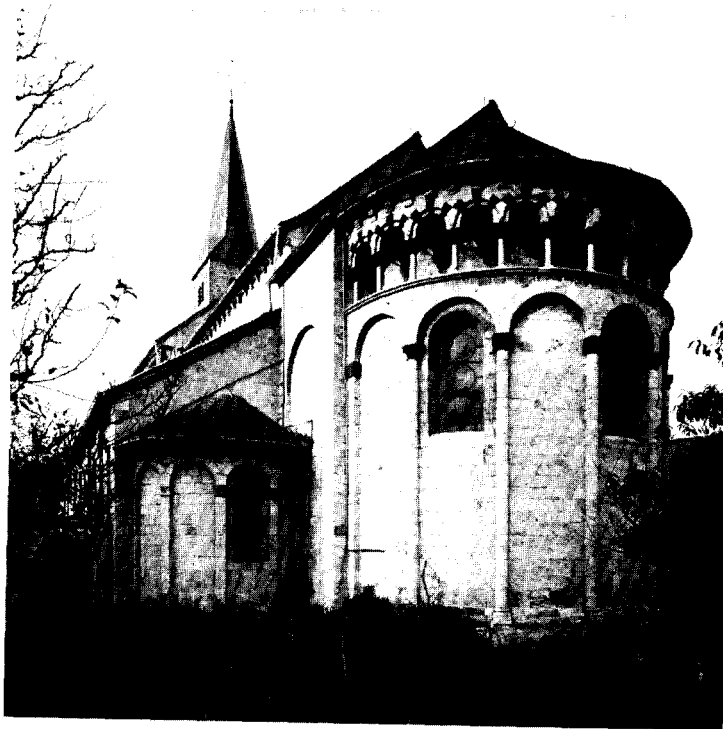
² Voor meer bijzonderheden en literatuur, zie G. Boes, *L'abbaye de Saint-Trond. Des origines jusqu'à 1155*, Tongeren 1970. — A. Houbaert, „Bibliografie over Sint-Truiden. Periode 1959-1963”, in *Hist. bijdr.*

Geschiedk. Kring v. Sint-Truiden, 1968, 79-85. — Dez., „Bibliografie over Sint-Truiden. Periode 1964-1970”, *Historische bijdragen opgedragen aan monseigneur dr. H. Kesters*, Sint-Truiden 1971, 263-275.

SINT-TRUIDEN, VAN ABDIJ TOT STAD

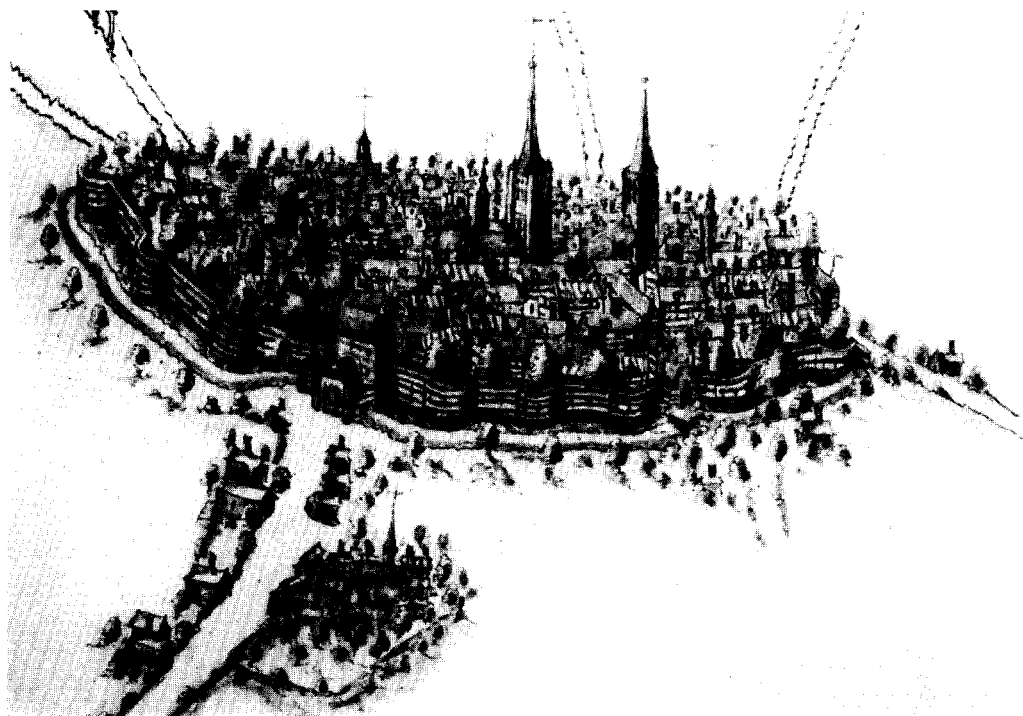

Afb. 6. Sint-Truiden, St.-Pieterskerk voor restauratie in 1878-'85. (Foto Kon. Inst. Kunstpatrimonium, Brussel).

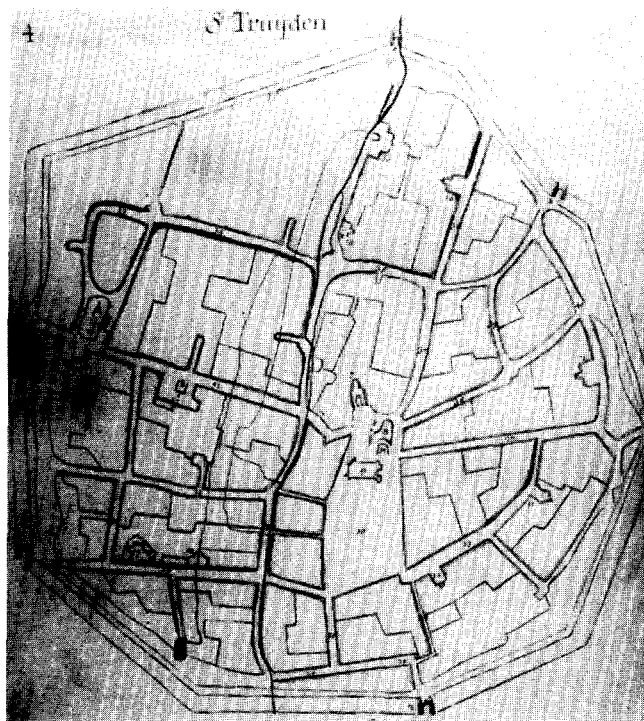

Afb. 7. De laatromaanse St.-Pieterskerk na restauratie. (Foto Kon. Inst. Kunstpatrimonium, Brussel).

SINT-TRUIDEN. VAN ABDIJ TOT STAD

Afb. 8. Sint-Truiden, uitleg van de stad in de 17de eeuw naar de atlas van de Norbertijnenabdij van Averbode. (Brussel, Alg. Rijksarchief, Kerkelijk Archief; Foto A. Thijs).

Afb. 9. Sint Truiden, uitleg binnen de omwalde stad naar het stadsplan van L. Warnouts, 1696. (Hasselt, Rijksarchief; Foto A. Thijs).

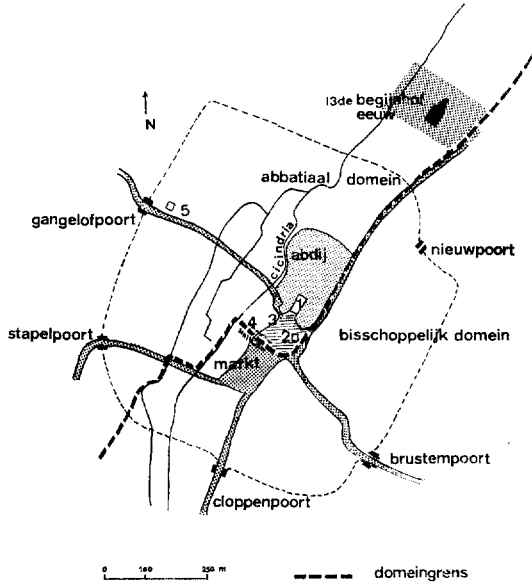

Fig. 2. Voor-stedelijke uitleg van Sint-Truiden. — 1 Abdijtoeren, 2 O.L.-Vrouwekerk, 3 Atrium, 4 Zouw en rozengaard, 5 St.-Gangulfuskerk. — (Tek. Prov. Dienst v.h. Kunstpatrimonium Hasselt, naar J. L. Charles, *La ville de St. Trond*, fig. 5).

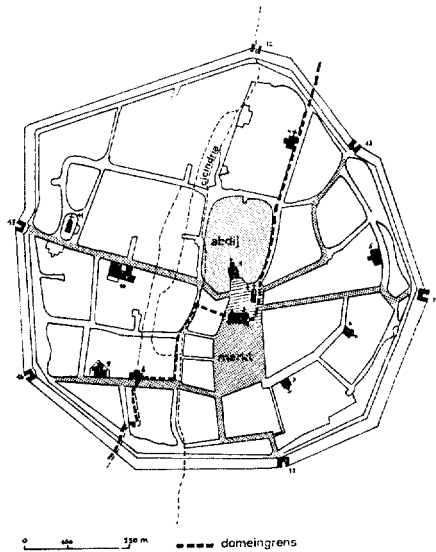

Fig. 3. Stedelijke uitleg van Sint-Truiden in de 17de eeuw. — 1 Abdijkerk, 2 O.L.-Vrouwekerk, 3 Stadhuis, 4 Capucijnen, 5 Cellebroeders, 6 Capucinessen, 7 Minderbroeders, 8 Gasthuis, 9 St.-Maartenskerk, 10 Seminarie, 11 St.-Gangulfuskerk, 12 Vissegat, 13 Nieuwpoort, 14 Brustempoort, 15 Cloppenpoort, 16 Stapelpoort, 17 Gangelofpoort. — (Tek. Prov. Dienst v.h. Kunstpatrimonium Hasselt, naar L. Warnouts, 1697, Rijksarchief Hasselt).

grond organisch zal ontwikkelen. Onder het vreedzame beheer van de bisschop van Metz en de abt werd aan de inwoners omstreeks 1065 een eigen recht gegeven. Rond het midden van de 11de eeuw drong zich tengevolge van deze bevolkingsaan groei de bouw van twee kerken op buiten de eigenlijke abdij, met name de O.L.-Vrouwekerk en de St.-Gangulfuskerk. In dezelfde periode kreeg de stad haar eerste omheining: een aarden wal met daarop een houten palissade, die in 1129 zal vervangen worden door een stenen vestingsmuur waarvan nog resten zichtbaar zijn.

In 1227 stond de bisschop van Metz zijn gedeelte van de stad af aan de prinsbisschop van Luik; Sint-Truiden bleef evenwel zoals voorheen een „tweeherigheid” met een welbepaalde grensafbakening dwars door de stad. In hetzelfde jaar wordt voor het eerst melding gemaakt van „gezwornen”, eigen vertegenwoordigers van de burgerij, die zich bewust wordt van haar politieke macht. Een beslissende stap naar deelname van de bevolking aan het stadsbestuur werd gezet in 1254, toen de koopmansgilde, waarvan de leden rijkdom putten uit een bloeiende handel met Engelse, Duitse en Franse markten, het opnamen tegen de schepenen die vervuld van eigendunk een gesloten kaste vormden sinds zij vanaf 1227 nieuwe schepenen aanduiden door coöptatie. De opstandige koopmansgilde werd aanvankelijk gesteund door de ambachten, maar de verstandhouding duurde niet lang. Tijdens de 14de eeuw stredden de ambachten met wisselend succes tegen de schepenen en de plutocratie, die nu bij elkaar aanleunden. In 1404 komt een compromis tot stand: de stad zal bestuurd worden door een raad, waarin 13 vertegenwoordigers van de ambachten en 8 der *ledigen* zitting hebben. Elke partij kiest één burgemeester. Bij de bespreking van gewichtige zaken is echter de aanwezigheid van de schepenen vereist. Vanaf nu is de strijd tussen patriciërs en ambachten niet meer zo acuut. Des te meer doordat een bepaling van 1428 iedereen het recht verleende zich in een ambacht te laten inschrijven en dit zonder daarom het recht te hebben het desbetreffende beroep uit te oefenen (klein ambacht). Aldus vertegenwoordigden de ambachten de hele bevolking.

De afschaffing van de gemeentelijke vrijheden tijdens het Bourgondisch bewind (1467-1477) in het prinsbisdom Luik en de onttrekking van het stedelijk bestuur aan het volk gedurende de protestantse beroerten (1569-1577) deed de Truidenaren niet twifelen aan de degelijkheid van hun

bestuursvorm. Het systeem waarbij de ambachten als politieke lichamen werden vervangen door kamers zoals te Luik (1684), Hasselt en Tongeren (1725) heeft Sint-Truiden niet gekend.

De rechtspraak te Sint-Truiden berustte bij de schepenbank, waarvan de samenstelling duidelijk verwijst naar de „tweeherigheid”: 14 schepenen, 7 van elk der twee heren. Haar rechtsgebied betrof evenwel de hele stad en zij vormde derhalve slechts één tribunaal (eerste melding in een akte van 1108). De schepenen werden benoemd voor het leven en nieuwe schepenen werden aangeduid door coöptatie. De bevoegdheid van de schepenbank betrof zowel burgerlijke als strafrechtelijke zaken; in beroep hing zij af van het schepenhof te Aken. Onenigheden betreffende belastingen, verpachting van belastingen en accijsrechten werden beslecht door een rechtbank samengesteld uit de twee burgemeesters en de raad. Tevens

³ J. L. Charles, *La ville de Saint-Trond au moyen-âge des origines à la fin du XIVe siècle*, Parijs, 1965. — F. Straven, *Inventaire analytique et chronologique des archives de la ville de Saint-Trond*, 6 dln, Sint-Truiden 1886-1895.

oordeelde zij in beroep over vonnissen uitgesproken door het ambachtsgerecht ³.

De stad is ongemeen rijk aan bouwkundig erfgoed, dat evenwel nog uitvoerig wetenschappelijk moet bestudeerd worden. De St.-Gangulfuskerk met zijn 11de-eeuws schip en 12de-eeuws transept en koor sluit aan bij de Maaslandse post-karolingische architectuur, terwijl het rijpe romaans van de St.-Pieterskerk duidelijk verwijzingen bezit naar de Rijnlandse bouwkunst. Met verwondering kijkt men op naar de kubuskapitelen die de driekwartzuilen tegen de westmuur van de vroeg-gotische schipruimte van de Begijnhofkerk bekronen.

Het 17de-eeuwse stadhuis met zijn in- en uit-zwenkende topgevel en slank belfort bezit een karakteristieke eigenheid, duidelijk verschillend van andere stadhuizen als te Borgloon en Bilzen en contrasterend met de talrijke, sobere huizen uit die periode in zgn. Maaslandse Renaissance. Het aanleunen van de woonhuisarchitectuur bij Maaslandse opvattingen zet zich trouwens voort in de opeenvolgende stijlen van de 18de eeuw.

G. HEYNEN

SUMMARY

SINT-TRUIDEN, FROM ABBEY TO CITY

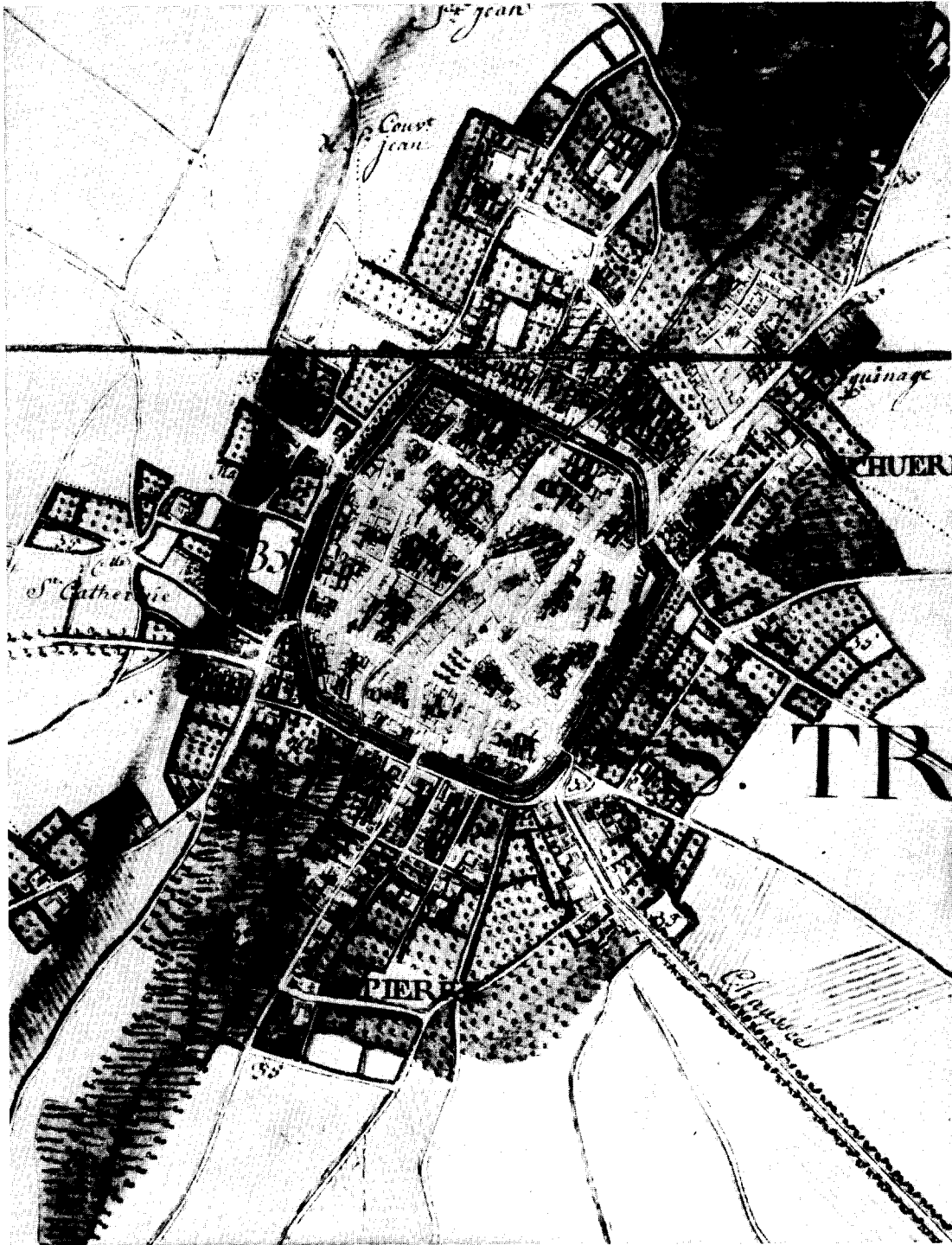
Trudo (A.D. 626/8-691/3), scion of an important Frankish family in Haspengouw (Hesbaye), bequeathed all his possessions to the church of Metz so that western Haspengouw could have a central church equalling those of eastern Haspengouw in Tongeren and Maastricht. The Bishop of Metz acceded to his wishes, and a church was founded which was to develop into the Abbey of Sint-Truiden. Under the protection of the Carolingian kings the abbey enlarged its domains and its sphere of influence until they reached from the Moselle to the Lower Meuse.

The abbey buildings were destroyed by Vikings in 891 and rebuilt under Bishop Adalbero I (929-

964). In the middle of the eleventh century the still existing westwork was built. After a severe crisis in the period between 1082 and 1099, two abbots, Diederik († 1107) and Rudolf († 1138), introduced the Cluniac rules into Sint-Truiden. The abbey reached its zenith in the twelfth century.

Economic prosperity enhanced by pilgrimages transformed the *vicus* of Sint-Truiden into a fortified city in the eleventh century. This city had two "lords", since part of it was under the jurisdiction of the Bishop of Metz (after 1227 the Prince-Bishop of Liège) and the rest under the Abbot of Sint-Truiden.

SINT-TRUIDEN, VAN ABDIJ TOT STAD

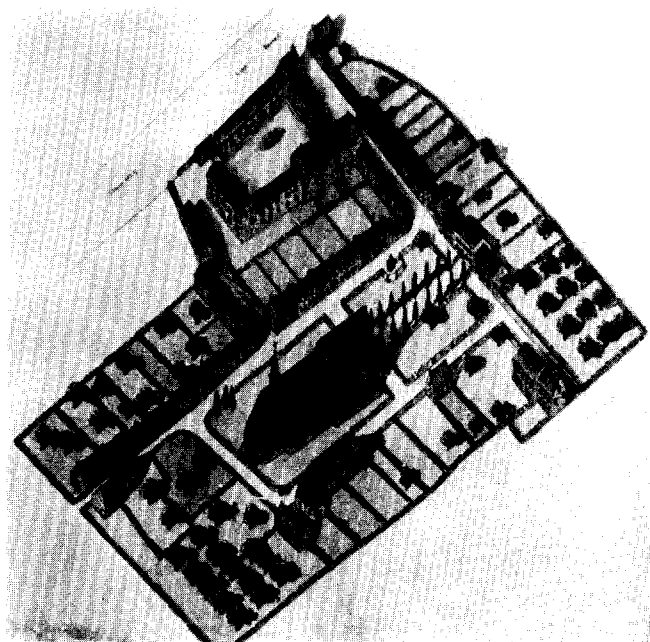

Afb. 10. Sint-Truiden, stedelijke uitleg in de 18de eeuw naar de kaart van Ferraris, 1777. (Brussel, Kon. Bibl., afd. Kaarten en Plannen; Foto A. Thijs).

SINT-TRUIDEN, VAN ABDIJ TOT STAD

Afb. 11. Sint-Truiden, Grote Markt met van links naar rechts de toren van de abdijkerk, het stadhuis en de O.L. Vrouwekerk. Litho van 1864? (Brussel, Kon. Bibl., Prentenkabinet; Foto A. Thijs).

Afb. 12. Sint-Truiden, Begijnhof, geromantiseerde toestand omstr. 1930. (Tekening Ing. Govaerts).

Afb. 13. Sint-Truiden, Begijnhofkerk, 15de-eeuwse schildering op een pijler. (Foto Prov. Dienst Kunstpatrimonium, Hasselt, 1971).

DE LANDCOMMANDERIJ ALDEN BIESEN KORT HISTORISCH OVERZICHT

DOOR

M. STINCKENS

Het ontstaan van de geestelijke ridderorden klimt op tot de tijd van de kruistochten. Zij waren in eerste instantie verantwoordelijk voor de militaire beveiliging van de veroverde gebieden in het Heilig Land, toen de kruisridders naar hun land waren teruggekeerd. De aanwezigheid van een militaire orde zou bovendien een rem zijn voor de Turkse doorbraak in Europa. Met dat doel werd de *Tempeliersorde* gesticht.

Er heerste echter in het Heilig Land ook een ernstig gebrek aan instellingen voor ontvangst, de verzorging en de huisvesting van kruisvaarders. Een nieuwe orde, van de *Johannieters*, nam deze taak op zich. Noodgedwongen namen beide orden na enkele decennia elkaars taak over en zo ontstond de typische ridderorde.

Hierbij voegde zich, op het einde van de 12de eeuw, een derde orde die, in tegenstelling tot de vorige, een sterk nationaal karakter had: de *Duitse Orde*. Zij werd door Duitsers gesticht en liet alleen edelen uit het Duitse Rijk toe. Zij dankt haar ontstaan aan het initiatief van kooplieden uit Bremen en Lübeck die bij Akkon een veldhospitaal oprichtten, speciaal voor de verzorging van Duitse kruisvaarders. Na de verovering van de stad werd binnen de muren een vast hospitaal opgericht en traden andere leden toe, die weldra de bescherming en de gunst genoten van keizer en paus en in 1196 de algemene ordeprivileges ontvingen.

Toen de Duitse vorsten de kans zagen teloorgaan om het Heilig Land te heroveren, maakten zij van deze orde een Ridderorde en keerden naar hun land terug. Vanaf dat ogenblik begon een snelle expansie van deze orde in Europa, die een hoogtepunt kende onder hoogmeester Herman van Salza. Hij legde de basis van de latere ordestaat Pruisen en Lijfland en bracht de orde naar het Duitse Rijk en naar de Nederlanden.

Waarschijnlijk dankt de orde haar snelle bloei aan het feit dat men van haar een degelijke hospitaaldienst verwachtte. Zij had immers veel ervaring opgedaan bij de Arabieren en veel geleerd van de Byzantijnse ziekenzorg. Hospitalen waren immers niet alleen noodzakelijk in het Hei-

lig Land, maar ook langs de bedevaartwegen en in de steden waar in die periode een grote bevolkingstoename heerste. Het is opvallend hoeveel schenkers de bedoeling te kennen geven een ziekenhuis te stichten in hun streek en hoeveel bestaande hospitalen aan de orde worden overgedragen. Alden Biesen is hierop echter een uitzondering.

Rond 1216-1218 ontstond er een provincie van de Duitse Ridderorde die zich uitstrekte over heel het gebied van de Duitse koning. Ook de bezittingen van de orde in de Nederlanden behoorden toe aan de „landcommandeur van het Duitse Rijk”. Dit gebied was echter te groot en zo ontstonden er zelfstandige landcommanderijen of balies in het rijk. Zij werden onder toezicht geplaatst van een landcommandeur, maar bleven bovendien onderworpen aan de landcommandeur van het Duitse Rijk, die geleidelijk aan „Duitsmeester” werd genoemd.

Op zijn laatst in 1228, wellicht in 1227, is het noordwesten van het Duitse Rijk, althans Alden Biesen en Utrecht, buiten het rechtstreeks beheer van de Duitsmeester geraakt en worden deze bezittingen de kern van de nieuwe „landcommanderij van de Nederlanden”.

Zulke reorganisaties veronderstellen echter steeds een intense aanwezigheid van de orde in de streek, want er is geen ander criterium voor het bestaan van een balie dan de afhankelijkheid van meerdere andere tehuizen of commanderijen van een hoofdcommanderij of een hoger geplaatst beambte. Het ontstaan van de landcommanderij der Nederlanden is mogelijk geworden door de attenties van de aartsbisschoppen van Keulen, de prinsbisschoppen van Luik en de graven van Loon. In 1220 schonken graaf Arnold III en Mechtildis van Are, abdis van Munsterbilzen, een kerkje — dat reeds in 1209 was gebouwd en een bedevaartplaats geworden was — aan de orde. Dit kerkje met afhankelijkheden en akkerlanden, lag dichtbij de grote oost-westverbinding: de weg van Keulen via Brabant naar Vlaanderen. Hier bouwden de ridders een tehuis en zij mochten al spoedig de bescherming genieten van de paus en

van de plaatselijke vorsten. Naast deze officiële erkenning hebben ongetwijfeld twee tijdsverschijnselen de snelle expansie van de orde bevorderd: enerzijds de nieuwe golf van schenkingen onder invloed van de kruistochten en anderzijds de kinderrijkdom bij adellijke families. Door toetreding tot de orde behielden immers deze edellieden hun sociale status en waren zij zeker van hun levensonderhoud.

Alden Biesen was nauwelijks gesticht of de orde ging reeds over tot de vorming van andere commanderijen. In 1229-'30 ontstond een commanderij in *Bekkevoort*, dank zij een schenking van Willem van Bekkevoort en Arnold van Diest. Daar breidden zij in de loop van de 13de eeuw hun allodiaal aanmerkelijk uit en bestuurden er de parochie. Enkele jaren later ontving de orde een stuk land in *Sint-Truiden* waarop reeds voor 1237 het huis en de kapel van *Bernissem* werden gebouwd. In 1259 trokken de ridders van Bernissem zich, omwille van de onlusten in het land, terug binnen de muren van de stad en bouwden er een nieuw klooster. Zij keerden echter in 1274 naar Bernissem terug. Om dezelfde reden waren ook de ridders van Alden Biesen in 1254 naar Luik uitgeweken, waar zij het huis Beaufort betrokken. In 1266 vestigden zij zich opnieuw in Alden Biesen, maar hun verblijfplaats in *Luik* bleef voortbestaan als afzonderlijke commanderij, *Sint-Andreas* genoemd. Een jaar later werd een commanderij gesticht in *Siersdorf*, vlakbij diezelfde weg van Keulen naar Vlaanderen. In 1242 schonk Daniël van Voeren zijn allodiaal goed aan de orde en hierop werd de commanderij *Sint-Pieters-Voeren* gebouwd. In diezelfde eeuw ontstonden ook nog de commanderijen *Gemert* (1270) en *Holt* (1281). Deze laatste werd in 1622 met de commanderij *Ordingen* verbonden.

Tot dan toe sprak men nog steeds van de „Landcommanderij van de Nederlanden”. De uitbreiding van de bezittingen heeft echter geleid tot een nieuwe verdeling. In 1317 werd Gerard van Loon voor het eerst Landcommandeur van Biesen genoemd. Utrecht werd een afzonderlijke landcommanderij en het centrum van de meer noordelijk gelegen bezittingen. In het begin van de 17de eeuw ging zij echter over tot het Calvinisme en verbrak alle banden met de orde.

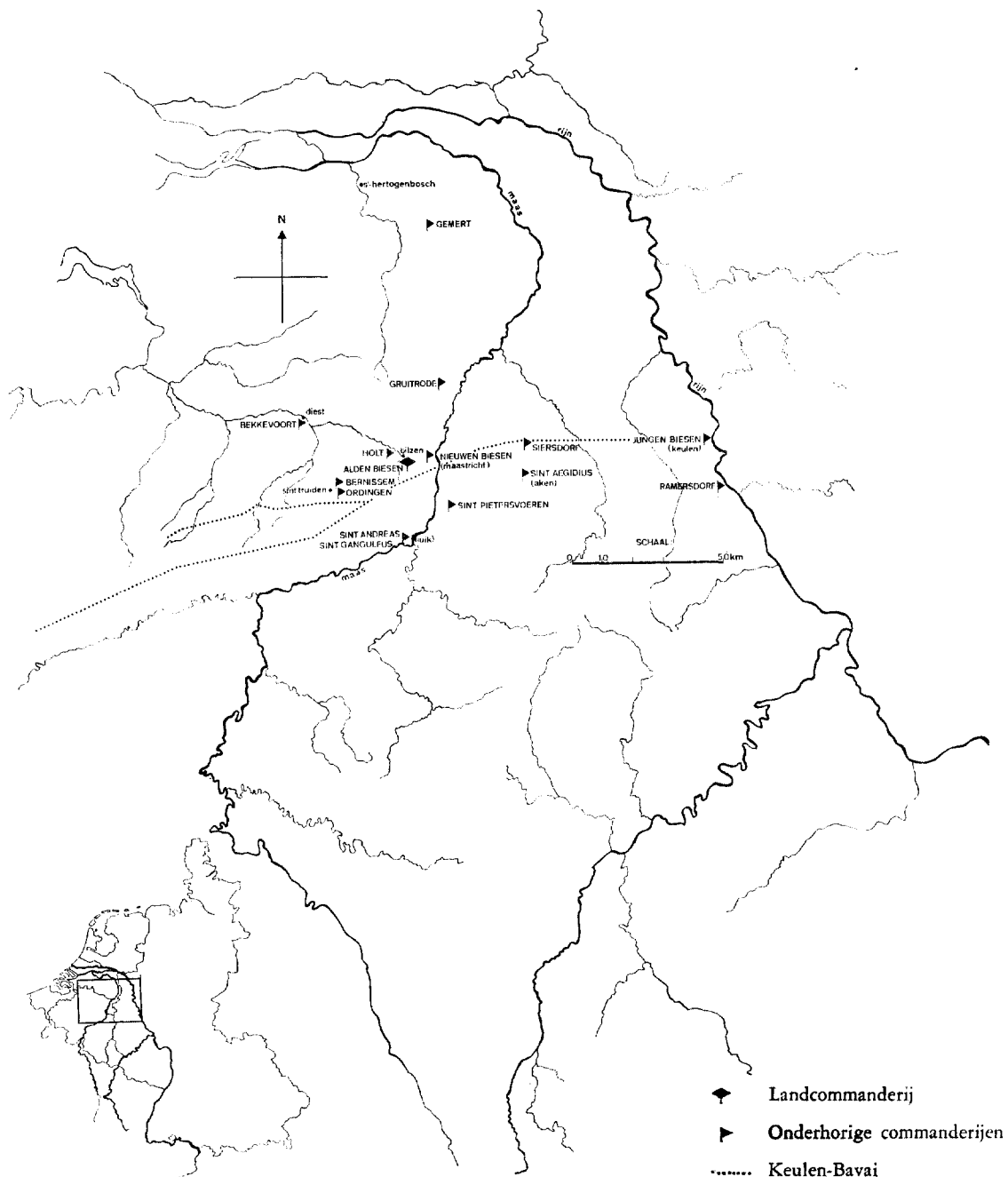
De balie Biesen breidde zich steeds verder uit. In 1328 kocht zij de *St.-Aegidiuskapel in Aken* en stichtte er een nieuw tehuis en in 1371 nam zij de commanderij *Ramersdorf*, die in 1220 werd opgericht, van de landcommanderij Koblenz over.

Van groot belang is echter de oprichting in

1362 van *Nieuwen Biesen in Maastricht*. Aanvankelijk was dit slechts een refugiehuis voor de ridders van Biesen — sedertdien Alden Biesen genoemd — maar het groeide uit tot een belangrijke commanderij, waar reeds vanaf het einde van die eeuw bijna alle kapittelvergaderingen werden gehouden en waar de opname van nieuwe leden plaats had. Het gebouw werd echter in 1576, tijdens het beleg van Maastricht, volledig vernield en geplunderd en pas herbouwd in 1586. In 1794 werd dit in brand geschoten. De laatste resten verdwenen in 1825 toen de „Biesenboomgaard” werd uitgegraven voor de aanleg van de Zuid-Willemsvaart en het „Bassin”.

In 1417 werd de commanderij *Gruitrode* gesticht door Iwan van Cortenbach. Hier werden de munten van de landcommanderij geslagen. Het is verwonderlijk dat deze stichting nog mogelijk is geweest, terwijl in andere landen steeds meer commanderijen verdwenen en Alden Biesen steeds grotere financiële steun moest verlenen aan de hoogmeester. Sedert de zware nederlaag te Tannenberg (1410) was immers de gloriëtijd van de orde voorbij. En ook in eigen streek was er — onder invloed van de onlusten in het prinsbisdom, de godsdiensttwisten in de Nederlanden en het al te weelderige leven van de ridders — van een grote bloei niet veel meer te merken. Daarom werden er in 1467, tijdens een belangrijk kapittel, strenge bezuinigingsmaatregelen opgelegd, en, hoewel zij niet al te ernstig werden nageleefd, geraakte de landcommanderij toch over haar dieptepunt heen. Geleidelijk wist Alden Biesen zich te herstellen om een nieuw hoogtepunt te bereiken onder de leiding van landcommandeur Hendrik van Ruischenburg (1572-1603). Met de hulp van coadjutor Frambach Bock van Lichtenberg reorganiseerde hij het financiële beleid en centraliseerde hij het bestuur. Nooit was de landcommanderij zo welvarend.

In de 16de en 17de eeuw werd er met volle overgave gewerkt aan de bouw van het huidige slot, zodat het uitgroeide tot een ware residentie: een verzorgde verblijfplaats voor de ridders, een degelijk administratief centrum voor de twaalf onderhorige commanderijen in en buiten onze gewesten en een ruim hof voor de uitbating van zijn rechtstreekse bezittingen. Een gravure van Romeyn de Hooghe toont afbeeldingen van het indrukwekkende complex en van de onderhorige commanderijen. De prent is door middel van een chronogram gedateerd 1700 en draagt bij de afbeelding van Alden Biesen de naam van de subtribuun van de keizer, Damian Hugo

De Landcommanderij Alden Biesen en haar onderhorige commanderijen. (Tekening Prov. Dienst Kunstpatrimonium, Hasselt).

van Schönborn, die in 1709 landcommandeur werd. Deze liet het hoofdgebouw aanpassen bij de toenmalige smaak. Tijdens de tweede helft van de 18de eeuw zullen de ridders nog een laatste maal hun gebouwen moderniseren. In het verlengde van de 16de-eeuwse voorhof worden een grootse tiendschuur en een indrukwekkende rijschool gebouwd. Het kasteel vormt daardoor het scenografisch eindpunt van het gebouwen-complex.

In 1797 werden de gebouwen van Alden Biesen gekocht door Willem Claes, een van de voorouders van de laatste particuliere eigenaar. In 1971 brandde het hoofdgebouw kort voor de aankoop van het complex door de Belgische Staat bijna volledig uit. Een restauratie is nu in voorbereiding en in verband hiermee zijn in 1972 door de Nationale Opgravingsdienst enige proefsleuven gemaakt, waarbij onder een van de bijgebouwen al sporen werden gevonden van een ouder gebouw uit de 14de eeuw.

Misschien krijgt Alden Biesen, de balie waarin

Rijn- en Maasland elkaar ontmoetten, na restauratie opnieuw een bestemming die over de grenzen reikt, zoals de vroegere landcommanderij; misschien wordt het een regionaal centrum, want dat was Alden Biesen als ordehuis ook; misschien wordt het regionaal én internationaal . . .

LITERATUUR

J. Buntinx, „Ouden Biesen, landcommanderij van de Duitse Orde in de Nederlanden”, *Verzamelde Opstellen* 15 (1939), 115-170. — G. E. F. De Wal, *Histoire de l'Ordre Teutonique par un chevalier de l'ordre*, 8 dln, Parijs 1784. — Marg. Kossmann, „Een zeldzame prent van Romeyn de Hooghe”, *Oud Holland* 56 (1951), 186-189. — M. Tümmeler, *Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400. Mit einem Abriss der Geschichte des Ordens von 1400 bis zur neuesten Zeit*, Wenen 1954. — H. Neu, *Die Entwicklung des Deutschen Ritter-Ordens im Rheinland*, Bonn 1962. — H. H. Hoffmann, *Der Staat des Deutschmeisters . . . Historischer Atlas von Bayern*, München 1964. — K. Militzer, *Die Entstehung der Deutschordensballeien im Deutschen Reich. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens*, Bonn 1970.

SUMMARY

BRIEF HISTORY OF THE COMMANDERY ALDEN BIESEN

In 1220 the Count of Loon and the Abbess of Munsterbilzen bestowed a landed chapel near Biesen (in the Belgian province of Limburg) on the Order of the Teutonic Knights, which built a hospital near the chapel. This core developed into the castle complex of Alden Biesen, the seat of a territorial commandery which comprised twelve subordinate commanderies. The extensive

castle complex, which dates from the sixteenth and seventeenth centuries and underwent changes and enlargement in the eighteenth century, was confiscated by the French in 1797 and later fell into private hands. In 1971 it was acquired by the Belgian State, which is making preparations for its restoration.

DE LANDCOMMANDERIJ ALDEN BIESEN

Afb. 1. Spouwen/Rijkhoven. Landcommanderij Alden Biesen vanuit het oosten. (Foto Kon. Instit. Kunstpatrimonium, Brussel, 1943).

DE LANDCOMMANDERIJ ALDEN BIESEN

Afb. 2. Commanderie St.-Pieters-Voeren, 1615. (Foto Monumentenzorg).

Afb. 3. Spouwen/Rijkhoven, Landcommanderie Alden Biesen. Landcommandeur Kardinaal Damianus Hugo van Schönborn. (Foto Kon. Inst. Kunstpatrimonium, Brussel, 1943).

ENKELE EERSTE BESCHOUWINGEN BIJ EEN VERBOUWINGSONTWERP VAN 1716 VOOR DE LANDCOMMANDERIJ ALDEN BIESEN

DOOR

C. G. DE DIJN

De landcommanderij Alden Biesen, gelegen in de nabijheid van het Zuid-Limburgse stadje Bilzen op het grondgebied van de gemeente Spouwen/Rijkhoven in België, vertoont wat zijn architectonische aanleg in een beschuttende, Haspengouwse vallei betreft een verrassende dualiteit. Enerzijds wordt het gebouwencomplex te midden van een ommuurd domein met park, tuinen, weilanden en boomgaarden beheerst door een „middeleeuwse” waterburcht met krijgskundige betekenis en anderzijds geeft het geheel gestalte aan een weids openliggend kasteel naar classicistische opvatting. De wijze waarop deze tegenstelling tot stand kwam, kan heden verduidelijkt worden door enkele eerste beschouwingen naar aanleiding van een verbouwingsontwerp, bewaard in het archief van de Duitse Orde (DOZA) te Wenen¹.

De versterkte kloosterburcht

Vooraleer de eigenlijke bespreking kan worden aangevat, moet een prent van de Hollandse etsers, Romeyn de Hooghe, met aandacht bekeken worden (afb. 4). In opdracht van landcommandeur Hendrik, baron van Wassenauer van Warmond (1657-1690)², in de loop van het jaar 1700 vervaardigd, toont zij in vogelperspectief vanuit het zuidoosten op zeer nauwkeurige wijze de als een versterking opgevatte kloosterburcht van de

Duitse Orde³. Kern van de historische site is een gebouw, waarvan de vier vleugels evenwichtig om een vierkante (± 23 m) binnenplaats zijn gelegen. Het sobere geheel opgetrokken in baksteen met venster-, deur- en poortomlijstingen in Naamse of Maaslandse kalksteen, wordt als vesting geflankeerd door vier ronde hoektorens en verheft zich rustend op een hoge, massieve en licht vooruitspringende sokkel met schietgaten en kleine vensters, te midden van een brede (± 16 m), omringende gracht. Boven het eenvoudige, harmonische spel van tent- en zadeldaken rijzen twee rechthoekige torens op, die geplaatst zijn in de noordoostelijke en zuidwestelijke hoek van de binnenplaats. De eerstgenoemde schijnt de rol van donjon te vervullen. Het poortgebouw in de oostvleugel accentueert als middenrisaliet, schijnbaar met een trapgevel bekroond, de toegang tot de waterburcht. Van hieruit kan men over een houten ophaalbrug, verbonden met een tweeboogige stenen brug, de voorburcht bereiken. De rechthoekige voorhof ($\pm 48 \times \pm 33$ m) is langs drie zijden bezet met dienstgebouwen. De oostvleugel met zijn twee ronde hoektorens en de omringende gracht bieden aan dit geheel opnieuw duidelijk een versterkt karakter. Deze voorburcht was waarschijnlijk toegankelijk langs een houten ophaalbrug bij een poortgebouw in de noordvleugel⁴.

¹ DOZA, Wenen. Abteilung Altenbiesen, Karton 236/1. Pentekening op papier, opgehoogd met kleuren; 53 cm x 75.3 cm; schaal aanduiding; cijfers en letters in de plattegrond aangebracht, onderaan verklaring van de letters. Ik bedank van harte P. Dr. B. Dewel O.T. voor de vriendelijke en deskundige hulp tijdens mijn bezoek aan het archief en voor de hulp bij het ontcijferen van de annotaties.

² J. Buntinx, „Ouden Biesen, Landcommanderij van de Duitse Orde in de Nederlanden”, *Verzamelde Opstellen uitgegeven door den Geschied- en Oudheidkundigen Studiekring te Hasselt*, 15 (1939), 115-170, waarin o.a. een lijst van de landcommandeurs van Alden Biesen (blz. 146-148).

³ De prent met een gezicht op de landcommanderij Alden Biesen werd reeds enkele malen gepubliceerd: C. B(amps), „Note sur l'intronisation du Cardinal de

Soubise par Louis XV au château des Vieux-Jons”, *L'ancien Pays de Looz*, 4 (1899-1900), 41. — A. J. A. Flament, „Correspondance du Baron de Wal concernant son „Essai sur l'histoire de l'Ordre teutonique” avec le grand-commandeur des Vieux-Jons”, *L'ancien Pays de Looz*, 5 (1901), 7. — J. Hotz, „Johann Lucas von Hildebrandt und Schloss Altenbiesen”, *Kunstchronik*, 16 (1963), afb. 1. — In haar artikel „Een zeldzame prent van Romeyn de Hooghe”, *Oud Holland*, 66 (1951), 186-189, vestigt M. Kossmann de aandacht op het feit dat deze prent deel uitmaakt van één grote prent waarin naast het ontstaan en de werken der Duitse Orde ook de 12 onderhorige commanderijen van de balie Alden Biesen worden uitgebeeld. De titel bovenaan het blad luidt: Augustus Ordo Teutonicus: CresCat Deo ProMotore. (Chronogram 1700).

⁴ De gleuven zijn nog zichtbaar in de poortomlijsting.

Zowel wat de algemene conceptie betreft als de vormgeving van de bouwmassa en de bouwkundige details kan niet betwijfeld worden dat de zoëven beschreven waterburcht als geheel zijn oorsprong vindt in de 16de eeuw. In enkele bondige beschrijvingen van de balie Alden Biesen, bewaard in het DOZA te Wenen, wordt bericht: „Diessem nach hat Herr Winand von Breil A° 1543 den statlichen Baw zu Altenbiessen angefangen, welcher durch ermelter Herrn Johann von Goer continuirt, und von Herrn Heinrich von Ruischenberg sampt dem erssen Unterhof volezogen...“⁵. Deze nauwkeurige datering 1543-1603⁶ wordt bevestigd door de resultaten van een eerste archeologisch onderzoek in 1972⁷, enkele jaartalstenen en de welvarnde economische toestand van de commanderij in de tweede helft van de 16de eeuw⁸.

Bekijkt men nauwgezet de ets van Romeyn de Hooghe en de architectonische vormgeving van de samenstellende delen van de kloosterburcht, dan kan men zelfs voorzichtig een chronologisch verloop van de werkzaamheden opstellen (afb. 8). De oostvleugel, waarvan de toplijnen van de smalle zijden op de wijze van een trap gebroken zijn, bezit duidelijk een archaischer karakter dan de westvleugel met zijn in- en uitzwenkende geveltoppen. Brengt men deze stijl-kritische vaststelling in verband met de installatie van een uurwerk in de zgn. donjon in 1566⁹ en met de 1565 gedateerde sluitsteen boven de kelderdeur van de zuidwestelijke traptoren, dan lijkt het normaal dat het door landcommandeur Winand van Breyel (1536-'54) begonnen hoofdgebouw door zijn opvolger Jan van Goer (1554-'72) eerst langs de oostzijde werd afgewerkt. De laatstgenoemde landcommandeur begon met de

oprichting van de voorburcht en kwam in 1571, zo niet geheel dan toch in belangrijke mate, klaar met het poortgebouw in de noordvleugel¹⁰. Op te merken valt dat de oostvleugel van de voorburcht, zoals het poortgebouw en de oostvleugel van het hoofdgebouw door trapgevels wordt gekenmerkt. Dit wijst er niet alleen op dat rond 1571 de zgn. donjon, de poortgebouwen en de oostvleugels van burcht en voorburcht voltooid waren, maar tevens dat de bouwheren er van de aanvang af naar gestreefd hebben het functionele en krijgskundige karakter van de landcommanderij tot zijn recht te laten komen.

Wanneer de werkzaamheden aan de 16de-eeuwse waterburcht beëindigd werden, is moeilijk met zekerheid uit te maken. De jaartalsteen 1574 in de westgevel van de noordvleugel langs de voorhof (afb. 9) schijnt de hierboven geciteerde archieftekst te bevestigen, namelijk dat de landcommandeur Hendrik van Ruischenberg van Setterich (1572-1603) de voorburcht voltooide. In de westgevel van de tegenoverliggende vleugel (afb. 10) prijkte evenwel het wapenschild van Edmond Huyn, graaf van Amstendaert (1605-'34), zodat de archivalische bron hier wel gecorrigeerd moet worden¹¹. De stijl-kritische vergelijking van de in- en uitzwenkende topgevels van de voorburcht met die van de westvleugel van het hoofdgebouw (afb. 5) maken het vermoeden sterk dat het zuidelijke gedeelte van deze westvleugel nog afgewerkt werd onder Hendrik van Ruischenberg en het noordelijk gedeelte onder Edmond Huyn.

Buiten de versterking werd door de landcommandeurs Edmond Huyn en Godfried Huyn, graaf van Geleen (1634-'57) een nieuw gebouwencomplex om een buitenhof opgetrokken¹².

⁵ Het DOZA te Wenen bewaart een aantal handgeschreven beschrijvingen van de balie Alden Biesen, o.a. Hs 25 en Hs 90, die beiden een min of meer trouwe kopie zijn van Hs 277: *Compendium Historicum von des Teutchen Ordens anfang, wie derselb in Preussen kommen, dasselb zum Christenthumb bracht und bey 300. Jahr besessen. Deme zu endt alle der Baley Biesen fundationes kürtzlich beijgesetzt, Altenbiessen. Het aangewende citaat bevindt zich resp. in Hs 277, fol. 90 r° en v°, Hs 25, blz. 28 r en Hs 90, blz. 5. Ik bedank van harte de heer S. Vandevelde, die behulpzaam was bij het lezen der handschriften.*

⁶ De terminus ante quem berust op het einde van de ambtsperiode van landcommandeur Hendrik van Ruischenberg van Setterich (1572-1603).

⁷ A. M(atthys), „Rijkhoven: kasteel Alde-Biezen“, *Archeologie, uitg. door het Nat. Centrum v. Oudheidk. Navorsingen in België*, (1972), 24-25. Bij het aanleggen door de Nationale Dienst voor Opgravingen van

enkele proefsleuven in het hoofdgebouw werd in een der hoektorens de oorspronkelijke bouwlaag teruggevonden met allerlei scherven, o.a. Raerens steengoed uit de periode 1500-1550. Sporen van een ouder gebouw werden aangesneden onder de voorburcht; het schervenmateriaal, in hfdz. uit Schinveld-Brunssum, hoort thuis in het eerste kwart van de 14de eeuw en in de periode 1325-1375. Auteur meent dat wschl. resten van een oorspr. kasteel werden gevonden.

⁸ Buntinx, *o.c.*, 141-142.

⁹ A. Schaepkens, „La grande commanderie teutonique de Vieux-Joncs“, *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, 22, 2de reeks, dl. 2 (1866), 60-61, n. 1.

¹⁰ De kroonlijst van de poortomlijsting draagt het jaartal 1571.

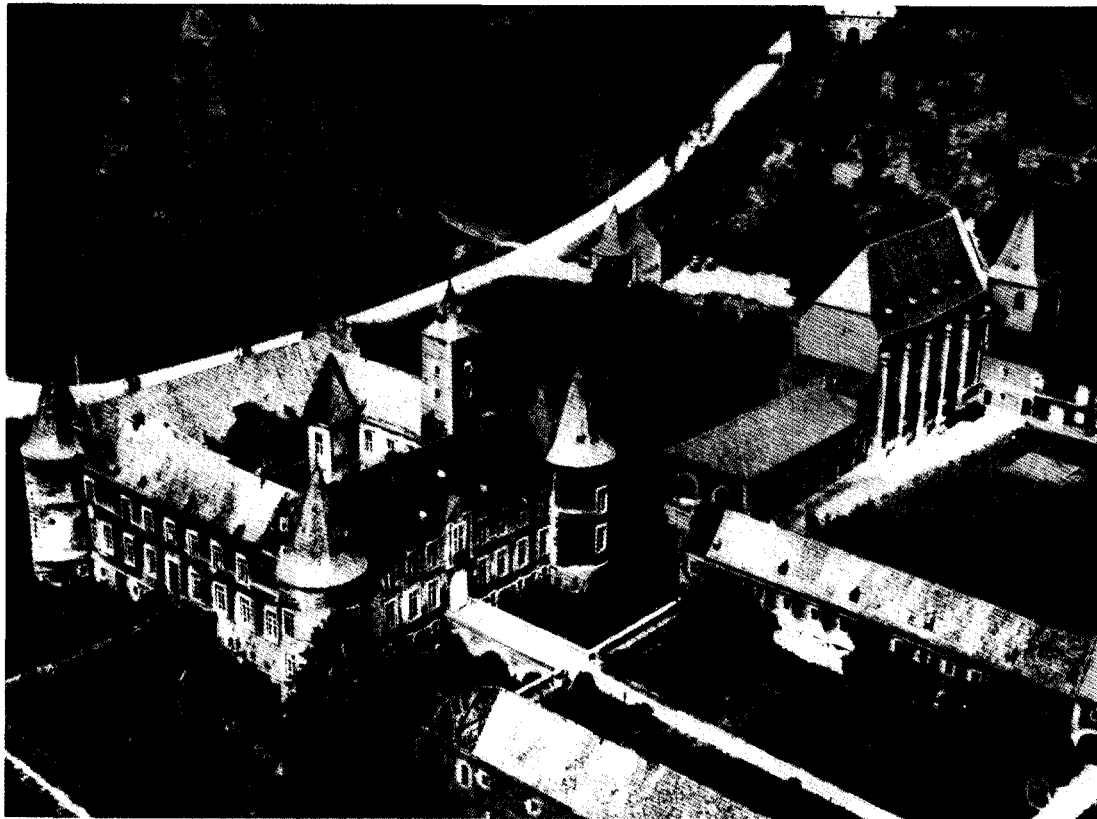
¹¹ Deze gevel stortte enkele jaren geleden in. Een foto uit 1943 (afb. 10) toont duidelijk het wapenschild.

¹² Het wapenschild van Edmond Huyn bevindt zich in het fronton dat het poortgebouw in de noordvleugel

DE LANDCOMMANDERIJ ALDEN BIESEN

Afb. 4. De landcommanderij Alden Biesen, ets door Romeyn de Hooghe uit 1700. Detail van de prent met afbeeldingen van de balie Biesen en haar twaalf onderhorige commanderijen.

Afb. 5. Alden Biesen. Luchtfoto uit het zuidoosten. Rechts het gedeeltelijk afgebroken hospitaal in het verlengde van de kapel. (Foto Ministerie van Openb. Werken, Brussel).

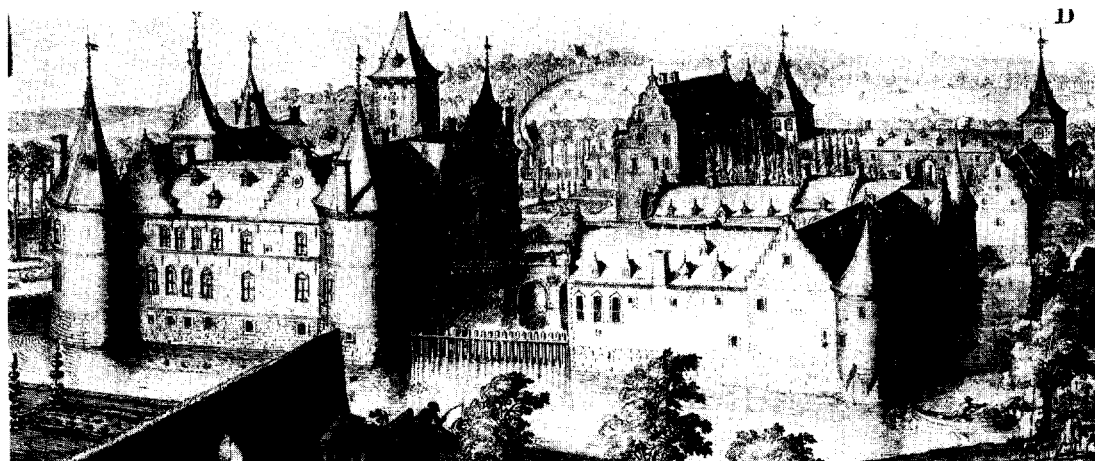
DE LANDCOMMANDERIJ ALDEN BIESEN

Afb. 6. Alden Biesen, noordgevel van de buitenhof. (Foto Kon. Inst. Kunstpatrimonium 1943).

Afb. 7. Alden Biesen, binnenplaats van het hoofdgebouw naar het noordoosten. (Foto Kon. Inst. Kunstpatrimonium 1943).

Afb. 8. Alden Biesen in 1700, detail van de ets van Romeyn de Hooghe (afb. 4). Vogelvluchtperspectief van de versterkte commanderij met kloosterhospitaal.

Ook hier bezit de noordvleugel, die samen met de oostvleugel ruimte biedt aan neerhuizingen en stallen, een duidelijk verdedigend karakter door de uitspringende, vierkante hoektoren en de blinde noordmuur met poortgebouw (afb. 6). Een conceptie, die tot besluit nog wordt aangetroffen in het zgn. Gasthuis in verbinding met een uitspringende, ronde muurtoren (afb. 18) en het Apostelenhuis¹³ met poorttoren (afb. 17). Beide gebouwen, die — later weliswaar sterk verbouwd — in de loop van de tweede helft van de 16de eeuw werden opgericht, maken bovendien deel uit van de omheiningmuur.

Het gesloten, robuuste karakter van de landcommanderij Alden Biesen vindt ongetwijfeld zijn oorsprong in middeleeuwse opvattingen. De landcommandeurs van de 16de eeuw wensten op de allereerste plaats een goed verdedigbare kloosterburcht. Het is trouwens kenschetsend dat de onderhorige commanderij te Gruitrode, waar boven een poortingang uit 1568 de wapenschilden van Jan van Goer en Hendrik van Ruischenberg gezamenlijk prijken, niet ontsnapte aan dezelfde idee¹⁴. Dit mag, gezien in de ontwikkelingsgeschiedenis van de vestingbouw, verwondering wekken. Immers vanaf de 16de eeuw verliest de burcht in onze gewesten haar afwerend, gesloten karakter en evolueert naar een grotere openheid, waarin niet het krijgsleven maar de wooncultuur langzaam tot volle ontplooiing komt. Te onderzoeken valt in hoeverre de eigen opvattingen van een ridderconvent als de Duitse Orde hier de doorslag hebben gegeven.

Men moet evenwel de architectonische verschijningsvorm van de 16de-eeuwse landcommanderij genuanceerd beoordelen. Nergens ontmoeten wij immers in Alden Biesen een onregelmatige aanleg. Integendeel, het geheel toont een vormelijke regelmaat, zowel wat het hoofdgebouw als de bijgebouwen betreft. Met nadruk moet beklemtoond worden dat de zgn. donjon in werkelijkheid slechts een trap- en klokketoren is (afb. 7), zodat wat eertijds als woontoren het wezenlijke bouw-

bestanddeel van een versterking was, nu slechts functioneert in verband met de aansluitende woonvleugels. De waterburcht verschijnt zo vooral als een evenwichtige woonburcht met vier vleugels, harmonisch geflankeerd door vier ronde hoektorens. Niet zonder overtuiging kan hier verwezen worden naar de tijdens de Renaissance zo geliefde kwadraatvorm, zodat Alden Biesen typologisch aansluit bij het klassieke castellum, dat in Frankrijk sedert het begin van de 13de eeuw herleefde onder Filips II August¹⁵. De sterke horizontalisering van de gevelvlakken door de duidelijke lijnvoering van water- en kroonlijsten bevestigt, ondanks het veelvuldige gebruik van laatgotische profileringen en accoladebogen, de drang naar een Renaissancistische instelling. Wie de nog ter sprake komende transformatiewerken van de 18de eeuw samenvat, kan zich niet aan de indruk onttrekken dat ondanks alles vrij verregaand de oorspronkelijke kloosterburcht werd gerespecteerd. Moet de oorzaak hiervoor niet gezocht worden in de vormelijke eigenschappen van de 16de-eeuwse landcommanderij?

Het kloosterhospitaal

Wij zouden ongetwijfeld een vertekend beeld geven van de landcommanderij Alden Biesen wanneer uitsluitend de aandacht zou worden gevestigd op het versterkte karakter van het gebouwencomplex. De innerlijke noodzaak tot de oprichting van een commanderij van de Duitse Orde moet immers worden gezocht in het wezen van de kloostergemeenschap zelf: de strijd voor het geloof en verpleging van zieke en hulpbehoevende vreemdelingen. Prof. dr. J. Buntinx verdedigt, naar onze mening terecht, de hypothese dat de ordebroeders waarschijnlijk onmiddellijk begonnen met de oprichting van een hospitaal binnen hun domein „Biesen”, nadat zij in 1220 een kapel met aanhankelijkheden en akkerlanden van Mechtildis van Are, abdis van Munsterbilzen, en Arnulf III, graaf van Loon, ten geschenke hadden gekregen¹⁶. Wanneer zeven jaren later op 11

van het buitenhof aan de noordzijde bekrout. Betreffende Godfried Huyn, zie bespreking kloosterhospitaal. De 17de-eeuwse schuur met in- en uitzwenkende topgevel — zichtbaar op de ets van Romeyn de Hooghe — werd wsch. tijdens de tweede helft van de 18de eeuw vervangen door de huidige.

¹³ Betreffende het Apostelenhuis zie: G. de Schaetzen, „Alde Biesen (1220-1970), 't Apostelenhuis”, *De Woonstede door de eeuwen heen*, 7 (sept. 1970), 3-21.

¹⁴ J. Coenen, „Het kasteel van Gruitrode”, *Verzamelde Opstellen uitg. Geschied- en Oudheidk. Studiekring te Hasselt*, 18 (1943), 257-273, met op blz. 265

een schematisch grondplan van de commanderij; aangevuld met de ets van Romeyn de Hooghe wordt de verwantschap met Alden Biesen duidelijk.

¹⁵ M. van Hemelrijck, *De Vlaamse krijgswaerwunde*, Tielt, 1960. — W. Meyer, *Deutsche Schlösser und Festungen*, Frankfurt a/Main, 1969. — J. G. N. Renaud, „Het kasteel vanaf de dertiende eeuw tot het einde der middeleeuwen”, *Publikaties v. h. Prov. Gallo-Romeins Museum te Tongeren*, 17 (1972), 20-21.

¹⁶ Buntinx, *o.c.*, 125. — Dez., „De 'Duitse Orde'”, *Spiegel Historiae*, 2 (1967), 11.

juli 1227 paus Gregorius IX (1227-'41) ¹⁷ alle privileges, immuniteten en exempties door zijn voorgangers aan de commanderij Biesen verleend bevestigt, gebruikt hij in de oorkonde o.a. volgende bewoordingen: „... dilectis filiis praecptori et fratribus hospitalis sanctae Mariae Teutonicorum Jerosolymitani in Juncis Leodiensis dioecesis...” ¹⁸.

Over de oorspronkelijke plaats, omvang en architectonische vormgeving van de hierboven genoemde kapel met hospitaal en kloosterlingenverblijf werden nog geen materiële bronnen teruggevonden ¹⁹. Wel berichten later archivalische bronnen dat landcommandeur Jan van Goer aan de prins-bisschop van Luik, Gerard van Groesbeek (1564-'80) ²⁰ toestemming vraagt om het vervallen hospitaal te mogen afbreken en vervangen door een nieuwbouw aansluitend bij de kapel, die op haar beurt dringend moet worden hersteld; de oorzaak voor dit bouwkundig verval wordt door de landcommandeur in alle duidelijkheid medegedeeld: „... in loco aquoso et minus commodo...”, ²¹ zodat mag worden aangenomen dat kapel en hospitaal zich eertijds bevonden op een andere en vochtigere plaats dan nu.

Professor Buntinx en vooral kanunnik J. Coenen, op wiens beschrijving van de landcommanderij meerdere recente publikaties zijn geïnspireerd, identificeren het zgn. Gasthuis (afb. 18) met het nieuwe, door Jan van Goer gewenste hospitaal, naar onze mening ten onrechte ²². Dit tweelagige gebouw, dat in de loop van de tweede helft van de 16de eeuw werd opgericht, maakt deel uit van de westelijke omheiningsmuur en staat door middel van een in 1775 gerenoveerde poort ²³ in verbinding met een uitspringende, ronde muurtoren. Laatstgenoemde auteur meent zelfs dat de toenmalige kapel, waarbij het hospitaal moest aansluiten „om alzo aan de zieken toe te laten gemakkelijk de Mis te kunnen horen” ²⁴, zich bevond op de plaats waar later landcommandeur Hendrik van Wassenaer (1690-

1709) de nu sterk vervallen oranjerie ²⁵ zou oprichten. Dit lijkt ons niet alleen architectonisch onlogisch, daar op deze wijze een ruimtelijke symbiose tussen kapel en hospitaal nooit realiseerbaar is, maar de bewering is bovendien in tegenspraak met de ligging van het zgn. Gasthuis binnen het domein van de landcommanderij. Het gebouw is immers gelegen buiten de clausuur en in de onmiddellijke nabijheid van een poort, zodat in overeenstemming met gelijksoortige omstandigheden in andere abdijen en kloosters hier ongetwijfeld een verplegingslokaal voor pelgrims en andere reizigers werd bedoeld.

De vraag blijft derhalve gesteld waar Jan van Goer het nieuwe hospitaal heeft gebouwd. Men kan zich zelfs afvragen of de landcommandeur uiteindelijk niet van zijn opzet heeft afgezien in verband met de vervallen toestand van de kapel, waarmee het hospitaal diende verbonden te worden.

Een voorzichtig opgebouwde hypothese kan wellicht meer duidelijkheid brengen. Zij steunt zich op de voor de middeleeuwen typische en enge verbinding tussen geestelijke en lichamelijke ziekenzorg. Dit denkbeeld vindt architectonisch gestalte in zgn. Godshuizen (Hôtel-Dieu), waarbinnen zich in hun klassieke 12de- en 13de-eeuwse vorm ziekenzaal en erediensruimte tot één bouwkundig geheel versmelten ²⁶. De archiefteksten door professor Buntinx aangehaald bevestigen dat ook Jan van Goer aan dit wezenskenmerk van het middeleeuwse hospitaal wenste trouw te blijven ²⁷. Wanneer op 25 april 1631 landcommandeur Edmond Huyn, graaf van Amsteraedt (1605-'34) van prins-bisschop Ferdinand van Beieren (1612-'50) ²⁸ toestemming krijgt om de oude kapel af te breken ²⁹, wijken ook hij en zijn opvolger Godfried Huyn, graaf van Geleen (1634-'57) niet af van de traditie. De zgn. galerij, waarvan een der Toscaanse boogstellingen langs de oostzijde het jaartal 1635 draagt (afb. 12), kan in deze gedachtengang niets

¹⁷ *De katholieke encyclopaedie*, 2de uitg., Amsterdam en Antwerpen, dl. 12, 1952, 274.

¹⁸ Buntinx, *o.c.*, 1939, 127.

¹⁹ Door het ministerie van Openbare Werken werden in de tuin voor de oranjerie, d.i. ten westen van de kapel, fundamenteen blootgelegd van een ouder gebouw. De Nationale Dienst voor Opravingen zal het wetenschappelijk bodemonderzoek verrichten.

²⁰ *De katholieke encyclopaedie*, dl. 16, 860.

²¹ Buntinx, *o.c.*, 1939, 121-122.

²² Buntinx, *o.c.*, 1939, 121. — J. Coenen, „Alde Biesen”. *Verzamelde Opstellen uitg. Geschied- en Oudheidk. Studiekring te Hasselt*, 17 (1942), 175-177. — H. Besselaar, „Oudebiezen, gisteren, vandaag en mor-

gen”, *Spiegel Historiae*, 2 (1967), 14-19. — *De Landcommanderij van Alde Biesen*, uitg. Prov. Verb. v. Toerisme, Genk, 1969. — A. Duser, „Rijkhoven, Alde Biesen”, *De Tijdspiegel*, 25, 1ste afl. (1970), 25-26.

²³ De sluitsteen van de omlijsting draagt het opschrift: RENOVAT 1775.

²⁴ Coenen, *o.c.*, 1942, 176.

²⁵ Boven de deuroplijsting en op de kroonlijst, die de toskaanse pilasters verbindt, bevindt zich het wapenschild van Hendrik van Wassenaer. De oranjerie is gedeeltelijk zichtbaar op de prent van Romeyn de Hooghe en moet derhalve ten laatste in 1700 gebouwd zijn.

²⁶ Dr. Ing. Ulrich Craemer wijdde hieraan een belangrijke publikatie, *Das Hospital als Bautyp des Mit-*

anders zijn dan het hospitaal van de landcommanderij. Ook hier biedt de ets van Romeyn de Hooghe belangrijke informatie. Het hospitaal met zijn nu verdwenen twee verdiepingen en gekulde, zuidelijke topgevel (afb. 8)³⁰, ging schuil onder hetzelfde dak dat het eenbeukige schip van de kapel afdekt. De dichtgemetselde boogstelling en vensters in de zuidmuur van de kapel (afb. 11) bevestigen de veronderstelling dat hospitaal en erediensruimte eertijds met elkaar in directe verbinding hebben gestaan. Binnen het kader van deze bijdrage kan de ter discussie aangeboden hypothese niet uitputtend behandeld worden. Alles wijst er evenwel op dat de oorspronkelijke bestemming van de zgn. galerij in relatie met de kapel en de eigen doelstellingen van de Duitse Orde doorzichtiger wordt.

Het verbouwingsontwerp van 1716 en de inrichting van een residentie voor de landcommandeur

Zo kwam de door landcommandeur Winand van Breyel in 1543 aangevangen „statlichen Baw zu Altenbiessen” nagenoeg een eeuw later in zijn volle omvang klaar. Het gebouwencomplex bezat op dat ogenblik de typische kenmerken van een kloosterhospitaal van de Duitse Orde: een Godshuis in directe verbinding met een versterkte commanderij.

De ets van Romeyn de Hooghe geeft van dit kloosterhospitaal niet alleen een nauwkeurige voorstelling, maar toont ook duidelijk dat de bewoning van de landcommanderij zich langzaam fundamenteel wijzigt. De met zorg aangelegde tuinen rondom de waterburcht (afb. 4) relativeren het krijgskundige karakter van het hoofdgebouw en geven aan de slotgracht een esthetische en „vermakelijke” zin. Het initiatief tot de transformatie van het versterkte, voor de barokke levensstijl ongetwijfeld te eentonige Alden Biesen tot een zomerresidentie met afwisselende en ontspannende atmosfeer kan in belangrijke mate toegeschreven worden aan landcommandeur Hen-

drik, graaf van Wassenaer van Warmond (1690-1709). Naast de aanleg van barokke tuinen en de oprichting van de reeds genoemde classicistische oranjerie, verbouwde hij omstreeks 1706 het noordoostelijke gedeelte van de waterburcht tot een „appartement”³¹. Hiervan bleef in zijn totaliteit nog het zgn. kabinet met een homogene wandbekleding bewaard³². Centraal motief van de decoratie is een ovaalvormige medaillon met het portret van de landcommandeur, gevat in de betimmering van de rechthoekige schoorsteenboezem. Niet alleen de lambrizing, in panelen onderverdeeld en verfraaid met ornamentale en figuratieve schilderijen, maar ook het plafond werd in het decoratiesysteem betrokken. Het wapenschild van Hendrik van Wassenaer prijkt er op de kruising van twee elkaar volgens de lengte- en breedte-as snijdende planken, die samen met een omlopende welving het plafond in vier rechthoekige compartimenten verdelen. Hierin zijn schilderijen op doek bevestigd met de personificatie van de vier kardinale deugden: prudentia, iustitia, fortitudo en temperantia.

Het behoud van dit kabinet wijst er op dat de rationeel opgevatte wand- en plafondbehandeling voldoende bleef schenken aan de opvolgers van Hendrik van Wassenaer. Bovendien heeft dit gedeelte van de waterburcht uiterlijk nu zijn definitieve bestemming gekregen: appartement van de landcommandeur. Ferdinand Damiaan Hendrik, baron van Sikkingen van Ebernberg (1743-'49) zal later nog de begane grond van de noordoostelijke hoektoren, die bij het slaap- en woonvertrek naast het kabinet aansluit, in een intieme bibliotheek herscheppen. De boekenkasten zijn er opgenomen in de houten bekleding die over de hele wandhoogte aangebracht is. De bovenste zone biedt plaats aan een portrettengalerij van de familie³³ van de landcommandeur, die zelf, ten voeten uit gepenseeld, in de betimmering van de rechthoekige schoorsteenboezem is opgenomen. Zoals in het kabinet van Hendrik van Wassenaer

tweede verdieping van het hospitaal eerst na 1849 afgebroken zijn.

³¹ De toegangsdeur tot de noordvleugel is o.a. bekrond met het 1706 gedateerde wapenschild van Hendrik van Wassenaer.

³² Het plafond is opgehangen aan een ander plafond, bevestigd aan de oorspronkelijke zoldering, met verdiepte panelen in stuc, waarvan een het wapenschild van Edmond Godfried Huyn, baron van Bocholt en Orey (1657-1690) draagt.

³³ Een van de acht portretten stelt Karel-Lodewijk van Sikkingen voor, abt van de abdij Cornelimünster bij Aken.

telalters, Keulen, 1963. Enkele voorbeelden: Hôtel-Dieu St. Christophe te Parijs, Sint-Janshospitaal te Brugge, St. Mary's Hospital te Chichester, Johanniter-Hospital te Niederweisel, Heilig-Geist-Hospital te Lübeck, de Bijloke te Gent, Hôtel-Dieu du Saint Esprit te Tonnerre, Hôpital St. Jean te Straatsburg, enz.

²⁷ Buntinx, o.c., 1939, 121.

²⁸ *De katholieke encyclopaedie*, dl. 16, 860.

²⁹ Buntinx, o.c., 1939, 122.

³⁰ Tegenover de titelpagina van zijn *Notice historique sur l'ancienne grande commanderie des chevaliers de l'ordre teutonique dans la province actuelle de Limbourg*, Gent, 1849, publiceert Wolters een tekening waaruit zou kunnen worden afgeleid dat de eerste en

is ook het plafond van de bibliotheek door elkaar kruisende planken in driehoekige, vierkante en rechthoekige vakken verdeeld. Allegorische voorstellingen van de vier jaargetijden, de dag en de nacht, de lucht en het water, de winden en de jacht omringen er de apotheose van Ferdinand Damiaan van Sikkingen.

Hendrik van Wassenaer gaf tevens de beslissende stoot aan de vernieuwing van de buitengevels van de waterburcht. Vooral uit de zuidgevel van de noordvleugel (afb. 14) blijkt het beoogde doel. De in de muur uitgebroken, ruime vensteropeningen zijn symmetrisch en axiaal opgesteld rondom een klassiek opgevatte deuromlijsting met gebroken fronton en licht vooruitspringende inwendige hoogstelling. Dit verticalisme in de gevelbehandeling wordt enigszins afgezwakt door horizontale muurbanden, waarin o.a. de onderdorpels van de vensters zijn opgenomen; hierdoor ontstaat een rustig evenwicht tussen de benedenzone, die schijnbaar op een sokkel rust, en de eerste verdieping. Deze axiale symmetrie in dialoog met de horizontaliserende tendens zullen de verdere verbouwingsondernemingen blijven beheersen en de esthetische aanblik van het „kasteel” Alden Biesen karakteriseren.

Het belangrijke aandeel van Hendrik van Wassenaer in de architectonische vernieuwing van de landcommanderij wordt niet alleen duidelijker door de analyse van een plattegrond van de beganegrond van het hoofdgebouw, bewaard in het DOZA te Wenen, maar is tevens het noodzakelijke uitgangspunt van een ontleding van dit plan (afb. 13).

De plattegrond is onderaan voorzien van aantekeningen, die de op het plan aangebrachte letters uitvoerig verklaren: „A. das partaire von der Capell. B. dieses wurdet ein drit erhöht. C. seiner Emntz sitz undt baldackin. D. sitz vor den pristern so das ambdt haldet. E. ahrm bank wohrauff man sich ringst herum mitt den ahrm auffleget. F. gang so ringst herumgehet

³⁴ Hotz, *o.c.*, 177-179.

³⁵ Sedert 1632 bezat Biesen, vanaf nu Alden Biesen genoemd, een commanderij Nieuwen Biesen te Maastricht. Zij deed hfdz. dienst als verblijfplaats voor de priesters van Alden Biesen en als refugiehuis. Te Maastricht werden voortaan ook de kapittels en andere grote plechtigheden, als opnamen van ridders in de Duitse Orde, gehouden (Buntinx, *o.c.*, 1939, 11).

³⁶ Hotz, *o.c.*, 177-178.

³⁷ Hotz, *o.c.*, 178.

³⁸ *Der Grosse Herder*, 5de uitg., dl. 8, Freiburg, 1956, 382.

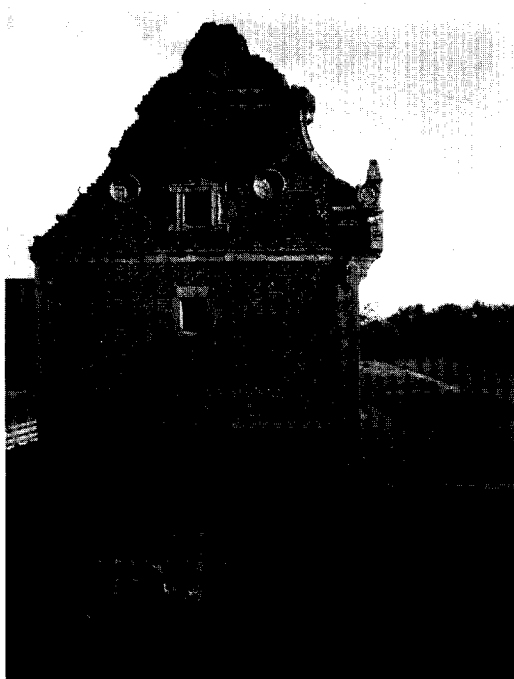
undt ein dritt höger als das parthir ist. G. sitzbank. H. der vordritt vor dem altar. I. der altar. K. sacristei. L. Cantzel. m. oratorium so auch vor ein Diener Zimmer vor einen grosen h. dienen kan. N. gang. O. Cantzeley. P. Cantzelisten Zimmer. Q. geheimer secretarius. R. archiff. S. laquayen Zimmer T page Zimmer”.

Welke betekenis men aan dit geannoteerde plan moet hechten, kan in belangrijke mate worden afgeleid van enkele archiefteksten door dr. J. Hotz gepubliceerd³⁴. Op 1 februari 1716 schrijft landcommandeur Damiaan Hugo Filips, graaf van Schönborn (1709-'43), uit Wenen aan de kanselarij van de commanderij Nieuwen Biesen te Maastricht³⁵: „Die riss von Maistre Gisle habe ich erhalten undt weilen ich ein undt das andere nuhn darauf zeichnen lass, wie ich es haben will, so schickhe ich es so baldt es färtig ist. Inzwischen hätte ich gerne den ganz justen plan von dem garthen den berg folgender hinauff biss ahn den neuen thurm nach dem masstab wie der riess ist, so es mir geschicket, damit ich auch den garthen hinauff folgender könne zeigen lassen, ich erwahrte es also ehstens mit verlangen”³⁶. Op 11 maart 1716 kan hij dezelfde kanselarij, ditmaal uit Brunswijk, reeds het volgende bericht verzenden: „Habe ich ein gar schönen riss von des kay. bawmeister Jean Luca zu Wien von dem hauss undt garthen zu Altenbiesen machen lassen, welchen ehstens überschicken werdt, daher ist bis dahien weider nicht zu machen, es wirdt denselben sehr wohl gefallen, undt gewiess was so werdt, das jeder approbiren wirdt”³⁷. In een schrijven van 7 april 1716 deelt Damiaan Hugo met ergernis uit Brunswijk aan zijn broer, de rijksvicekanselier Frederik Karel van Schönborn (1674-1746)³⁸, mede dat het plan van „Mons. Jean Luca” hem zeer zwaar beschadigd door de post werd bezorgd; in verband met het ontwerp voor een nieuwe oranjerie³⁹ besluit hij: „Ich bitte also Ew: Excell. Sie belieben doch, dass H: Jean Luca mir dieses je ehender je besser, wie auch den auftrag von meiner neuen capell, inwendig, wie er mir versprochen, verfertigte”⁴⁰.

Uit deze briefwisseling blijkt voldoende dat de plattegrond uit het DOZA te Wenen in verband moet worden gebracht met belangrijke verbouwingen die landcommandeur Damiaan Hugo van Schönborn (afb. 3) tijdens zijn ambtsperiode te

³⁹ Hiermee wordt geenszins de oranjerie uit de tijd van Hendrik van Wassenaer bedoeld. Op een plattegrond van de landcommanderij gepubliceerd door Schaepekens, *o.c.*, 61, bevindt zich aan de overzijde van de gracht langs de zuidvleugel van de voorburcht een nu verdwenen langgerekt gebouw, dat gezien zijn ligging wel eens de nieuwe oranjerie kan zijn die Damiaan Hugo van Schönborn liet bouwen. Het DOZA te Wenen bewaart bovendien een 18de-eeuws ontwerp voor een oranjerie (Abteilung Altenbiesen, Karton 236/2), dat wellicht met deze archieftekst in verband kan worden gebracht.

⁴⁰ Hotz, *o.c.*, 178.

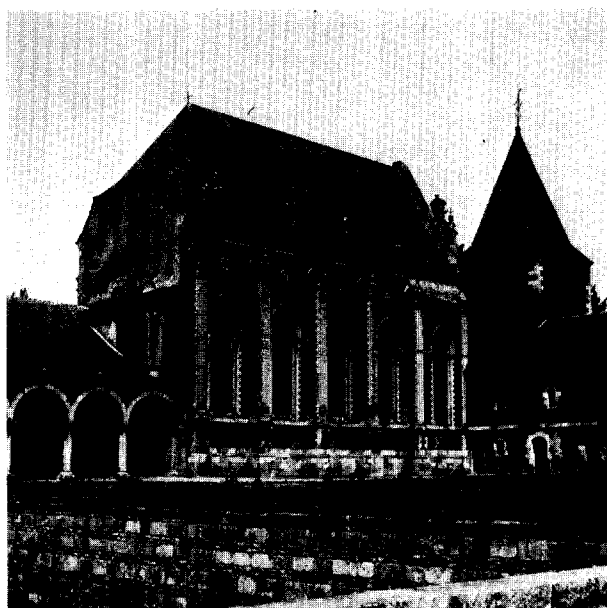
Afb. 9. Alden Biesen, westelijke topgevel, 1574, van de noordvleugel van de voorhof. (Foto Kon. Inst. Kunstpatrimonium 1943).

Afb. 10. Alden Biesen, westelijke topgevel van de ingestorte zuidvleugel van de voorhof met wapenschild van Edmond Huyn van Amstenraedt 1605-'34. (Foto Kon. Inst. Kunstpatrimonium 1943).

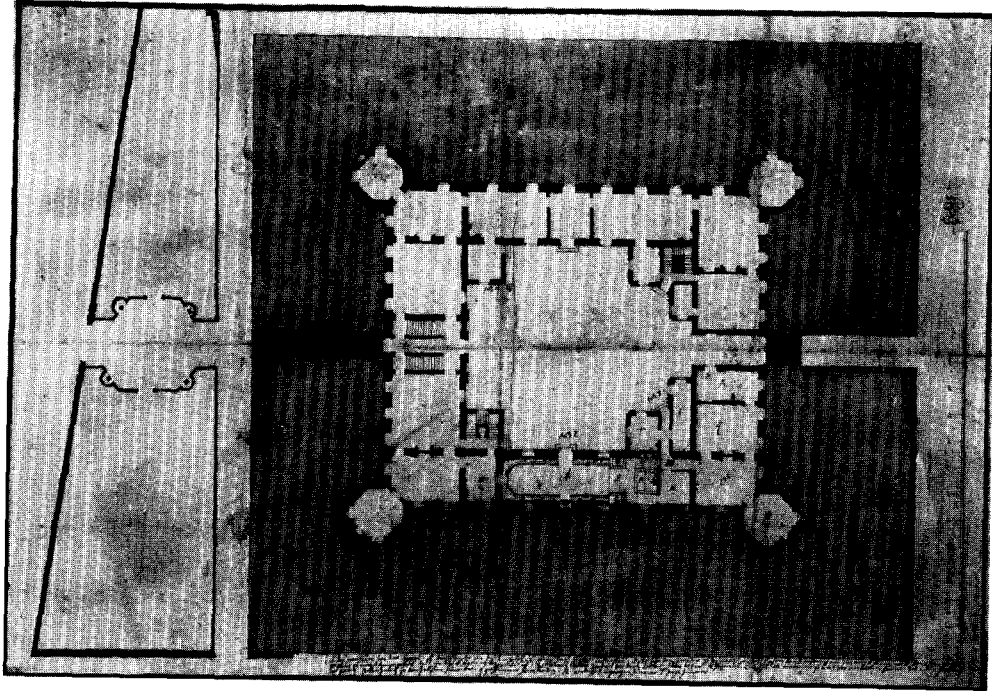

Afb. 11. Alden Biesen, kapel naar het zuiden, met dichtgemetselde boogstelling en vensters naar het vm. hospitaal. (Foto Kon. Inst. Kunstpatrimonium 1943).

Afb. 12. Alden Biesen, kapel uit het zuidoosten. Links overblijfselen van het vm. hospitaal. (Foto Kon. Inst. Kunstpatrimonium 1943).

DE LANDCOMMANDERIJ ALDEN BIESEN

Afb. 13. Alden Biesen, verbouwingsontwerp van 1716 voor het hoofdgebouw. (DOZA, Wenen, Abteilung Altenbiesen).

Afb. 14. Alden Biesen. Binnenplaats van het hoofdgebouw naar het noorden. (Foto Kon. Inst. Kunstpatrimonium 1943).

Alden Biesen liet uitvoeren. Bovendien kan het plan, luidens de brief van 1.2.1716, beschouwd worden als een waarschijnlijk uit 1716 daterende opname van de bestaande toestand uitgevoerd door „Maistre Gisle”⁴¹, waarop door tussenkomst van de „kay. bawmeister Jean Luca zu Wien” wellicht nog hetzelfde jaar de noodzakelijke transformatiewerken werden aangegeven. Blijkens de nummering op de plattegrond van de begane grond genoteerd, omvatten de werken: de verbouwing van de zuidvleugel tot een slotkapel met aanpassing van de gevels (No 1 en No 2), de bouw van twee vertrekken gescheiden door een gang in de zuidoostelijke (No 3) en de oprichting van een hoekrisaliet in de noordwestelijke hoek van de binnenplaats (No 4).

Een eerste benadering van het ontwerp in samenhang met de huidige toestand van het hoofdbouw maakt duidelijk dat de statische aanleg van de vier vleugels rondom de binnenplaats resoluut doorbroken werd door de creatie van een horizontale diepte-as, lopend door het midden van het poortgebouw in de oostvleugel naar het trappenhuis in het centrum van de westvleugel. Hieruit blijkt dat Damiaan Hugo van Schönborn de verbouwing van de landcommanderij niet uitsluitend zag als een aanpassing aan de nieuwe smaak, maar vooral als een fundamentele wijziging van de architectonische gestalte. In tegenstelling tot de ruimte voor het verblijven, zoals die in de 16de-eeuwse waterburcht werd gerealiseerd door de centrale aanleg rondom de vierkante binnenplaats met loodrechte middenas, ontwikkelt zich nu een barokke ruimte voor het onderweg-zijn waarbij de zinvolle verbinding en de ritmische opeenvolging van begin, richting en doel bepalend zijn.

De plattegrond uit het DOZA te Wenen laat trouwens vermoeden, dat Damiaan Hugo, wiens wapenschild prijkt boven de toegangsdeur tot het trappenhuis, zijn aandacht vooreerst concentreerde op de verbouwing van de westvleugel tot „corps-de-logis”, het doel van de hiërarchische oriëntatie van het barokke ruimteschema. In dit perspectief werd de façade aan de zijde van de binnenplaats (afb. 16) voorzien van een licht vooruitspringend middenrisaliet onder een driehoekig fronton. De 16de-eeuwse traptoren in de zuid-

westelijke hoek werd verlaagd tot aan de kroonlijst, die om het gehele gebouw heen loopt; in overeenstemming hiermee werd volgens aanwijzingen van de plattegrond (No 4) in de noordwestelijke hoek een pendant opgericht. Op deze wijze verkrijgt de façade van de westvleugel niet alleen een op het hoofdportaal toegespitste ritmiek, maar worden tevens de zuid- en noordvleugel duidelijk opgevat als zijvleugels, die naar Frans voorbeeld samen met het „corps-de-logis” de tot „cour d'honneur” herschapen binnenplaats omvatten.

Uit de plattegrond (afb. 13) kan men bovendien opmaken dat door de karakteristieke inplanting van twee vertrekken in de zuidoostelijke hoek van de binnenplaats (No 3) in overeenstemming met de aanbouw bij de noordoostelijke trap- en klokketoren op uiterst vindingrijke wijze getracht werd het statisch werkende volume van de oostvleugel te breken door de perspectief naar de voorburcht, bewerkstelligd door de gang van het poortgebouw, te accentueren. Dit effect resulteert uit het ritmisch vooruitspringen van de vertrekken volgens een diagonaal, die omgekeerd haar visueel eindpunt vindt in de toegangsdeuren tot de zijvleugels om van daaruit weer volgens een diagonaallijn uit te monden in het hoofdportaal. Op deze wijze wordt de vierkante binnenplaats omgebogen tot een (denkbeeldige) ellipsvormige cour d'honneur. Bemerkenwaardig voor de consequente toepassing van de architectonische vormgeving zijn de overdwarse opstellingen van de deuropeningen tussen de beide vertrekken en de afschuining van de vrijstaande hoeken van deze aanbouwsels. De aldus opgevatte behandeling van de binnenplaats brengt bovendien met zich mee dat vóór de toegangsdeuren tot het corps-de-logis en de zijvleugels een identieke, vrije ruimte wordt gecreëerd, die haar respons vindt in een gelijklopende, axiaal-symmetrische opvatting van de gevelaanzichten.

De commentaar bij het ontwerp toont voldoende het fundamentele belang aan van de hoekvertrekken aan de oostzijde van de binnenplaats voor de ommekeer in de architectonische zingeving van het hoofdgebouw. Alhoewel zij heden verdwenen zijn, kan niet betwijfeld worden dat zij wel degelijk werden opgericht. Afgezien van de innerlijke noodzaak ondersteunen enkele feitelijke vaststel-

⁴¹ Hotz, o.c., 177 beschouwt „Maistre Gisle” als een bouwmeester uit Maastricht zonder echter bronnen te vermelden. Indien deze annotatie berust op archivalische documenten zou „Maistre Gisle” wellicht kunnen geïdentificeerd worden met Gillis Doyen die van 1708

tot 1710 de kerk van het Bonnefantenklooster te Maastricht in classicistische stijl herbouwde. I. L. S(zénassy). *Bonnefantenmuseum, Het gebouw, het museum, de verzamelingen*, Maastricht, 1972. — Dez. in *Bull. K.N.O.B.* 72 (1973), 106.

lingen deze gedachtegang. Vooreerst werden langs deze zijde in tegenstelling tot alle andere gevels geen nieuwe vensters of deuren aangebracht, omdat de 16de-eeuwse vormgeving toch verborgen werd door de aanbouwsels. Verder verwijzen talrijke sporen in het metselwerk naar verbouwingen van de gevel ten behoeve van een aangepast gebruik van de nieuwe constructies (afb. 7 en 14). Tot slot kan uit de annotaties bij het ontwerp de conclusie worden getrokken, dat de vertrekken in de noordoostelijke hoek op dat ogenblik reeds bestonden ⁴².

Een gelijkaardige opmerking gaat trouwens op voor het interieur van de noord- en westvleugel, dat in 1716 reeds aangepast was aan de toen gangbare Franse opvatting, de onderscheiden vertrekken van een kasteel of hôtel op één as te ordenen (enfilade). De indeling van de noordvleugel in drie vertrekken, — d.w.z. een vestibule, aan beide zijden geflankeerd door een salon, — ging evenwel verloren en werd waarschijnlijk in de loop van de 19de eeuw getransformeerd in een ruime zaal ⁴³.

De tegenwoordige toestand van de zuidvleugel scheidt eveneens verwarring, aangezien zich nu hier naast een centrale vestibule, die uitkomt op een terras, twee flankerende vertrekken bevinden. Dit geheel moet echter toegeschreven worden aan verbouwingen uitgevoerd tijdens deze of de vorige eeuw ⁴⁴. Wij gaan er dus van uit, dat de in het ontwerp van 1716 beschreven slotkapel met oratorium en sacristie werd gerealiseerd. Een hierboven geciteerde archieftekst, waarin Damiaan Hugo van Schönborn met nadruk naar de nieuwe kapel verwijst, ondersteunt deze hypothese. De opstelling van zitbanken in amfitheatervorm en de aanwezigheid van een troonzetel met baldakijn voor „Zijne Excellentie” (de landcommandeur) tegenover de zetel voor de priester in de nabijheid van het naar het oosten gerichte altaar, geven aan de slotkapel een zeer eigen gestalte. Het onmiddellijk aansluiten bij de vertrekken ter beschikking van de kanselarij van de balie, waarop de plattegrond door middel van annotaties de aandacht vestigt, maakt doorzichtig dat de inrichting van de kapel klaarblijkelijk bestemd is voor bijzondere plechtigheden in ver-

⁴² De plattegrond van Schaepkens, *o.c.*, 61, toont eveneens de vertrekken in de zuidoostelijke hoek van de binnenplaats. Eigenaardig genoeg zijn noch de trap- en klokketoren, noch de vertrekken in de noordoostelijke hoek aangegeven.

⁴³ Onder de 19de-eeuwse bepleistering vonden wij decoratieve schilderingen op de 18de-eeuwse bepleistering. Zij situeren zich in het centrum van de zaal, d.w.z.

band met het bestuur van de landcommanderij als kapittelvergaderingen en wellicht ook opname van de ridders in de Duitse Orde. Zo kreeg de beganegrond van het hoofdgebouw tijdens de ambtsperiode van Damiaan Hugo van Schönborn een homogene bestemming die resulteerde uit specifieke eisen die gesteld werden aan Alden Biesen als hoofdzetel van de gelijknamige balie. Bij de kanselarij met archief en griffie in het zuidelijk gedeelte van de oostvleugel sloot eertijds de kapel in de zuidvleugel aan. De representatievertrekken, die vóór de brand van 1971 nog gedeeltelijk hun rijke versierde rococo-stucplafonds bezaten (afb. 15), bevinden zich in de westvleugel aan weerszijden van de staatsietrap. De noordvleugel en het noordelijk gedeelte van de oostvleugel tenslotte boden ruimte aan het appartement van de landcommandeur, wiens slaap- en woonruimte eveneens met een fraai, rococo-stucplafond werd opgesmukt.

Op basis van de door hem gepubliceerde archiefteksten kon dr. J. Hotz reeds in 1963 de aandacht vestigen op het belangrijke aandeel dat architect Johann Lukas von Hildebrandt had in de verbouwing van de landcommanderij tot een residentieel verblijf ⁴⁵. Het feit dat Damiaan Hugo van Schönborn beroep deed op de wijze raad van deze grote Weense bouwmeester, hoeft ons geenszins te verwonderen. Von Hildebrandt was voor deze aangelegenheden de vertrouwensman van de invloedrijke familie van Schönborn, die hem kortweg „Jean Luca” noemde ⁴⁶. Bepaalde mededelingen van landcommandeur Damiaan Hugo wijzen er evenwel op dat de ontwerpen van von Hildebrandt „vor dem hauss undt garthen zu Altenbiesen” moeten beschouwd worden als globale, al of niet in detail uitgewerkte concepten.

In een brief van 16 mei 1716 aan de kanselarij van commanderij te Maastricht vestigt Damiaan Hugo er de aandacht op: „... es ist aber bey diesem riss zu observiren das er zu Wien so gemacht undt eingerichtet worden ist, der Mayster Gyle wirdt wenigstens daraus meine gedancken ersehen, kann aber die eintheilung nach dem platz besser nach dem fuss richten, ahn der eintheilung in grosser aber, das ist wohe ein undt das andere stehen solle, lasse ich nichts enderen, und be-

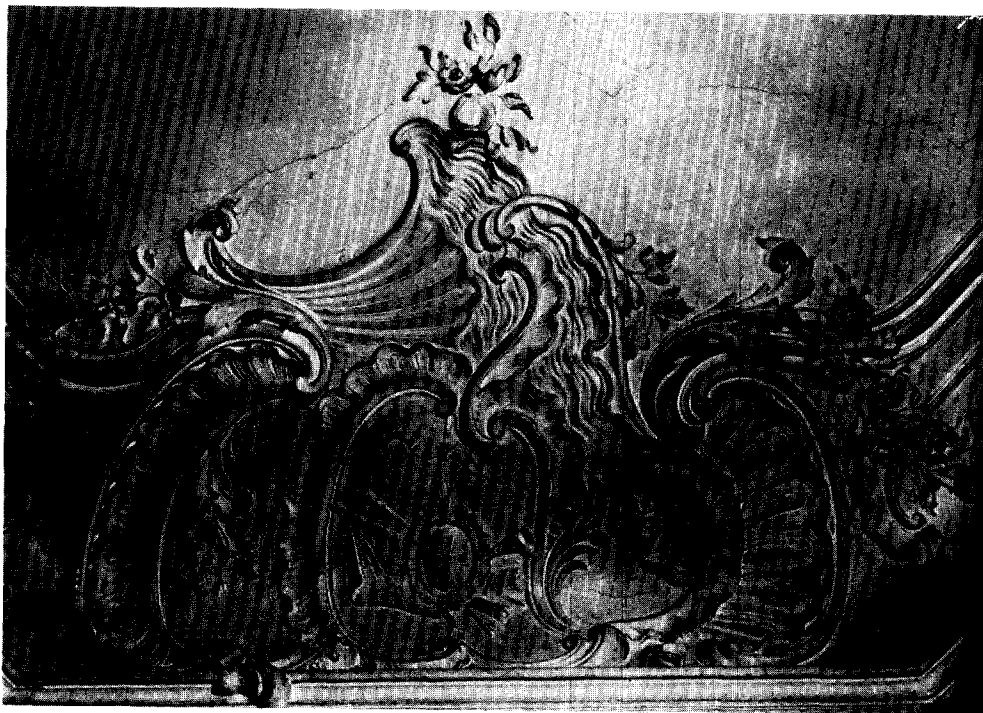
in de vestibule aangeduid op het plan van 1716.

⁴⁴ Roelants du Vivier, *Alde-Biesen, voormalige Commanderij der Teutonische Orde in Woord en Beeld*, Bilzen, 1964, 38-39. Auteur, tevens vorige eigenaar, vertelt dat hijzelf en zijn „voorgangers” verbouwden.

⁴⁵ Hotz, *o.c.*, 179.

⁴⁶ W. Wenzel, *Die Gärten des Lothar Franz von Schönborn (1655-1729)*, Berlijn 1970, 63.

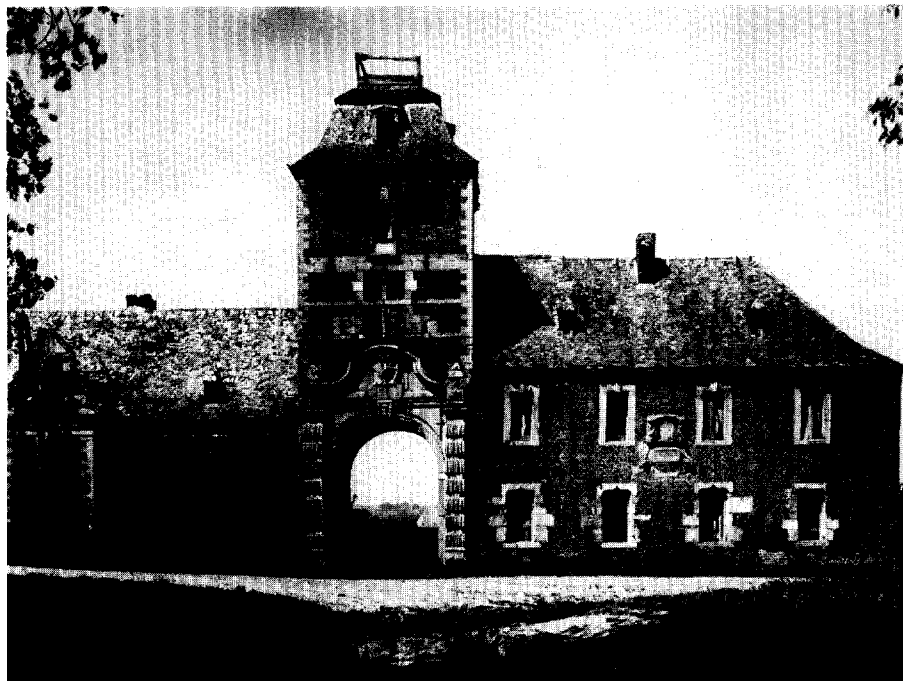
DE LANDCOMMANDERIJ ALDEN BIESEN

Afb. 15. Alden Biesen. Detail ingestort stucplafond in de zuidwestelijke hoektoren van het hoofdgebouw (Foto Kon.Inst.Kunstpatrimonium 1943).

Afb. 16. Alden Biesen. Binnenplaats van het hoofdgebouw naar het westen. Boven de ingang tot het corps-de-logis wapenschild van Damiaan Hugo van Schönborn. (Foto Ministerie Openb. Werken, Brussel, 1972).

Afb. 17. Alden Biesen. Apostelhuis uit het oosten. Poorttoren 1652-'68. Rechtereulegel met beneden vensteromlijstingen uit de 2de helft van de 16de eeuw. Linkereulegel met voluutgevel uit 1689.

Afb. 18. Alden Biesen. 16de-eeuws Gastenkwartier. Poort vernieuwd 1775. Muurtoren 16de-eeuws. Uit het zuidwesten. (Foto's Kon. Instit. Kunstpatrimonium 1943).

stehet die gantze kunst dahrin, dass er meister nuhr wohl die fenster und thüren aufeinander einrichte, dass es auf einer seydt wie auf der anderen seye, mihien auch die obere fenster mit den underen correspondiren mögen, hierzu können die fensterstein, so in dem schloss abgebrochen, überaus wohl gebraucht, es muss aber ja wohl observiret werden, dass alle von einer grösse undt schönen simetrie seyen". In dit perspectief zijn enkele detailwijzigingen aan het ontwerp van 1716 verklaarbaar; blijkens de aangehaalde archieftekst zijn zij een inbreng van „Maitre Gisle" ⁴⁷.

Bovendien moet worden opgemerkt dat het hier besproken ontwerp ontegenzeggelijk een van de velen is die voor de verbouwing van de kloosterburcht werden ontworpen en dat, ondanks het sterke vermoeden, dit plan niet met absolute zekerheid aan Johann Lucas von Hildebrandt kan worden toegeschreven. Een belangrijke vraag in verband met het stijlkritische onderzoek blijft nog te beantwoorden: in welke mate hebben de transformatiewerken ten tijde van landcommandeur Hendrik van Wassenaer een beslissende rol gespeeld in het ontwerp van 1716? De vormgeving van de vensteromlijstingen, de symmetrische rangschikking van de vensters en de axiale opstelling van de deuropeningen zijn essentieel toe te schrijven aan van Wassenaer. Indien bovendien uit archivalische bronnen zou blijken dat ook de binnenindeling van de noordvleugel en de aanbouwsels bij de trap- en klokketoren op rekening moeten worden gesteld van de voorganger van landcommandeur van Schönborn, dan wordt de architectonische bijdrage van von Hildebrandt, althans wat het hoofdgebouw betreft, wel vrij beperkt!

De verbouwing van de voorburcht, o.a. ten behoeve van koetshuizen die bij kastelen en landhuizen doorgaans aan het voorplein gelegen zijn, geschiedde zeker naar een ontwerp van von Hildebrandt. Hotz maakt hieruit op dat de Weense architect verantwoordelijk is voor de afbraak van de oostvleugel, die nog op de ets van Romeyn de Hooghe zichtbaar is ⁴⁸. Zo zou Hildebrandt op consequente wijze de horizontale diepte-as van de cour d'honneur door de voorhof hebben verder geleid. Bij ontstentenis van getekend en archivalisch bewijsmateriaal moet er evenwel op gewezen worden dat het middenrisaliet van de oostgevel van het hoofdgebouw en het smeedijzeren

inrijhek van de tweede voorhof met rijsschool en zgn. tiendschuur (afb. 1) werden uitgevoerd op last van Gaspar Antoon, baron van der Heyden van Belderbusch (1766-84) ⁴⁹. Zou derhalve de volledige openlegging van het „kasteel" Alden Biesen naar het voorliggende landschap toe niet uit deze periode dateren? Tegelijkertijd blijft evenwel de hypothese mogelijk dat Johann Lucas von Hildebrandt dit reeds in een algemeen ontwerp voorzag.

Nabeschouwing

De verrassende dualiteit tussen een „middel-eeuwse" waterburcht en een openliggend kasteel naar classicistische opvatting, zoals die zich openbaart in de landcommanderij Alden Biesen, moet toegeschreven worden aan de verbouwingwerken die in 1706 of eerder door Hendrik van Wassenaer werden begonnen en door Gaspar Antoon van der Heyden in 1775 werden beëindigd. Tijdens de ambtsperiode van Damiaan Hugo van Schönborn werd Johann Lucas von Hildebrandt als leidinggevend architect vanuit Wenen bij de werkzaamheden betrokken; het ontwerp van 1716, bewaard in het DOZA te Wenen, kan er een getuige van zijn.

Talrijke afbraakwerkzaamheden, ondernomen tijdens deze en de vorige eeuw, vertroebelen het inzicht in de verbouwing van de landcommanderij tot een residentie voor de landcommandeur. Fundamenteel voor de diepgaande wijziging van de architectonische gestalte van de 16de-eeuwse water- en voorburcht is de creatie van een horizontale diepte-as, waardoor de gebouwen zich op hiërarchische wijze oriënteren naar het hoofdgebouw, nu een residentieel landhuis met cour d'honneur en corps-de-logis. Opvallend bij deze transformatie is het relatief respect van de bouwmeesters voor het bestaande architecturale patrimonium, dat om zijn esthetische en „vermakelijke" kwaliteiten in het nieuwe classicistische ruimteschema en de barokke levenssfeer werd geïntegreerd.

Tot slot zij nog opgemerkt dat de bouwgeschiedenis van de landcommanderij het voorwerp uitmaakte een dissertatie, waarmede mejuffrouw M. D. Siepmann in 1971 aan de Leopold-Freuzens-Universiteit te Innsbruck promoveerde.

chure) waop de gracht met het op de diepte-as liggend bruggetje nog te zien is.

⁴⁹ Het middenrisaliet van de oostgevel draagt het jaartal 1769; de twee pijlers van het inrijhek dragen het jaartal 1775. Hieruit besloot J. Coenen ten onrechte dat de landcommanderij tussen 1769 en 1775 verbouwd werd (o.c., 1942, 169).

⁴⁷ Hotz, o.c., 178-179.

⁴⁸ Hotz, o.c., 179. De plattegrond van Schaepekens, o.c., 61, laat tevens toe te veronderstellen dat de gracht langs de oostzijde van de voorburcht werd dichtgegooid. Roelants du Vivier, o.c., 27, beweert dat zijn „voorgangers" de gracht hebben gevuld. Wolters, o.c., geeft een tekening (gekopieerd door Roelants voor zijn bro-

de ⁵⁰. Enkele dagen geleden bezorgde ons dr. Siepmann bereidwillig haar onuitgegeven proefschrift, waarin veel uitputtender op basis van een uitgebreid archivalisch bronnenmateriaal de architectonische problematiek, in het bijzonder van de 16de-eeuwse waterburcht wordt behandeld. Een

publikatie is in voorbereiding, zodat het onmogelijk is reeds nu van de arbeid van dr. Siepmann gebruik te maken. Wel kan aangestipt worden dat grosso modo de inhoud van onze bijdrage wordt bevestigd.

⁵⁰ M. D. Siepmann, *Das Deutschordensschloss Altenbiesen, die ehemalige Landkommende des Deutschen Ordens in Belgisch-Limburg. Die Anlage und ihre ent-*

wicklungsgeschichtliche Bedeutung für den Schlossbau des 16. Jahrhunderts, onuitgegeven dissertatie, Innsbruck, 1971.

SUMMARY

THE ALDEN BIESEN COMMANDERY: PRELIMINARY CONSIDERATIONS ON A PLAN FOR REMODELLING DATING FROM 1716

The medieval buildings of Alden Biesen (in the Belgian province of Limburg) disappeared as the result of major rebuilding which started in 1543. The east wing of the main building was completed in 1571, as were the east wing and gate-house of the forecourt. From the very beginning an attempt was made to give the complex within the moat a defensive character, as can be judged from the four corner towers of the main building (*castellum* type) and the two towers on the east corners of the forecourt. The same holds for the outer court, which was laid out in the first half of the seventeenth century north of the forecourt, as well as for the hostel with its tower and the so-called *Apostelenhuis* (House of the Apostles) which was given a gate-tower.

Between 1631 and 1638 a new chapel was built on the west side of the outer court, probably

communicating directly with a hospital on its south side to provide the combined spiritual and physical care which was customary in a medieval *Maison Dieu*. An etching by Romeyn de Hooghe gives a good picture of the complex as it appeared around 1700. The combination of a *Maison Dieu* with a fortified commandery was characteristic for a monastic hospital of the Teutonic Knights.

The remarkable duality of the present complex, with elements of a medieval fortified castle surrounded by a moat and an open lay-out designed along Classicistic lines, is the result of changes begun before or in 1706 and completed in 1775. During the period of Commander Damian Hugo of Schönborn, the supervising architect was Johann Lucas von Hildebrandt of Vienna, as indicated by a plan dating from 1716 in the archives of the Teutonic Knights in Vienna.

HET MAASTRICHTSE BURGERHUIS VAN DE VIJFTIENDE TOT DE ACHTTIENDE EEUW

DOOR

R. MEISCHKE

De stenen woontorens uit de 13de en 14de eeuw, waarvan er in Maastricht meer geweest zijn dan in enige andere stad van ons land, vallen buiten het kader van ons onderzoek. Bovendien hebben zij geen invloed uitgeoefend op de jongere laatmiddeleeuwse burgerhuizen. Ook de grootste huizen binnen de stadsmuren: de poorten of hoven, die voorkomen als adelswoningen en als huizen voor de kannuniken van de kapittelkerken van St. Servaas en Onze Lieve Vrouw, laten wij buiten beschouwing aangezien zij wat indeling en constructiewijze betreft verschillen van het normale stadshuis in de rij.

Vakwerkhuisen uit het eind der middeleeuwen

De eerste groep typisch stedelijke huizen waarvan we ons een beeld kunnen vormen stamt uit de 15de en 16de eeuw. Zij is de voorloper van een veel uitgebreider huizengroep uit de 17de en 18de eeuw, die zonder de kennis van het oudere huis moeilijk te begrijpen is. Van de oudere huizen bleven er nog vele bewaard door het merkwaardige versteningsproces in later tijd. Tijdens de renovering van het Stokstraatgebied werd dit proces voor het eerst in volle omvang onderkend door C. J. M. van der Veken. Ook in andere delen van de stad bleken middeleeuwse huizen gedeeltelijk bewaard doordat zij waren ingepakt in jongere stenen muren. Door de documentaties van H. van der Wal en de onderzoeken van R. C. Hekker is een begin gemaakt met de studie van deze laatmiddeleeuwse burgerhuizen.

Van deze huizen bleven de kappen, balklagen en de kelders bewaard. Van de zijwanden liet het versteningsproces slechts enkele fragmenten over. De voorgevels verdwenen geheel, doch van de achtergevels bleven er nog enkele in verbouwde vorm bestaan. De interieurs werden, vooral in de 18de eeuw, grondig gewijzigd. De constructie van deze huizen was dezelfde als in Noord-Frankrijk, België en ons land gebruikelijk was. Per verdieping werd een aantal jukken achter elkaar geplaatst en onderling verbonden door vloerribben en wandregels, waarmee het houtskelet voltooid was. Boven de begane grond, die als houtskeletbouw op een stenen kelder of fundering

was geplaatst was een overkraging aan de voorgevel, en bij hoekhuizen ook aan de zijgevel. Aan de voorgevel werd menigmaal een tweede en soms een derde overkraging aangetroffen. Typisch voor het Maasgebied zijn de Andreaskruizen die in de vullingen van het houtskelet werden aangebracht, doch bovenal de dakvorm.

Deze Maaslandse dakvorm wordt gekenmerkt door van voor- en achtergevel naar het midden oplopende dakvlakken. Deze rusten niet op spanten maar op balken die opgelegd zijn op de stijlen van de zijwand. Dit, vaak brede, dak op stijlen was inheems in Zuid-Duitsland en Zwitserland en had enkele geïsoleerde uitlopers in de Ardennen en het gebied rond Monschau. Vandaar zou het overgenomen kunnen zijn door de steden Luik en Maastricht. Het werd echter in de stad niet gebruikt voor kerken, kloosters en vrijstaande huizen maar alleen voor huizen in de rij van een zekere diepte. Zo zien we te Maastricht bij de weinige huizen in de hoofdstraten die met hun lange gevel langs de straat stonden (Grote Gracht 18 en Gubbelstraat 38) de gewone dakconstructie toegepast. Maar ook bij het normale huis in de rij schijnt het Maaslandse dak niet steeds gebruikt. Oude tekeningen tonen enkele huizen met topgevels (afb. 1 en 3). Het blijft echter mogelijk dat hierachter slechts een kort kapje was dat tegen een Maaslands dak teniet liep.

Het, voor het normale huis algemeen aanvaardde, Maaslandse dak was met stroo gedekt. Doordat het water naar voor en achter afliep hoefden er geen druipstraatjes tussen de huizen te zijn, zodat de huizen tegen elkaar aan werden gebouwd, waarbij vermoedelijk slechts een der beide wanden van een leemvulling werd voorzien (Dinghuis en Kleine Staat 3). Hoe logisch deze dakvorm voor de normale huizen, die niet veel dieper dan breed waren, ook zijn mocht, men paste hem ook toe voor de langere huizen in de rij, waarbij zeer hoge daken ontstonden die wat de binnenruimte betreft zelden doelmatig gebruikt schijnen te zijn (afb. 3).

De vakwerkhuisen te Maastricht zullen van oorsprong alleen een lemen wand als vulling heb-

ben gekend. In de 15de en 16de eeuw werd bij de belangrijkste huizen, wellicht onder invloed van de Brabantse steden, een houten beschieting aangebracht. Voor voorgevels was deze blijkens de tekeningen van de Josua de Grave van omstreeks 1670 zeer algemeen. Ook bij zijgevels kwam deze wel voor (Dinghuis, Markt 71, Grote Gracht 18) en zelfs bij achtergevels werd de houten beschieting soms aangetroffen (Markt 55 en Kleine Staat 3). Het is mogelijk dat in een aantal gevallen de houten beschieting naderhand over een lemen wand is aangebracht (afb. 2). Bij een bekleding met leien lijkt ons dit steeds het geval.

Het toepassen van de houten beplanking voor de belangrijke vakwerkhuisen en de dichtbij aanwezige mergelsteen voor de grote architectuur kan er de oorzaak van zijn geweest dat de baksteen in Maastricht eerst in het tweede kwart van de 16de eeuw zijn intrede deed¹. Daardoor kwam de verstening van het vakwerkhuis pas laat op gang. Bij belangrijke gebouwen combineerde men wel geheel stenen muren met vakwerkwanden. Voorbeelden daarvan zien we bij de refugie van Meerssen, Hoge Brugstraat 43, waar de gevel aan de binnenplaats van vakwerk was, bij het Geudje te Ohé waar drie mergelwanden gecombineerd schijnen te zijn geweest met een vakwerkachterwand. Eenzelfde combinatie toonde het thans gesloopte achterhuis van Brusselsestraat 97-99, dat na de brand van 1612 gebouwd zal zijn geweest.

Bij huizen in de rij kwam het voor dat alleen de voorgevel van steen werd gemaakt, zoals het Dinghuis (1475) toont. Bij het enige huis in de rij met een 16de-eeuwse gevel dat bekend is veronderstellen wij dezelfde aanleg. Van het, in 1878 gesloopte, huis Brugstraat 37², verwierf de lakenhandelaar(?) Claes Coecks na verscheidene aankopen in 1570 het laatste deel. Het heette toen het Raet van Aventueren en bracht weinig op. In 1593 draagt het de naam Het Steijnen Huijs en in het begin van de 17de eeuw is het zoveel meer waard dat het na 1570 geheel nieuw schijnt te zijn gebouwd³. Hoewel achter de stenen gevel wel een gewoon vakwerkhuis zal zijn schuilgegaan, gaf hij toch een begin aan van een nieuwe tijd, ondanks de daarop volgende

stagnatie van bijna een halve eeuw door de politieke omstandigheden.

Afmeting en indeling van het vakwerkhuis

Naar de vele resten van huizen uit de 15de en 16de eeuw te oordelen moet Maastricht toen een bloeitijd hebben gekend. Het vakwerkhuis blijkt in al zijn variaties nog aanwezig, behalve wellicht in de allerkleinste vorm van verdiepingloos huis, die zo hij ooit bestaan heeft, geheel uit het beeld is verdwenen. De huizen waarvan wel fragmenten bewaard bleven variëren in diepte van drie tot negen vakken, waarbij zoals in vele andere steden van ons land het vier vakken diepe huis het meest schijnt voor te komen. De variatie in de hoogte loopt van twee tot vijf lagen, de ruimten in de kappen en kelders niet meegetrekkend. De breedte varieert van 3.5 tot 8 à 9 meter, waarbij zowel veel voorbeelden van de kleinste als van de grootste breedtemaat worden aangetroffen.

De minimumbreedte van 3.5 m is waarschijnlijk het gevolg van bepaalde gebruiken en komt in veel steden voor. De maximum breedte wordt bepaald door de grootste overspanning van een juk. Zowel te Maastricht als in Brabant, Keulen en de Nederrijn kwamen bredere huizen voor, doch deze hadden een ondersteuning in het midden en daardoor een tweebeukige aanleg. In Maastricht vinden we deze aanleg veel bij kloostergebouwen, zowel bij die uit de middeleeuwen als bij die uit het begin van de 17de eeuw. Bij de burgerhuizen is deze aanleg zeldzamer. Het 12 m brede huis Grote Looierstraat 4-6 schijnt een der weinige met een ondersteuningsconstructie in het midden. Dit huistype komt echter veel voor in de vorm van twee huizen onder een dak, zoals bij Markt 70-71 die gezamenlijk 12.5 m breed zijn. Vaak is het moeilijk vast te stellen of we met een later in tweeën gedeeld pand te maken hebben of met twee als eenheid gebouwde huizen (Brugstraat 18-20).

Thans zullen we de verschillende onderdelen van het huis nader beschouwen. De *kelders* van de oudste huizen hadden breukstenen muren en houten balklagen (Stokstraat 55* en Grote Looierstraat 10). De kelders van de laatmiddeleeuwse vakwerkhuisen bezaten mergelwanden en -gewel-

Het huis bezat een groot aantal betrekkelijk lage verdiepingen.

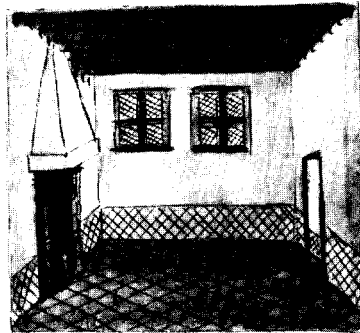
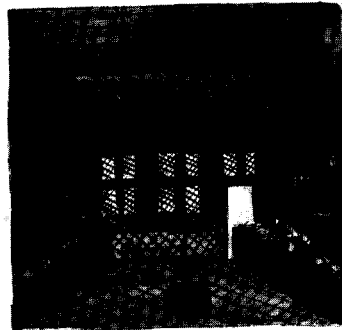
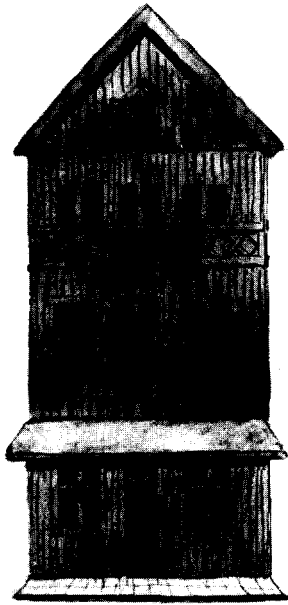
³ Aantekeningen J. M. H. D. N. Philippens in Stadsarch. Maastricht.

* Voor de huizen in de Stokstraat verwijzen wij naar: H. J. Zantkuyl, „De huizen van het Stokstraatgebied”, *Het Stokstraatgebied*, Maastricht 1973, 451-533.

¹ H. van Agt, „Gevelarchitectuur in Zuid-Limburg”, *Jaarverslag Vereniging Hendrick de Keyser* 1954, 16.

² Bouwk. Bijdragen 7 (1852), 5de stuk, pl. XVI. — E. O. M. van Nispen tot Sevenaer, *De Ned. monumenten van Geschiedenis en Kunst V 1 = De gemeente Maastricht*, (aflevering 5), 627-628 en afb. 591. —

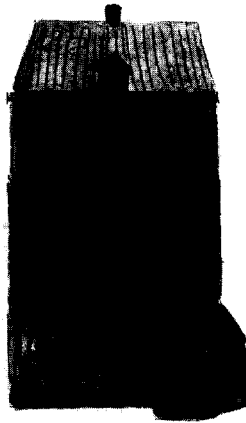
HET MAASTRICHTSE BURGERHUIS

*Exterieur, Boutique et Chambre de la Maison de
Mr. Lacesseur Kersenmarkt à Maastricht, datant en
1835.*

Afb. 1. Kersenmarkt 4, schuin t.o. de Brugstraat. Kruidenierswinkel van Dreesens. Tekening Ph. W. J. van Gulpen vóór afbraak in 1835 (Stadsarchief Maastricht). Hoog voorhuis met daarachter een insteek met vensters naar de achterkamer en een deur naar de gang. Hijsgelegenheid binnenshuis.

*quartier de derrière de la maison de Mr. Dorville une petite tour à Maastricht bâtonnée
en 12 ou 13 siècle a bâtonnée en 1850. bâti en chaux et terre glaise couverte
de planches.* 20

*Chambre au premier étage à la
même maison*

Afb. 2. Kleine Staat, Achterhuis van het pand De Wild. Tekening Ph. W. J. van Gulpen vóór afbraak in 1850 (Stadsarchief Maastricht). Vrijstaand achterhuis met vermoedelijk beneden de stal en daarboven een kamer en een hooizolder.

Afb. 3. Vrijthof 11 (ged.), 12, 13, 14 en 15. Tek. J. de Grave 1669, detail (Haarlem Teylerstichting). Hoge vakwerkhuisen, enkele met toppen. -12 met stenen gevel, 13 met stenen onderpui.

Afb. 4. Vrijthof 13, 14 en 15. Stenen gevels gedeeltelijk voor oudere huizen. -13, van ± 1740, geheel natuursteen. -14 met segmentboogvensters ± 1760. -15 De Vogel Struys, 1730. (Foto Monumentenzorg 1962).

Afb. 5. Muntstraat 1 en 3. -1 met middeleeuws houtskelet. Pui in bovendorpel gedateerd 1612. De bovenbouw zou jonger kunnen zijn maar is qua detaillering volkomen identiek aan de pui. (Foto Mon. Eigend. Limb.)

Afb. 6. Rechtstraat 4, Wijk, na bominslag in 1941. Laatmiddeleeuws hoekhuis, oorspr. met overkragingen aan voor- en zijkant. Voorgevel alleen beneden „versteend”. (Foto Monumentenzorg 1941).

ven. Men kon met deze laatste een vrij grote overspanning bereiken. Zuiltjes in het midden komen dan ook niet voor; bij zeer brede huizen vinden we een enkele maal twee tongewelven naast elkaar. De huizen in de hoofdstraten zijn geheel onderkelderd; die in de minder belangrijke straten meestal alleen onder het voorste gedeelte. Vrijwel alle oude kelders schijnen oorspronkelijk een verbinding met de straat te hebben gehad, die bij de hoekhuizen soms in de zijgevel lag. Kelders die onder het hele huis doorliepen waren soms vanuit het achtererf toegankelijk. De doorgangen binnendoor naar de kelder schijnen alle van later tijd te zijn, hoewel de waterput soms van oorsprong in de kelder lag. Ook zijn er huizen waarbij we enkele kleinere kelders achter elkaar aantreffen in plaats van één grote.

De *beganegrondruimte* van de huizen lag steeds gelijkstraats, doordat de kelders geheel onder de grond lagen. Door de latere ophogingen van de straten zijn de kelders dieper komen te liggen en is de beganegrond minder hoog geworden. Toch varieert deze hoogte bij de grotere huizen thans nog tussen 4 à 5 m. Bij sommige huizen kwam er een insteek voor, doch naar het schijnt veel minder dan te Luik, Brabant, de Nederrijn en Keulen. In een vermoedelijk 15de eeuwse huis op de Vissersmaas blijken er in 1618 twee hangende kamers te zijn⁴. Het door Van Gulpen getekende huis Kersenmarkt 4 (afb. 1) schijnt in het bezit van een insteek geweest te zijn, wellicht van een soortgelijke opzet als het voormalige middeleeuwse huisje Smedenstraat 4 bezat⁵. Ook op de opmetingen van Soiron treffen we in enkele vermoedelijk oudere huizen een insteek aan (fig. 9 en 16). Bij het vroeg 17de eeuwse huis Grote Looierstraat 15 is een dergelijke insteek boven de achtergang en de alcoof in het midden nog aanwezig.

De indeling van de begane grond schijnt ook hier te hebben bestaan uit een voorhuis dat neeren werd genoemd, daarachter een keuken en eventueel een achterkamer. Dit laatste vertrek is steeds in het huis opgenomen, dat hiertoe soms verlengd schijnt. Nergens vinden we de achterkamer in een apart, eventueel stenen, aan het huis toegevoegd bouwlichaam. Bij een enkel huis (Kleine Staat 3) is de achterkamer door terreinomstandigheden iets smaller dan het voorste deel

van het huis. De brede huizen schijnen minder diep; keuken en kamer liggen hier niet achter elkaar maar naast elkaar (fig. 16 en 17). De trap naar boven moet meestal een spiltrap in het centrum van het huis zijn geweest. Een enkele maal vinden we een spiltrap op de plaats achter het huis (Stokstraat 30 en Bouillonstraat 12).

De *eerste verdieping* van het Maastrichtse burgerhuis moet evenals in Brabant, Keulen en de Nederrijn gediend hebben voor wonen en niet voor opslag van goederen. Aan de voorzijde lag de belangrijkste zaal van het huis. Zo blijkt uit de beschrijving uit 1852 van het Steijnen Huijs, Brugstraat 37, dat er doorgaande hardstenen banken op de bovenzalen in de muur bevestigd waren⁶. Het is mogelijk dat deze bovenzaal als „luijbe” werd aangeduid. Bij een huis in de Kleine Stokstraat is er in 1619 sprake van de kamer of „leube staende boven den eere”⁷. Wanneer in 1618 twee naast elkaar gelegen huizen op de Vissersmaas gesplitst worden krijgt het kleinste huis in het buurpand (dat groter was doordat het twee hangende kamers had) een klein kamertje achter de „luijbe”. Waar zich deze „luijbe” precies bevond is niet duidelijk⁸.

Ook de talrijke gilden in Maastricht bezaten elk een Leube. In veel gevallen blijken zij als zodanig slechts een deel van een huis te gebruiken. Toen in 1624 naast het huis de Sterre op de hoek van de Grote Staat en de Vijf Haringenstraat een nieuwe brandgevel werd gebouwd moest het bontwerkersgilde meebetalen voor zover haar kamer groot was. Daar dit te duur kwam werd „die Leube met haer huijse, waarop dieselve is staende” verkocht⁹. Dit alles wijst erop dat ook bij de gildehuizen de Leube de grote bovenzaal is. Merkwaardig is in dit verband dat in Keulen alle verdiepingen als „Leuffen” werden aangeduid¹⁰.

De *tweede verdieping* is aanmerkelijk minder hoog dan de eerste en eenvoudiger gedetailleerd. Waarschijnlijk gebruikte men deze ruimte als opslagruimte voor huishouden en winkel. De tweede verdieping komt zo algemeen voor, dat we deze ruimte als normaal voor het grotere burgerhuis mogen beschouwen. Bij het kleinere huis heeft vermoedelijk de eerste ruimte in de kap deze functie vervuld.

De *derde verdieping* vindt men slechts bij de

⁴ R. Meischke, „De bouwgeschiedenis van een stads-wijk”, *Het Stokstraatgebed*, Maastricht 1973, 156.

⁵ Meischke, *o.c.*, 15.

⁶ C. W. Pasteur, „Het huis no 1065 in de Brugstraat te Maastricht”, *Bouwk. Bijdr.* 7 (1852), 23.

⁷ Meischke, *o.c.*, 156.

⁸ Meischke, *o.c.*, 156.

⁹ P. Doppler, „De Leube van het gilde der bontwerkers te Maastricht”, *De Maasgouw* (1919), 49.

¹⁰ H. Vogts, „Das Kölner Wohnhaus zur Mitte des 19. Jahrhunderts”, *Rheinischer Verein für Denkmalpflege und Heimatschutz, Jahrbuch* 1964-65, 89.

zeer grote huizen, voornamelijk in het gebied van de Grote Staat, de Markt en het Vrijthof (afb. 3 en 11). We veronderstellen dat dit alle huizen met een handelsfunctie zijn geweest. Ook bestaat de mogelijkheid, dat er weefgetouwen op deze zolders stonden. Een vierde verdieping troffen we slechts aan bij het Steijnen Huijs, Brugstraat 37.

De *kappen* bezaten in het midden vaak een aanzienlijke hoogte. Meestal was er slechts een vloer over het onderste kapjuk. In de kap was daardoor dan ook nog een vrijwel volledige verdieping met een zolder erboven. Deze zolderruimte werd geventileerd en verlicht door openingen in de zijwand, als deze boven het buurhuis uitstak, of door een dakkapel.

De *achterhuizen* vormen een zeer belangrijk onderdeel van het woonhuis. Van de oude aanleg is hier echter minder bewaard gebleven dan bij het huis aan de straat. Een smallere vleugel aan het huis naast de achterplaats is zeldzaam (Muntstraat 31 en fig. 15). De achterbebouwing stond meestal los achter de plaats of „steenwegh”. Vrijwel steeds was er een tweede keuken achter het huis, waarboven soms nog een extra kamer was. Bij grotere huizen en bij brouwerijen lag hier ook het brouwhuis. Ook was er vaak een paardestalling; daarboven lag dan soms een woonkamer en daarboven weer een hooizolder. Waarschijnlijk bezat het achterhuis dat van Gulpen tekende in de Kleine Staat een dergelijke aanleg (afb. 2). De grotere achterhuizen waren soms apart bewoond, zoals blijkt uit de opmeting van Siron van het huis Markt 52 (fig. 14).

Een apart probleem van de achterhuizen vormden de bereikbaarheid. Aangezien de bouwblokken in Maastricht rondom met huizen bebouwd zijn, waren er geen toegangen aan een achterstraat. Als er geen gang naast het huis was moest alle verkeer door het huis heen. Meestal zal dit gewoon door het voorhuis en de achtergang gegaan zijn, slechts een enkele maal moet er een aparte gang van voor naar achter door het huis zijn geweest (fig. 11).

Het stenen huis uit het begin van de 17de eeuw

De tachtigjarige oorlog maakte een einde aan de welvaart van Maastricht. In 1579 leed de stad zwaar onder de verovering door Parma. In de slechte tijd die daarop volgde werden veel oude huizen afgebroken om aan onderhoudskosten en rentelasten te ontkomen. Er vielen steeds meer gaten in de straatwanden en de overblijvende bebouwing ging meer en meer achteruit. In het begin van de 17de eeuw, vermoedelijk eerst toen de

handel zich gedurende het twaalfjarig bestand kon herstellen, ontstond een korte opleving, die in 1632 eindigde met de bezetting van de stad door Frederik Hendrik.

Het is mogelijk dat de lange onderbreking in het bouwbedrijf meer openheid voor nieuwe invloeden heeft gebracht, zodat men het bouwen in baksteen ging verkiezen boven het traditionele vakwerk. Dit werd verhaast door een brand in 1612 die ontstond doordat iemand bij het schieten op een duif een strodak raakte. Er brandden toen 42 huizen af aan de zuidzijde van de Brusselsestraat tussen Kommel en Jekerstraat. Op 13 augustus 1612 besloot de raad „*dat alle diegheene die nu voertaen in dese stadt sullen willen bouwen ende timmeren schuldich ende gehouden sullen sijn tselve te doen met steenen oft bricken, tenminsten die twee zijdtwanden halff ende halff tusschen die reijgenoeten te draghen, ende te decken met schallien, sonder dat ijemanden georlofft sal wesen die voorsz zijdtwanden van holt, leem ofte placcaigie, noch oijck stroijen daecken te maecken . . .*”. (Stadsarchief Maastricht, inv. nr. 83, f. 159 v°-160).

Dit voorschrift bracht Maastricht op een punt dat de meeste Brabantse steden reeds een eeuw vroeger bereikt hadden. Maar het huistype dat daar naar aanleiding van dit voorschrift zoveel werd toegepast en dat de stenen zijmuren combineerde met een houten voorgevel werd in Maastricht naar het schijnt geheel overgeslagen. Tegelijk met de stenen zijmuren maakte men ook de voorgevel van steen en alleen aan de achtergevels kwam vakwerk voor.

Met deze overgang naar het stenen huis maakte Maastricht zich los van de bouwtradities van het Maasland. Te Namen en Luik werden tot het eind van de 17de eeuw toe nog vakwerkhuisen gebouwd. Vooral te Luik voltrok zich het versteningsproces op een andere wijze. Daar maakten de lemen vullingen van het vakwerk plaats voor vullingen van baksteen, waardoor het vakwerk een eeuw langer werd geduld dan te Maastricht.

Aangezien in de 16de eeuw de stenen gevels voor de huizen in de rij zeer zeldzaam zijn geweest, zal een algemeen aanvaard gevelschema hebben ontbroken. Hierin moest thans worden voorzien. Waarschijnlijk is de architectuur van de stenen gevels in Maastricht geïntroduceerd door de talrijke kloosters die in het begin van de 17de eeuw werden gesticht of herbouwd. Het voornaamste project was het Jezuitenklooster dat gebouwd werd naar de plannen van de in Brugge geboren Pieter Huyssens, die daartoe van 1598-

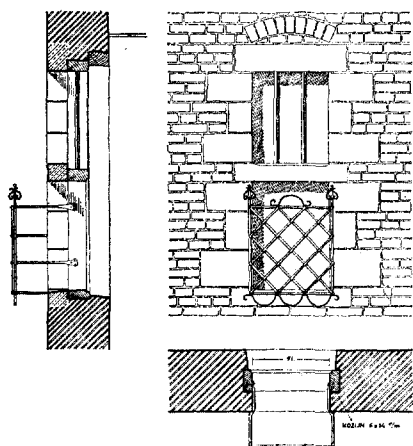

Fig. 1. Beek, Kelmonderhof te Geverik. Venster van het uit 1618 daterende poortgebouw. Opm. H. van der Wal. Schaal 1:50. — Vroeg venster in Maaslandse renaissance stijl. Achter de natuursteenblokken bevindt zich nog een houten kozijn.

1613 te Maastricht verbleef. Van de kloostergebouwen bleef slechts een klein gedeelte bewaard dat het jaartal 1609 draagt (afb. 9). Het hoofdbouw heeft een Dorische kroonlijst met ojiefvormige consoles en het torentje een Ionische lijst. Beide kroonlijstvormen zouden in Maastricht als bekroning van de nieuwe stenen woonhuisgevels gebruikelijk worden, waarbij moet worden opgemerkt dat de Dorische lijst ook reeds werd aangetroffen bij het Steijnen Huijs, Brugstraat 37.

Het is mogelijk, dat het gebruik van deze kroonlijstvormen als invloed van de Brabantse architectuur mag worden beschouwd. In Luik gaf men de voorkeur aan een groter dakoverstek dat gedragen wordt door ver uitstekende en rijkgeornamenteerde houten consoles. Dit type heeft een groot verbreidingsgebied. Het komt voor in Doornik, Namen, Luik, het Maasgebied en Oost-Brabant en wordt zowel bij stenen gevels als bij vakwerkgevels aangetroffen. In ons land treffen we er voorbeelden van aan in de zijvleugel van het Geudje te Ohé (1629) en het huis met de Koppen, Limbrichterstraat 14 te Sittard. Maastricht blijkt opmerkelijk afwijzend tegenover deze vorm van gevelbekroning. Slechts het 18de-eeuwse huis Hogebrugstraat 69 heeft ter ondersteuning van het fraaie dak dergelijke houten consoles (afb. 15).

De verfijnde, Brabantse, architectuur van het

Jezuïetenklooster vond in de woonhuisarchitectuur niet zoveel weerklank, behalve misschien in de merkwaardige gevel Muntstraat 1 (afb. 5) indien deze inderdaad in 1612 gebouwd zou zijn. Men koos een andere, voor de smalle woonhuisgevels minder geschikte bouwstijl, de Maaslandse Renaissance. Dit was een locale variant op een zeer algemeen gebruikte architectuurvorm, waarbij vensters, hoekblokken en banden van natuursteen gecombineerd worden met muurvlakken van baksteen. De verschillen in detaillering, die de 16de eeuw binnen dit schema nog te zien gaf, maakten omstreeks 1600 plaats voor een strengere normalisering (fig. 1). Vroege voorbeelden van deze nieuwe bouwwijze zijn, de Vleeshal te Namen (1588), het kasteel Gronsveld, dicht bij Maastricht (1595), en het huis Curtius te Luik (1600). In Maastricht schijnt de toepassing van deze bouwstijl later op te komen dan in de omgeving. Een aantal grote huizen, waarvan wij de indruk hebben dat ze uit het begin van de 17de eeuw stammen, toont nog de oudere bouwtradities met spekbanden. Het zijn het grote huis op de hoek van de Raamstraat en de van Hasseltkade waarvan de nog niet verklaarde getallen 15? en 89 op een hoeksteen van een bijgebouw moeilijk als aanduiding van het bouwjaar van het geheel beschouwd kunnen worden; het huis Stas, Heksenstraat 14, en het achterstuk van het huis Lenculenstraat 21 bij de Verwerhoek (later R.K. Weeshuis).

Het zijn waarschijnlijk de kloosters geweest die de Maaslandse Renaissance in Maastricht hebben geïntroduceerd. Er heerste op dit gebied een grote activiteit: Augustijnenklooster 1610, Capucijnenklooster 1615, en Bonnefanten 1627, waarbij dan nog de reparaties aan de oudere kloosters gerekend moeten worden. Het eerste bouwwerk in de nieuwe stijl, dat wij in Maastricht kennen, is de vleugel van het Wittevrouwenklooster, Statenstraat 13 (1619). Spoedig werd deze bouwwijze overgenomen bij de herbouw in deze tijd van vele „poorten”, zoals Breestraat 7 (1621); Julianaplein 2 (1626), Papenstraat 13 (1627) en Tafelstraat 13 (1628). Bij deze huizen was het gebruikelijk jaartalankers toe te passen. Bij de smallere gevels in de rij ontbreken deze en vindt men soms kleine jaartalstenen, zoals bij Eikelstraat 1 (1625), een voormalig huis aan de Pieterstraat uit 1627¹² en het huis Brusselsestraat 59 (1629). Dit laatste huis lag in het in

¹¹ J. Schaepekens van Riepst, „Eenige bijzonderheden omtrent straten... etc.”, *Publications* (1907), 115 en 223. — Aant. Philippens in Stadsarch. Maastricht.

¹² Ch. Thiels, „Krulgevels in het Maasland”, *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 22 (1971), 77.

1612 verbrande gebied en het jaartal bevestigt hoe traag het herstel van de stad nog verliep.

Op 16 april 1620 opende de stad een steenplaats, aangezien verscheidene burgers van plan waren hun huizen in steen te stellen of nieuwe bouwwerken op te richten. Een raadsbesluit van 28 januari 1621 bepaalde dat wanneer de huizen aan het Vrijthof van een stenen gevel werden voorzien, men een plint van grauwe Naamse steen onder de vensters moest maken en daarboven gebruik maken van baksteen en mergel¹³. De nieuwe gevels mochten gesteld worden op de plaats van de eerste voorsprong van de houten. Soms schijnt alleen het onderste deel van de gevel, onder het eerste overstek in steen gesteld te zijn (afb. 3). Het huis Int Sweert te Hasselt is daar het fraaiste voorbeeld van. Ook het huis Rechtstraat 4 te Wijk bezat een gevel waarvan slechts het bovendeel versteend was en waaraan boven nog resten van vakwerk voorkwamen (afb. 6).

Typerender voor Maastricht is het verstenen van de zijwanden. Hierbij werden twee, tegen elkaar geplaatste, vakwerkwanden door een enkele gemeenschappelijke stenen muur vervangen. Doordat daar twee eigenaren bij betrokken waren, werden de werkzaamheden vaak notarieel vastgelegd. Zoals wij zagen werd reeds in 1624 een stenen muur tussen twee huizen aan de Grote Staat gebouwd. Van deze tijd af gaat het versteningsproces van de zijwanden regelmatig door. Doordat de nieuwe muren met trappen boven de nu met leien gedekte oude daken uitstaken veranderde het stadsbeeld geheel.

Ondanks de toenemende verstenening bleef de Maaslandse bouwstijl nog lang een uiterlijke vorm. Achter de natuursteenblokken vinden we vaak houten constructiedelen en ook de achtergevels bleven nog tot het midden der 17de eeuw toe veelvuldig in vakwerk uitgevoerd (fig. 1).

De architectuur van het stadshuis van ± 1650-± 1775

De verovering van de stad door Frederik Hendrik in 1632 en de daarop volgende inkwartieringen schijnen de lust tot het bouwen van nieuwe huizen sterk te hebben geblust. Buiten de stad bereikte de Maaslandse Renaissance in deze tijd haar hoogtepunt door de vele kastelen die toen vernieuwd werden. Na Geulle (± 1620) kwamen Limbricht (± 1630); Eijsden (1636) en Hoensbroeck (1643) en tegen het midden van de eeuw: Amstenrade, Borgharen, de voorburcht van Schaesberg en ter Nieuwburg te Gulpen.

Maastricht dat eerst tegen 1650 weer mee ging doen had minder belangrijke architectonische opgaven te bieden. Er waren twee brandende kwesties, het grote aantal onbebouwde plaatsen en de vele in slechte staat van onderhoud verkerende oude huizen. In beide zaken trad de stad voor zover dit nodig was stimulerend op. Er kwamen verordeningen om de huisplaatsen die niet bebouwd werden te onteigenen. Eigenaars van oude huizen werden aangemaand om hun panden te „gevelen”. Het vervangen van de houten gevels door stenen was een nog langduriger proces dan het volbouwen van de gaten. Het bereikte vermoedelijk eerst zijn hoogtepunt in de 18de eeuw, terwijl eerst in de tweede helft van de 19de eeuw de laatste houten gevels aan de Kersenmarkt door stenen vervangen werden. Parallel met het verstenen van de voorgevels verliep het versteningsproces van de zijmuren.

Hoever dit proces van herbouw en verstening omstreeks 1670 gevorderd was tonen ons de tekeningen van Josua de Grave en Valentijn Klotz. Er zijn nog slechts enkele gaten (Boschstraat), veel geheel nieuwe huizen, een aantal stenen gevels voor vakwerkhuisen, die herkenbaar zijn omdat ze voor de rooilijn uitsteken. Ondanks deze vernieuwingen schijnen de oude vakwerkhuisen uit een vroeger tijd het stadsbeeld nog steeds te domineren (afb. 3).

Geleidelijk kwam hierin verandering toen er steeds meer stenen gevels in de Maaslandse bouwstijl verschenen. Dit was de algemeen aanvaarde stijl voor het burgerhuis, die zowel in Luik als in Maastricht, Sittard en Roermond gedurende de hele tweede helft van de 17de eeuw in gebruik is gebleven. Het komt ons voor, dat deze stijl te Maastricht het meest intensief en het langst — tot in het begin van de 18de eeuw — in gebruik bleef. Nu was er een klein aantal huizen in deze periode, waarin andere architectonische idealen dan de Maaslandse stijl hun weerslag gevonden hadden.

Het belangrijkste en het meeste in het stadsbeeld sprekend waren de huizen die een andere dakvorm bezaten dan de Maaslandse. Er waren huizen met schilddaken, zoals Markt 38 (1661) en Muntstraat 23 - hoek Mariastraat, die enige verwantschap toonden met de kasteeldaken uit de omgeving. De huizen met een topgevel waren talrijker. Hoewel topgevels in het Maasgebied vanaf het eind van de 16de eeuw voorkwamen¹⁴, lijken ons de topgevels die in de tweede helft van de 17de eeuw gebouwd werden, recht-

¹³ Aant. Philippens in Stadsarch. Maastricht.

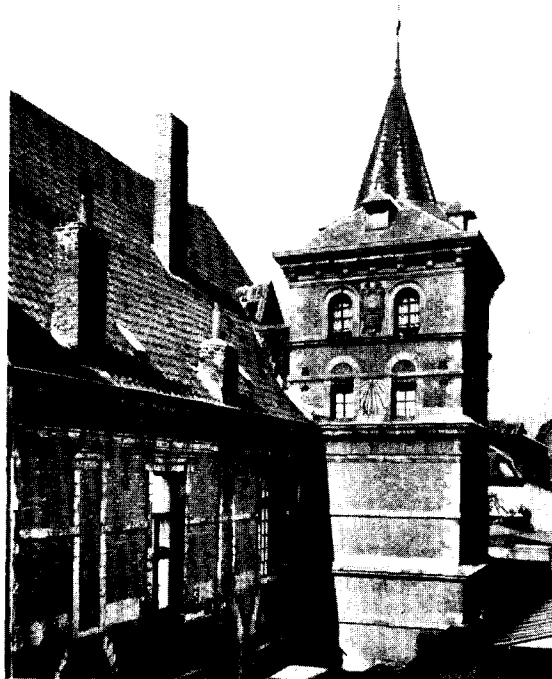
¹⁴ Thiels, *o.c.*, 137.

HET MAASTRICHTSE BURGERHUIS

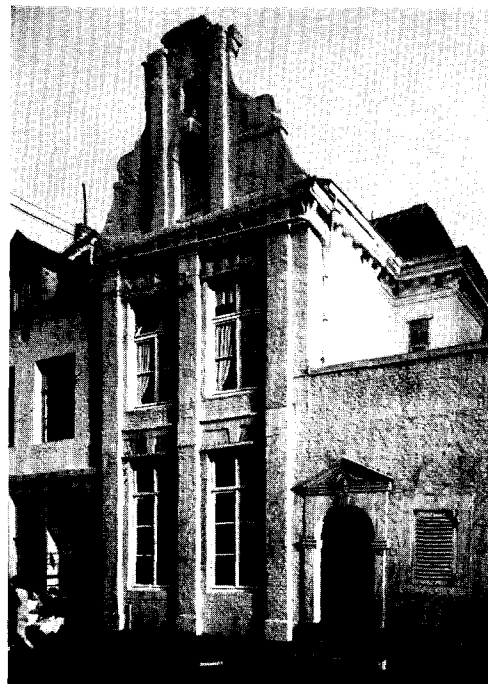

Afb. 7. Boschstraat 93, 95, 97, St.-Matthiaskerk e.v. Tek. Jan de Beijer 1740, detail (Stadsarchief Maastricht). -93 en 95 met 17de-eeuwse gevels, 97 begin 18de eeuw. Tweede verdiepingen voor berging. -93 met twee ingangen, de rechter voor een gang naar de achterplaats. -95 winkelhuis. -97 herberg huisingang tevens doorgang naar achterplaats.

HET MAASTRICHTSE BURGERHUIS

Afb. 8. Achter de Comedie 4. v.m. Jezuitenklooster, arch. P. Huysens. Toren, 1609, met Ionische kroonlijst. Het gebouw met Dorische kroonlijst. Verzorgde vensterarchitectuur. (Foto Mon. Eigend. Limb.).

Afb. 9. Kleine Gracht 31. Mogelijk 1659, van stadsarch. C. Pesser, oorspr. twee pilasterorden boven elkaar. Geen achtererf maar zijplaats, nog met kleine poort. (Foto Monumentenzorg 1954).

Afb. 10. Jodenstraat 12. Begin 18de eeuws op de plaats van twee oudere huizen. Belangrijke gevel, stenen kruiskozijsen met geblokte zij-kanten. Koetspoort ± 1760 ws. op plaats van ouder huis. (Foto Monumentenzorg 1962).

Afb. 11. Cörversplein 11, 12 en 13. -12 met middel-eeuws houtskelet en natuurstenen gevel: 1740 in de Grudtmolen. Oorspr. natuurstenen kruiskozijsen van Maastrichts type en deur in het midden. (Foto Monumentenzorg 1957).

streeks beïnvloed door de Brabantse architectuur, evenals het veelvuldig gebruik van de grote stenen dakkapellen voor de Maaslandse daken. Hoewel de Brabantse invloed in alle steden van het Maasgebied aanwezig was schijnt deze te Maastricht sterker dan elders. Topgevels treffen we te Luik en Namen bij huizen in de rij niet aan. Het is mogelijk dat dit komt omdat de band met Brabant te Maastricht vanouds sterker was. Maar het kan mede veroorzaakt zijn door het feit, dat er meer gaten en vervallen huizen in de stad waren en de bouwtraditie meer onderbroken was, wat zoals wij zagen ook een rol kan hebben gespeeld bij het vroege opgeven van het vakwerk (afb. 7).

De afwijkingen van het Maaslandse gevelschema sprongen minder in het oog dan die van de daken. Er waren enkele geheel natuurstenen gevels zoals Rechtstraat 62 (1660), Stokstraat 26-28, „de steenen Berch” (1669), het daarmee verwante huis Wolfstraat 9 en een aantal gevels waarbij de vensters door frontons bekroond werden, zoals O.L.-Vrouweplein 25 (1655), de gevel van het Dominicanenklooster (1664), de uitbreiding van het Spaans Gouvernement (1670) Vrijthof z.z., en Boschstraat 104-106. Bij verscheidene van deze gevels hadden de natuurstenen kruiskozijnen rechte kantstijlen, zoals ze reeds bij het begin van de eeuw bij het Jezuitenklooster (1609) waren toegepast. In de grote architectuur, vooral te Brabant, wat dit venstertype steeds in gebruik gebleven.

Een aparte plaats namen de pilastergevels in. De stadsbouwmeester Cornelis Pesser, die van 1657 tot na 1664 werkte en die Post assisteerde bij het bouwen van het nieuwe raadhuis kocht op 4 december 1658 op de Kleine Gracht een oud huisje met een open plaats ernaast, dat aan de achterzijde aan de oude stadsmuur grensde ¹⁵. Het is verleidelijk te veronderstellen dat hij daar het nog bestaande huis Kleine Gracht 31 bouwde, dat oorspronkelijk in het bezit was van een dubbele pilasterorde (afb. 9). De kroonlijst toont grote verwantschap met die van Graanmarkt 3, een brouwershuis dat in 1660 op een nog onbebouwd terrein verrees. Ook dit laatste huis is in het begin van de 19de eeuw ingrijpend verbouwd, zodat thans nog niet is vast te stellen of de kolossaalorde, die hier nu te zien is, oorspronkelijk ook uit twee pilasterstellingen boven elkaar bestaan heeft. Dat de grote orde in deze tijd in deze streek wel voorkwam bewijst de Spaanse Leenhof te Valkenburg (1661), waar-

van de kroonlijst op die van beide hier besproken Maastrichtse huizen lijkt terwijl ook de grote dakkapel erboven een Maastrichtse eigenaardigheid is.

Andere pilastergevels te Maastricht vinden we bij Rechtstraat 89 en Markt 41. Klassieker van vormgeving zijn Vrijthof 7, de enige pilastergevel waarbij de vensters van frontons zijn voorzien, en Vrijthof 29, dat oorspronkelijk in het bezit was van twee pilasterstellingen boven elkaar, waarvan de bovenste twee verdiepingen hoog was. Ook de brede gevel van het huis Brusselsestraat 56 zou oorspronkelijk een aantal pilasterorden boven elkaar kunnen hebben gehad.

Het is mogelijk dat deze pilastergevels samenhangen met een aantal nieuwe belangrijke gebouwen, zoals het Maastrichtse raadhuis (1659-1664), de Augustijnerkerk (1659) aan de Kesselskade, de Michaelskerk te Sittard (1659-'67) en de voormalige Ursilinenkerk te Roermond (\pm 1670). Aangezien echter in Luik, Namen, Sittard (Markt 19) en Valkenburg ook enkele pilastergevels werden aangetroffen, zien we hierin meer de invloed van de Brabantse woonhuisarchitectuur.

In de tweede helft van de 17de eeuw zien we in de architectuur een algemene verstrakking optreden en een zuiverder gebruik van de klassieke bouwvormen. Het Maasgebied onttrekt zich niet aan deze ontwikkeling. Te Roermond zien we dit aan het dubbele huis Neerstraat 33 (1666), het voormalige Prinsenhof (1685) en het raadhuis (1700). Ook de kastelen Hillenraad en Borne in de omgeving van deze stad zijn er voorbeelden van. Hetzelfde geldt voor de Bodenhof bij Aken en de Abtsvleugel van Rolduc (1676). Hierbij sluit zich de Abdissenwoning van de Abdij van Herckenrode (1668) in Belgisch Limburg aan. Te Luik zien we bij de na de verwoesting van 1690 herbouwde huizen een strakkere vormgeving, die ook voorkomt bij grotere gebouwen als het weeshuis (1700). Deze klassieke richting zet zich in het begin van de 18de eeuw voort, zoals blijkt uit de verbouwing van het kasteel Alden Biesen (\pm 1710) en het werk van Mefferdatis in Aken en omgeving.

Te Maastricht, waar de bouwactiviteit na de Franse bezetting van 1673-'75 tegen het einde der eeuw weer gaat opleven, zien we deze strengere bouwtrant, die het einde van de Maaslandse bouwstijl zou betekenen, ook zijn intrede doen. Voorbeelden zijn de gevel van de Refugie van Meerssen, Hogebrugstraat 43 (1690), het kasteel Neercanne (1698) en het voormalige Statenhuis (1700). Van belang zijn ook drie kerkgevels met

¹⁵ Aant. Philippens in Stadsarch. Maastricht.

belangrijke pilasterorden, zoals de Minderbroederskerk (1708), de kerk van het Bonnefantenklooster (1709) en de gevel van de kapel van de Calvarieberg (1711). Ook de nieuwe vleugel van het Jezuïetenklooster (1729) toont een klassieke vormgeving.

Ook de woonhuizen volgden deze nieuwe richting, zoals een aantal brede monumentale gevels tonen: Breestraat 10 (1708); Grote Gracht 64 (1711); de poort van Tilly, Grote Gracht 92 (1714); Markt 17 (1738; afb. 12) en Rechtstraat 7 te Wijk. Bij de meeste van deze huizen is een middenfronton toegepast, een element dat in de gehele 18de eeuw bij de bredere gevels van stadshuizen en kastelen blijft voorkomen (afb. 13 en 17). Ook bij de smallere huizen zien we een neiging tot een strengere architectuur: Stokstraat 53 (1709), Markt 15 (1714) en Pieterstraat 48 uit 1714 (fig. 2).

Deze strengere architectuur uit het eind van de 17de en het begin van de 18de eeuw introduceerde aarzeland het houten kozijn. In vele gebieden, waaronder ook Brabant had men steeds houten en stenen kozijnen naast elkaar gebruikt. De houten vensters werden toegepast bij zeer belangrijke architectuur, waar men onder Italiaanse of Franse invloed alleen de omlijsting van het venster in de architectuur liet meespreken.

Te Maastricht greep men niet zo loog, daar bleef het stenen kozijn voor de voorgevels in gebruik. Alleen overwoog men in 1658 bij de bouw van het raadhuis de moderne Franse venstervorm van het toen juist voltooide maison Fays, Rue Féronstrée 95 te Luik, toe te passen, hetgeen door de bouwmeesters Post en Pesser werd af-

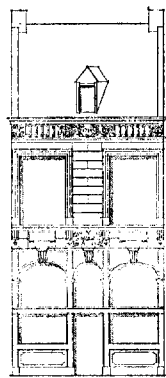

Fig. 2. Maastricht, St.-Pieterstraat 48. In de oude Waegh, 1714. Naar opmeting voor de wijziging van de winkelpui. Schaal 1 : 250. — Een der vroegst bekende gevels in de rij die, inplaats van natuurstenen kruiskozijnen, houten kozijnen bezeten schijnt te hebben.

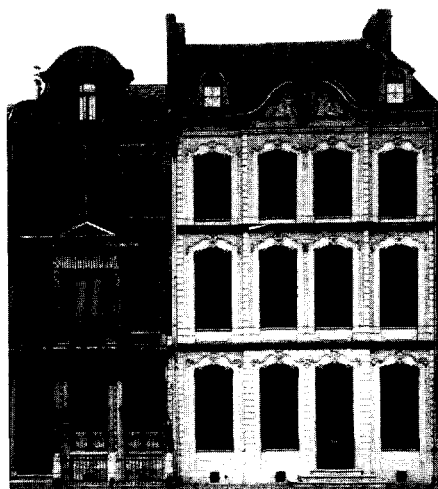
geraden. Vermoedelijk gaat het hier om een houten kruiskozijn met vensters met houten roeden en zonder luiken, zoals dat tegen het eind van de 17de eeuw te Luik meer voorkwam en ook werd toegepast bij het voormalige Prinsenhof te Roermond, op de hoek van het Munsterplein en de Pollartstraat, dat in 1685 door de Luikse architect Betholet herbouwd werd. De eerste gebouwen te Maastricht waarvan wij sterk vermoeden dat deze venstervorm er is toegepast, zijn het kasteel van Neercanne (1698) en het Hof van Tilly, Grote Gracht 92 (1714). Ook voor gevels in de rij moet het houten kruiskozijn een enkele maal zijn toegepast, zoals het ontbreken van stenen kozijnen bij St.-Pieterstraat 48 uit 1714 (fig. 2) doet vermoeden.

Dit venstertype bleef een uitzondering en het houten venster kwam eerst meer in zwang tussen 1730 en 1740 toen de Franse naar binnen opslaan- de ramen hun intrede gingen doen. Eerst in het derde kwart van de 18de eeuw ging dit raamtype het stenen kruiskozijn met glas in lood verdringen. Een enkele maal werd toen ook het schuifraam toegepast, dat men echter evengoed via Brabant of Luik betrokken kan hebben als rechtstreeks uit Holland.

De introductie van het houten venster bij enkele gevels had geen invloed op de gewone woonhuizen. Wel maakte in het begin van de 18de eeuw de Maaslandse Renaissance plaats voor een strakkere bouwwijze waarbij de kruiskozijnen voorzien waren van rechte kantstijlen in plaats van hoekblokken (fig. 3). Deze nieuwe bouwwijze bleef tot na het midden van de 18de eeuw in gebruik en toonde door natuursteenbanden tussen de kozijnen en panelen onder de vensters (afb. 11) veel variatie. In het begin van de 18de eeuw zien we ook een volledige overwinning van de Maaslandse dakvorm. Niet alleen te Maastricht maar ook te Roermond, Sittard en zelfs Aken werd deze dakvorm de overheersende. Dit kan zijn bevorderd doordat de topgevels (en ook de grote stenen dakkapellen) uit de mode waren, de gemeenschappelijke stenen zijmuren algemeen aanvaard en de huizen niet zo diep meer waren. Onder deze omstandigheden was het dwarse dak het meest praktische dat denkbaar was.

De Maaslandse bouwstijl was zonder veranderingen gebruikt voor kloosters, kastelen, grote huizen en gevels in de rij. In de 18de eeuw gingen er tussen deze groepen verschillen optreden. De gevels in de rij richtten zich meer en meer op hun soortgenoten in Luik en Brussel, terwijl de grote stadshuizen en de kastelen één groep bleven vormen. Huizen als het Hof van Tilly,

HET MAASTRICHTSE BURGERHUIS

Afb. 12. Markt 17. Gevel uit 1738 voor breed huis, later naar links uitgebreid. Fronton over twee traveeën. Oorspr. stenen kruiskoziijnen. In 1803 brouwerij Godding.

Afb. 13. Markt 19 en 20. Gevels van \pm 1770. De linker, met top en middenpartij, toont invloed uit Brussel. De rechter in de trant van het Luikse rococo; ook hier een fronton over twee traveeën. Hoge tweede verdieping, in 1803 bewoond door de eigenaar, de rentenier Lenaerts. (Foto's Monumentenzorg 1913).

Afb. 14. Hogebrugstraat 18 tot 2, Wijk. Gevels met segmentboogvensters. -18 met gevel (In den witten Engel 1765) voor ouder pand. -18 en 14 met voor Wijk typische ovale zoldervensters. -16 met overbouwde zijplaats en hoge tweede verdieping voor woondoelenden, twee zolders in de kap en gevel van \pm 1770. In 1803 werd 18 bewoond door een kleermaker; 16 was herberg, van de familie Corver, een groot gezin, met twee knechten en een dienstbode; 14 was het woonhuis van een graanhandelaar. (Foto Monumentenzorg 1957).

Afb. 15. Hogebrugstraat 69, Wijk. Monumentaal vierkant huis, schilddak met consoles van het Luikse type, segmentboogvensters ± 1770. In 1803 bewoond door de eigenaar, de brandewijnstoker A. Ubachs (Foto Monumentenzorg 1957).

Afb. 16. Capucijnestraat 51. Gevel ± 1775, houten vensters zonder natuurstenen omlijstingen. (Foto Monumentenzorg 1962).

Afb. 17. Van Hasselckade 20 tot 13. -17-15, dubbel huis ± 1775, baksteenarchitectuur, hoge tweede verdieping voor woondoeleinden, fronton over twee traveeën. (Foto Monumentenzorg 1957).

Fig. 3. Maastricht, onbekende gevel, naar schetsboek Soiron. Schaal 1 : 250. — Het hier gebruikte type kruiskozijn met rechte kantstijlen kwam in Maastricht zeer veel voor tussen 1700 en 1760. De koetspoort met bovenbouw zou jonger dan het huis kunnen zijn.

Fig. 4. Maastricht, onbekende gevel, naar schetsboek Soiron. Schaal 1 : 250. — Deze gevel toont een tussen 1740 en 1760 te Maastricht zeer geliefd type kruiskozijn met segmentbogige bovendorpel. In de winkelvensters beneden ontbreekt de middenstijl. Het brede huis met de zeer hoge onderverdieping maakt een oudere indruk.

Fig. 5. Maastricht, onbekende gevel, naar schetsboek Soiron. Schaal 1 : 250. — Natuursteenomlijsting voor houten (Franse) vensters. Segmentboog gecombineerd met contour van klimmende strek. ± 1740 (Brugstraat 8). Winkelvensters en iets geaccentueerde middenpartij.

Grote Gracht 92, en St.-Servaasklooster 39, bezitten karakteristieke vensteromramingen die aan de grote architectuur ontleend zijn en die voorkomen aan kastelen (Seraing, Hoensbroek) en aan stadspaleizen in Keulen, Aken en Antwerpen. Een huis als Van Veldekeplein 29, met zijn buitengewoon fraaie middenpartij, toont de band met de kasteelarchitectuur en met de grote bouwmeesters als Couven het sterkst.

Een ander verschil in gebruik tussen de Maaslandse bouwstijl en de nieuwe 18de-eeuwse gevelvormen is dat de zij- en achtergevels niet meer in de architectuur betrokken waren. Het had geruime tijd geduurd eer de Maaslandse stijl deze onderdelen veroverd had en nu gingen ze weer volledig voor de architectuur verloren. De achter- en zijgevels waren voortaan van een sobere baksteenarchitectuur met houten kruiskozijnen. Deze sterke tegenstelling tussen de architectonisch behandelde façade en de rest van het huis is sedertdien een kenmerk van het Maastrichtse huis gebleven.

Toch was de nieuwe stijl bij de voorgevels lang niet zo overheersend als de Maaslandse stijl in de 17de eeuw. Er was een groot aantal gevels waar-

bij de zijkanten van de kruiskozijnen geleed waren in een regelmatig blokverband, zoals Muntstraat 43-45, Jodenstraat 12 (afb. 8) en Capucijnestraat 98. Waarschijnlijk is dit overgenomen van de grote huizen of poorten. Dit is geenszins het geval bij een andere veel gebruikte gevelvariant: de geheel natuurstenen gevels, die meer samenhangen met de stadshuizen van Luik en Brussel. Enkele bijzonderheden kunnen wijzen op enige invloed van de huizen aan de Markt te Brussel, die na de verwoesting in 1695 op spectaculaire wijze werd herbouwd. Het fronton op het Dinghuis (1696) en de „Brusselse top” van Markt 19 (± 1770; afb. 13) doen daar aan denken. Belangrijker is echter een geveltype, waarbij een drie traveeën breed huis voorzien is van een middenpartij meestal met balkon. We vinden van deze zorgvuldig gecomponeerde geheel in natuursteen uitgevoerde gevels veel voorbeelden, zoals Markt 15 (1714) en 19 (± 1770; afb. 13), Vrijthof 7 (1780) en 13 (± 1730; afb. 4), Kapoenstraat 12 (± 1760) en Hogebrugstraat 34 (± 1780).

Tenslotte ontstaat uit de vroeg 18de-eeuwse gevelstijl een locale variant waarbij de kruisko-

zijn worden voorzien van een gebogen bovendorpel met sluitsteen boven de middenstijl (fig. 4). Wij treffen deze vensters aan bij grote gebouwen zoals de Hoofdwacht in zijn oorspronkelijke opzet (1737), de Bisschopsmolen (\pm 1750) en het Armenhuis aan de Grote Looierstraat (1757). Bij de meeste voorbeelden zijn de vensters geplaatst in baksteenmuren: Nieuwstraat 13 (1738) en Rechtstraat 96 (1758). Soms zijn de muurvelden bekleed met gegroefde natuursteen, zoals Cörversplein 12 (1740; afb. 11).

Ook is er een aantal onderling sterk verwante gevels waarbij deze vensters zijn toegepast in een zeer verzorgde architectuur, zoals Grote Gracht 92, Bredestraat 40 en Stokstraat 51. Gedurende het midden van de 18de eeuw was deze vensterform dan ook zeer geliefd.

In het derde kwart van de 18de eeuw zou ten slotte de zuiver Franse raamvorm het gaan winnen. Deze was alleen bruikbaar bij houten ramen en bestond uit een hardstenen omlijsting met gebogen bovendorpel en sluitsteen (afb. 14). Vooral in dit laatste onderdeel zit veel variatie. Deze venstervorm schijnt in het Maasgebied het eerst geïntroduceerd te zijn bij de herbouw van het bisschoppelijk paleis te Luik in 1735. Hij verbreidde zich via de kastelen en grote huizen en werd na het midden der eeuw meer en meer toegepast bij het huis in de rij, waardoor de eenheid in gevelbehandeling tussen beide loten van de woonhuisstam weer hersteld werd en er opnieuw een algemeen gebruikte stijl kwam (afb. 14 en 16).

Hiernaast ontwikkelde zich een nog soberder geveltype, waarbij deze omlijsting ontbrak en de houten vensters zonder meer in het baksteenmuurwerk geplaatst werden. Het natuursteen karakter van de Maastrichtse gevelarchitectuur was voor een groot deel schijn. De achter- en zijgevels waren overwegend van baksteen. Een monumentaal gebouw als het Minderbroederklooster uit het begin van de 18de eeuw was vrijwel geheel van baksteen, evenals de Lutherse Kerk die in 1733 naar de plannen van de uit Luik afkomstige architect Nicolaas Comhaire werd gebouwd. Zelfs de sobere baksteenarchitectuur van de woonhuizen schijnt van de grotere architectuur overgenomen. Een der vroegste voorbeelden is het kasteel Severen te Amby (1742) in de omgeving van de stad Maastricht. Ook in de stad vinden we belangrijke huizen met deze eenvoudige architectuur, zoals van Hasseltkade 17-15 (afb. 17), Capucijnenstraat 51 (afb. 16), Kleine Looierstraat 21 (1766) en het huis achter de oude Franciscanenkerk (1767), dat bovendien in het bezit is van schuiframen.

De variatie van geheel natuurstenen tot geheel bakstenen gevels met alle mogelijkheden die daar tussen liggen vormt een grote verlevendiging van de Maastrichtse straatwanden uit de 18de eeuw.

Indeling van de huizen uit de 17de en 18de eeuw

De boven omschreven ontwikkeling van de gevels van het vakwerk, via de Maaslandse bouwstijl naar de grote schakering van geveltypen in de 18de eeuw bleef een uiterlijk proces, dat de indeling van de huizen nauwelijks raakte. Doch ook aan het inwendige van de huizen ging de tijd niet ongemerkt voorbij. Vooral in de 18de eeuw schijnen alle oudere huizen in de stad ingrijpend te zijn gemoderniseerd. Zo ingrijpend dat we vrijwel geen schouwen en trappen vinden, die ouder zijn dan de 18de eeuw. Toch hebben wij de indruk dat de meeste schouwen en trappen werden aangelegd op de plaats van oudere voorgangers. Om ons enigszins een beeld te vormen van de oudere lagen, die door de 18de eeuw zijn afgedekt, zullen we ons rekenschap moeten geven van de algemene ontwikkeling van het Maastrichtse huis in de 17de en 18de eeuw.

De bloei die de handelsstad Maastricht in de 16de eeuw doormaakte had de 17de en 18de eeuw niet weer bereikt. De stad had zich van de inzinking omstreeks 1600 hersteld tot een kleine provinciale garnizoensstad en de huizen bleven daardoor bescheiden van aard. Dit gold zeker voor het normale huis in de rij; de grote huizen van de kapittelheren en van enkele vooraanstaande families bereikten waarschijnlijk een grotere monumentaliteit dan vroeger. Het 17de- en 18de-eeuwse huis in de rij vormt een reductie van het vroegere, waardoor allerlei elementen als insteek en tweede verdieping zijn verdwenen en andere zoals de achterhuizen nauwelijks verder ontwikkeld zijn.

Hoewel de huizen niet in omvang toenamen en er in indeling vermoedelijk veel hetzelfde bleef, volgden zij toch op enkele punten de algemene lijn van de ontwikkeling die wij ook van elders kennen. We noemen: het waar mogelijk vervangen van het voorhuis door een zijkamer, het ontstaan van kamers „en-suite” en van alkoven voor de bedden, het verplaatsen van de keukenfunctie naar het achterhuis, het in gebruik nemen van de tweede verdieping voor het huishouden en het ontstaan van het dubbele huis met een doorlopende middengang. Meer typerend voor Maastricht schijnt ons het afsluiten van de keldertoegangen in de voorgevel en het van binnen uit toegankelijk maken van de

kelder. Deze ruimte was bij het woonhuis getrokken en diende niet meer voor handel.

Naast deze algemene facetten moeten we de aandacht vestigen op een typisch regionaal verschijnsel dat in de Maastrichtse woonhuisplattegrond een grote rol speelt en dat zijn de gangen of poorten naast of door de huizen. Doordat de bouwblokken rondom met huizen bezet waren was de enige verbinding met het achtererf een gang naast of door het huis. Nu stelde men aanvankelijk aan een dergelijke verbinding, zelfs bij bedrijfsgebouwen als brouwerijen, geen andere eisen dan dat een man, met een zak op zijn rug, en een paard er doorheen moesten kunnen gaan. Niet steeds schijnt men hiervoor een aparte gang nodig geoordeeld te hebben. Men ging blijkbaar met paard en al gewoon door het huis naar achteren, hoewel reeds van de 17de eeuw af, en vermoedelijk ook al eerder aparte gangen door het huis voorkwamen (afb. 7 en fig. 11). Deze gang van voor tot achter kwam ook voor bij een kleiner huistype, zonder bijgebouwen op de achterplaats. Het waren huizen zonder voorhuis en met een zijkamer van gelijke breedte als de achterkamer.

De open plaats naast het huis schijnt vroeger meer te zijn voorgekomen dan we thans vermoeden. Een gaaf bewaard voorbeeld van een dergelijke zijplaats toont het huis Kleine Gracht 31 (afb. 9). Het smalle 17de-eeuwse poortje in de voormuur bleef hier nog gehandhaafd, vermoedelijk omdat het erf ondiep was. Bij de andere huizen is deze aanleg verdwenen en heeft men de situatie gewijzigd door het aanbrenge van een koetspoort en het overbouwen van de zijplaats waardoor de gevelwand zich sloot (afb. 10). Doordat de koetsen eerst na het midden van de 17de eeuw meer algemeen in gebruik begonnen te komen, zijn toen de koetspoorten talrijker geworden. De overbouwing van de plaats achter de poort diende ook om de koets droog te kunnen stallen. Het kwam zelfs voor dat men in een bestaand huis een koetspoort inbrak of dat men een smalle gang naast het huis verbreedde om de koets te kunnen plaatsen (fig. 20). Ook komt in deze tijd het aparte, in een achterstraat gelegen koetshuis met bovenwoning op (Stokstraat 45 en Platielstraat 9, uit 1700). Vaak grensde een dergelijk koetshuis niet aan het erf van het huis waarbij het hoorde.

De gedaante die het Maastrichtse huis in de tweede helft van de 18de eeuw gekregen had is nog waar te nemen aan zeer veel panden in de stad en ook nog te achterhalen bij veel tekeningen voor verbouwingsaanvragen die na 1880 bewaard

bleven. Wij willen deze plattegronden illustreren aan de hand van een aantal opmetingsschetsen van Matthias Soiron (geb. 1750). Zijn in het Rijksarchief te Maastricht bewaarde schetsboeken bevatten verhoudingsgewijs weinig plattegronden van stadshuizen. Er zijn daaronder vrijwel geen ontwerpen. Ook bevat de collectie enkele geveltekeningen die wij niet konden identificeren en die iets ouder schijnen te zijn. (Fig. 3 tot 20).

De opgemeten huizen maken de indruk door toeval onder het oog van de auteur gekomen te zijn en uit belangstelling te zijn opgetekend. Soms blijkt de band te bestaan uit een taxatie, een familierelatie met de eigenaar of een kleine verbouwing. De meeste van deze huizen konden worden gelocaliseerd met behulp van het kadastrale minuutplan. Slechts een klein deel bestaat nog en blijkt ouder te zijn dan het tijdperk van Soiron. Ook uit de bijschriften blijkt enkele malen, dat we met oudere huizen te maken hebben. In deze huizen komen vrijwel geen oude spiltrappen meer voor (uitgezonderd fig. 14), de meeste huizen zijn reeds in het bezit van modernere bordestrappen. De schoorstenen lijken voor het grootste deel gemoderniseerd omdat er de kleine stookplaats is weergegeven, die kenmerkend is voor de 18de-eeuwse schouwen met hun ingebouwde open haard of Luikse oventje. Ook is er overal een verbinding binnendoor met de kelder.

Hoewel wij beschikken over talrijke opmetingen van beter gedateerde huizen uit de 17de en 18de eeuw, is deze door een tijdgenoot vervaardigde, tot nu toe oudst bekende plattegrondenreeks van belang, omdat het gebruik van vertrekken en bijgebouwen staat aangegeven en er vele later verdwenen bijzonderheden op voorkomen. Aangezien in deze reeks de meest gangbare typen te vinden zijn, kunnen wij ons een indruk vormen van het toenmalige burgerhuis in zijn vele schakeringen.

Er is echter een huistype dat in deze collectie ontbreekt en dat ook verder moeilijk is te achterhalen: het kleinste huis. Ook in Maastricht zijn de kleinste huizen voor het merendeel verdwenen. Uit de volkstelling van 1803 blijkt dat veel panden door meerdere gezinnen werden bewoond. Veel wijst erop dat de etagewoning reeds voorkwam in de 17de en 18de eeuw. Hierbij gaf de straatdeur toegang tot een gang, waarnaast een of twee kamers waren gelegen. De trap naar boven lag in de gang of op de achterplaats. De verdieping had dezelfde indeling. Meestal was er naast de deur en op de verdieping slechts een enkel venster. Het kleine huisje in het achter-

straatje, grenzend aan het huis van de heer Van Gulpen aan de Markt (fig. 14) zou een wat groter voorbeeld van dit kleinste huistype kunnen zijn.

De tekeningen van Soiron zijn op verschillende schalen in potlood getekend. Om ze voor reproductie geschikt te maken zijn ze door mevrouw R. Royaards-ten Holt op één schaal overgetekend. Zij zijn hier geplaatst en toegelicht in de volgorde van het kleinste, meest voorkomende huistype naar het grotere. Ook hier zijn andere huistypen zoals de grote huizen of poorten buiten beschouwing gebleven.

De huizen zijn alle met hun voorgevel naar de linkerkant geplaatst. De termen rechts en links in de beschrijving zijn gebruikt uitgaande van een beschouwer die naar de voorgevel gekeerd staat. De termen, ontleend aan de bijschriften van Soiron, zijn cursief gezet. Voor zover mogelijk is de bewoningstoestand van de volkstelling 1803 vermeld.

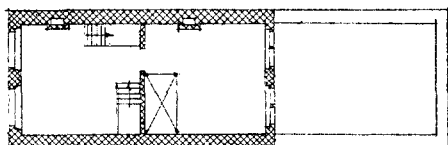
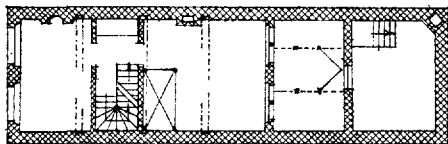
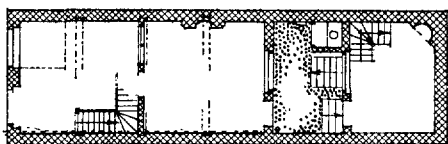

Fig. 6. Maastricht, Kersenmarkt 8, naar schetsboek Soiron. Schaal 1 : 250. — Plan van een nieuw getimmerd huis liggende op de Kersmerk toebehorende Sr. Nijsten. Het huis dat door Soiron op f 3000 getaxeerd was werd op 20 mei 1765 voor f 3900 verkocht. Het is een goed voorbeeld van het normale kleine huis in de rij. Beschrijving: Een *dobbel deur* gaf van de straat toegang tot de *neeren*, waarin zich een kelderluik en een trap bevonden. Er was een deur en venster naar de *keuken*. Rechts liep een goot van de pomp naar de voorkant. De *steenweg* had een leiendakje aan weerszijden en een lantaarn in het midden. Er was een *privé* en een *pompbak*. De *agterkeuken* lag drie treden hoger omdat er een kelder onder was. In het *mansarddak* erboven was een kamer. De *eerste etage* bezat een kleine *voorkamer* met stookplaats en een *agterkamer* zonder stookplaats maar met bed. Op het portaal ertussen was een *klederkast*. Op de *tweede etage* was vóór een zolder en daarachter de *slaapkamer der mijdt*. Een trap voerde naar de zolder erboven. De achtergevel was een steen dik met houten *cruisramen* behalve het onderste venster, dat een *schuifraam* was. — In 1803 door de wed. Schols verhuurd aan de kantoorbediende Dufour (25), die er met vrouw en dienstbode woonde.

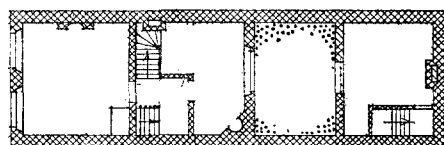
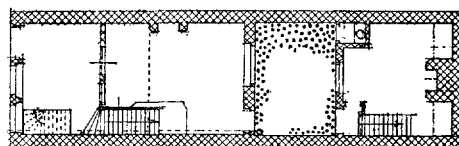

Fig. 7. Maastricht, Grote Gracht 93, naar schetsboek Soiron. Schaal 1 : 250. — Plan van't huisje van kerstin gelegen op de brusselse straat. Aangezien het erf achter aan de oude walmuur grensde, die naast de schoorsteen was uitgekapt, dient de situatie gezocht te worden in de omgeving van Grote Gracht 93. Dit huisje toont een grote overeenkomst met het voorgaande. Beschrijving: De *neeren* was bereikbaar door een deur aan de linkerkant, rechts was de toegang naar de kelder, die doorliep tot halverwege de keuken. Twee glasdeuren en een venster onderhiielden het contact met de *keuken*. Onder de trap bevond zich een *alkoof*. Langs de rechtermuur was de *goot*. Achter de *steenweg* was de *agterkeuken* waarboven een kamer *int mansard*. Op de verdieping was een grote voorkamer met schouw en een kleinere achterkamer met stookplaats in de hoek. — In 1803 eigendom van de barbier P. Kerstens (48), die er met zijn vrouw woonde.

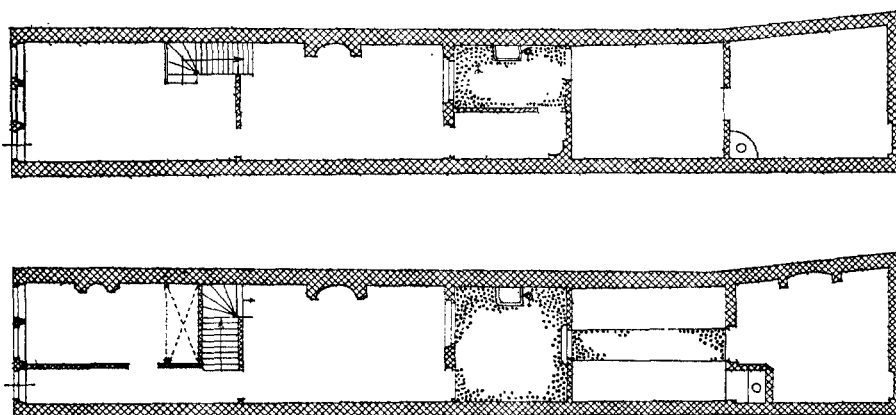

Fig. 8. Maastricht, Wijk. Onbekend huis, naar schetsboek Soiron. Schaal 1 : 250. — Plan van het huis van Juf. Sillevolt zoals het was en zoals het diende te worden. Interessant voorbeeld van de verandering van indeling in het gewone huistype aan het eind der 18de eeuw. In de bestaande toestand besloeg de *neeren* de volle breedte. Achter de keuken was een *steenwegh* met daarnaast een *gangske* met stookplaats, vermoedelijk een soort bijkeukentje. Daarna kwam een *hof* en een *schop*. Na de verbouwing zou de *neeren* veranderd zijn in een *voorkamertje* met *gang*, waarvoor de trap moest worden verlegd. De kelder was toegankelijk van uit de *keuken* onder de trap naar boven. Achter de *hof* werd de *schop* veranderd in een *grote agterkeuken*, met verbeterde *privé*.

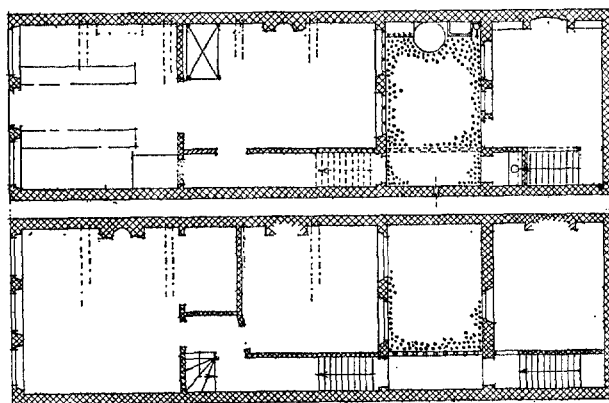

Fig. 9. Maastricht, Wijk. Brugstraat n.z., naar schetsboek Soiron. Schaal 1 : 250. — Huis van de erven van Juf. Meijs, bewoond door de wed. Cattestart. Voorbeeld van een breder huistype, met een gang naast de achterkamer. De insteek en de grote hoogte van het huis wekken het vermoeden, dat het zeer oud was. Beschrijving: De *neeren* was met twee *toonbanken* geheel bestemd tot winkel. Het kelderluik bevond zich voor de *doorganck*. Een *port brisée* gaf toegang tot het vertrek achter de winkel de *voorplaats*. Op de *steenwegh* was een *kiekenkot*, *regenvat* en *pomp* en aan de andere kant een *overdekt met gallerie*. Boven de achterkeuken was nog een kamer. Onder de trap naar boven die hier begon was het *privé*. De trap gaf toegang naar de galerij en het tweede deel lag boven de gang. Het plan van de verdieping was door dat van de begane grond heen getekend. Er was een grote *voorcamer* met *alcove* en spiltrap die verder ging. Soiron tekende aan: *Dit hujs heeft solders tot int spits vant dak, te weten 5 solders boven malkanderen inbegrepen de bovenste dienende tot eenen duijvenslag*. — In 1803 op naam van Cattestard uit de Capucijnenstraat, die het verhuurd had aan de koopman H. Cattestard (48), die er met vrouw, kind en dienstbode woonde.

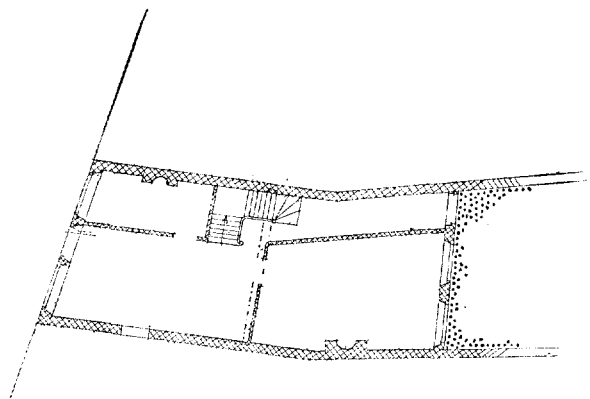

Fig. 10. Maastricht, Brusselsestraat 94, naar schetsboek Soiron. Schaal 1 : 250. — Dit huis van de heer Rox bezat aan de achterzijde een grote hof, die aan de walmuur grensde. Voorbeeld van een breder huistype met gang naast keuken en zijkamer naast voorhuis. Beschrijving: Aan de linker zijde van de in het midden geplaatste voordeur was een *snijing*. Naast het *voorhuis* was een kleine *voorkamer*, daarachter een zeer royale trap, waaronder door men de *doorgang* langs de *keuken* naar de *steenwech* kon bereiken. — In 1803 eigendom van de lakenverver J. L. Rocks (42), die er met vier kinderen en een dienstbode woonde. De familie Rocks bezat hier vier huizen naast elkaar.

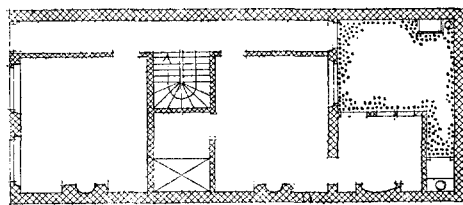

Fig. 11. Maastricht, Hoenderstraat, onbekend huis, naar schetsboek Soiron. Schaal 1 : 250. — Voorbeeld van huistype met gang van voor naar achter. Gelegen *naast den Biender*. Beschrijving: Naast de *doorganck* lagen een *voor-* en *agterkamer*, waarvan de laatste in het bezit was van een *alcove*. Onder de *soldertrap* lag de *keldertrap*. Naast de *steenwech* was de *agterkeuken*.

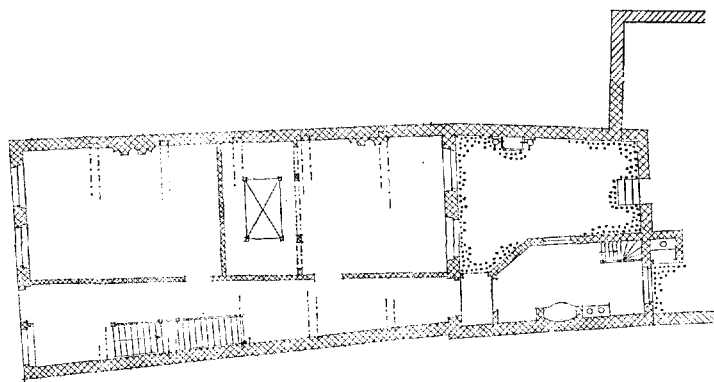

Fig. 12. Maastricht, Papestraat 9, naar schetsboek Soiron. Schaal 1 : 250. — Bewoond door overste Derorgues, *zoo als hetzelfde teegenwoordig is*. Dit nog bestaande huis is in het bezit van resten van een 16de-eeuws houtskelet, zes vakken diep en twee verdiepingen. De voorgevel stamt uit de 17de eeuw en de achtergevel uit de 18de. Het is een goed voorbeeld van een royalere versie van het huistype met doorgang opzij. Beschrijving: Een deur met venster ernaast gaf toegang tot een *vestibul* waaruit een trap van 21 treden met een *bordes*, naar boven klom. Achter de trap is de ruimte aangeduid als *ganck*. Daarnaast was een *voorkaemer*, *alcove* en *agterkamer*. Naast de *steenwech* was een keuken met een fornuis naast de schoorsteen. De ligging der balken was in de muur aangegeven. Achter het huis was een ruime hof en daarachter nog een *agterquartier*. — In 1803 op naam van de wed. Deroque, rentenierster, die er met de wed. A. W. van Panhuijs, een knecht en een dienstbode woonde.

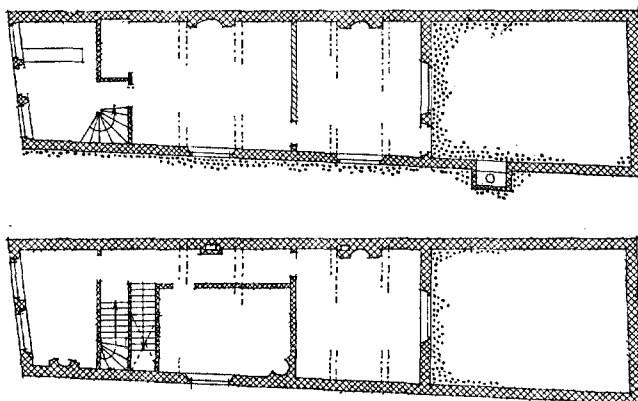

Fig. 13. Maastricht, Sint-Pieterstraat 60, naar schetsboek Soiron. Schaal 1 : 250. — *Nieuw gebouwte hujs voor de heer Tippag*. Een der zeldzame voorbeelden van een diep huis met drie vertrekken achter elkaar. Beschrijving: Een deur in het midden van de pui gaf toegang tot een *neeren* of *voorplaats* waar zich links de *winkel* en rechts de opgang naar boven bevond. Onder de trap was de *afgang na de kelder*. De keuken was in het bezit van een *alkoof*, erachter was nog een *kaemer*, beide vertrekken hadden een venster in de zijgevel, waarlangs een tak van de *Jeker* stroomde. Op de verdieping was een *voorkamer*, een *middelkamer* met een *bedt onder die trap* en een *agterkaemer*. Elk van deze vertrekken bezat een stookplaats. — In 1803 eigendom van Tibach, die het verhuurde aan de schoenmaker J. Bonemayer (84), die er met zoon en dochter woonde.

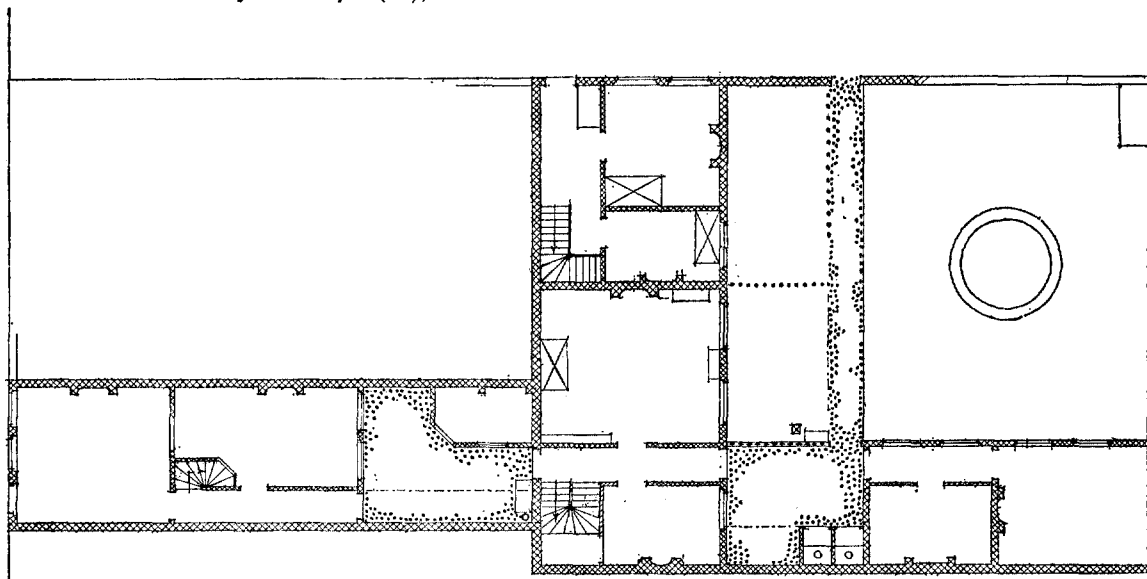

Fig. 14. Maastricht, Markt 52, naar schetsboek Soiron. Schaal 1 : 250. — Huis van de heer van Gulpen aan de Markt achter het stadhuis. Dit huis, waarvan het voorste deel, behoudens de stookplaats in het voorhuis, een normale indeling heeft, toont een grote ontwikkeling van achterkwartieren. Beschrijving: De *neren* over de volle breedte bezat aan de ene zijde een schouw. Naast de *doorgank* lag de *kamer*, waarvan een klein stuk voor een ouderwetse spiltrap was afgenomen. Achter de *steenweg* lag het *keukenje*. Misschien was er aan de andere zijde van de *steenweg* een galerij die een verbinding tussen huis en achterkwartier mogelijk maakte. Er was een *Ganck door t agterkwartier*, waarvan aan de ene zijde een kleine kamer en trap lag, aan de andere kant de *kamer van den Hollandse Heer*, die links van de deur een *bibliotecq* had staan. Achter een tweede *steenweg* was weer een gebouw. Een *ganck* naast een *keuken* gaf toegang tot een *kaemer*. Deze ruimten zagen uit op een *hof met bassin*, die aan de zijde van de markt begrensd werd door een *uijgank naar t straatjen* en een *bleek*. Aan het straatje lag een apart huisje. Er was een *neren* over de volle diepte waarin een kelderluik en een trap, met een *privaat eronder*. De beide kamers waren wellicht apart verhuurd. — In 1803 eigendom van notaris Van Gulpen, die het gedeelte aan de markt verhuurd had aan de kruidenier L. Jorissen, die er met vrouw en vijf kinderen woonde. Aan het zijstraatje woonden twee gezinnen en twee alleenstaande werklieden. Het is niet duidelijk, of deze allen in het kleine huisje woonden en of de achterkwartieren toen ook van het zijstraatje uit toegankelijk waren.

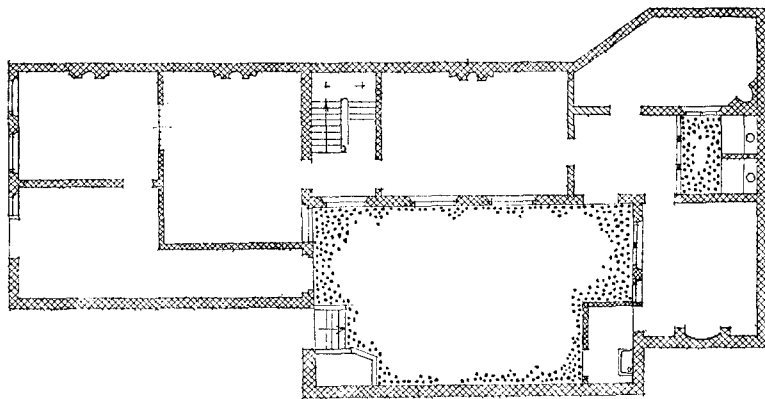

Fig. 15. Maastricht, Vrijthof 35, naar schetsboek Soiron. Schaal 1 : 250. — Huis van Mevrouw Pelerin op *den Vrijdthof naast de Sociëijt*. Het belang van dit brede huis is gelegen in de grote vleugel naast de steenweg. De gevel van dit huis is na deze opmeting gewijzigd. Beschrijving: Een deur met een venster aan weerszijden gaf toegang tot een *vestibul*. De *voorkaemer* daarnaast was door een *dobbel glase deur* verbonden met de zaal. Vandaar bereikte men via de *vestibul* voor het trappenhuis de *eetkamer*. Daarachter lag een *portail* met *steenwegh* en twee *privé's*. Het vertrek met een schuine hoek was een *zomer- of waskeuken*, bij de grote *steenweg* lag een *keuken*, die grensde aan de keuken van de sociëiteit. Ook was hier een *pomphuis*. — In 1803 woonde hier de boekhandelaar F. Cavelier.

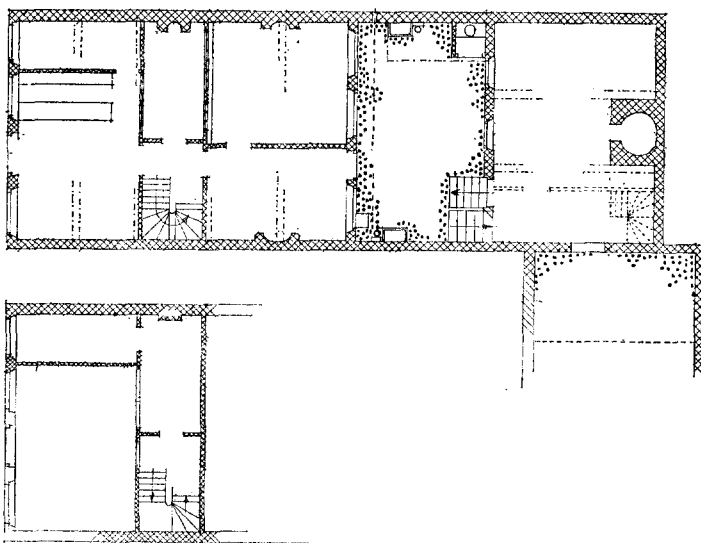

Fig. 16. Maastricht, Brugstraat n.z., op de oosthoek van de Bokstraat, naar schetsboek Soiron. Schaal 1 : 250. — Dit huis is in 1848 bij de aanleg van het kanaal naar Luik gesloopt. Het draagt als bijschrift: *Ongeveer de plan vant hujs van de erfgenamen Roemers gelegen in de Brugstraat naast de Hr Stevens t geene naders verandert is geworden en ingekocht door de Heer Stevens*. In 1803 stond het huis nog op naam van de lakenhandelaar Roemers. Het is een goed voorbeeld van een der brede huizen in een hoofdstraat. Het was vermoedelijk heel oud en de ligging der balken is aangegeven. Beschrijving: Er is een *winkel* of *voorhujs* met links een *toonbank* en erachter een *winkel*. Daarnaast ligt een *plaatsken agter den winkel*. Daarachter komt een *cabinet* met stookplaats, dat vensters heeft naar de eetkamer en de winkel en te bereiken is vanuit de *doorgank* naast de trap. Naast de *eetkamer* ligt de *keuken*. Achter de keuken op de *steenwegh* is een *regenbak* en *regenpomp*. Aan de andere zijde, naast het *privé* is een *waterpomp*. Een doorgaande goot achter het huis voert het water af. Achter de plaats ligt het *agterkwartier* met een kamer, waarnaast een *trap naar zolder*, eronder was de *kelderkeuken* met *backoven*. Onder de steenweg door bezat de kelderkeuken een verbinding met de voorkelder. Naast het achterkwartier was een open plaats met *hennekot*. Het huis bezat een *entresol* boven het cabinet en het plaatsje naast de winkel. Dit laatste deel van de entresol werd gebruikt als *mijdecamer*. Na een trap van 26 treden was men op de eerste verdieping, die aan de voorzijde een groot vertrek van vier vensters breed bezat. Aan de achterzijde waren twee vertrekken. Op de tweede verdieping waren met houten beschotten aan de voorzijde twee kamers afgesloten, aan de achterzijde een boven de keuken.

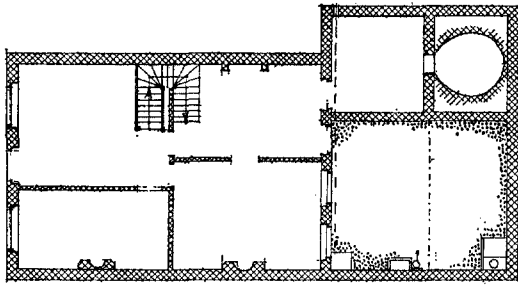

Fig. 17. Maastricht, Wolfstraat 30, naar schetsboek Soiron. Schaal 1 : 250. — *Plan vant Huijs van neef Noijen in de Wolfstraat*. Breed huis, waarin de balken niet getekend zijn maar waarbij geschreven staat: „sware balk van een stuck”. Het huis is in het bezit van een gevel uit het eind van de 18de eeuw. Volgens de volkstelling van 1803 woonde Noijen in de Brugstraat en had hij het huis aan een bakker verhuurd. Het huis is een eenvoudiger uitgave van het vorige. Beschrijving: Naast de neeren is een *voorkeamer*, waarachter een *kaemer*. Achter de trap de *keuken*. Vandaar komt men in het *backhues* met *backoven*. Tegen de achtergevel is een *regenback* en de *waterloop van de pomp*. Achter de steenweg is een *schop* met *privé*.

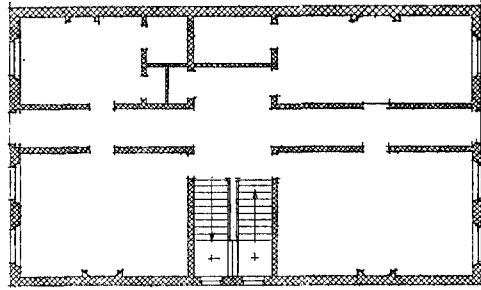

Fig. 18. Maastricht, Grote Gracht 12, naar schetsboek Soiron. Schaal 1 : 250. — Huis van de Heer Engelen op de hoek van de Batterijstraat. Het nog bestaande huis draagt in de zijgevel het ankerjaar 1715 en wekt de indruk geheel in dat jaar te zijn gebouwd. Het is een goed voorbeeld van een breed huis met middenmuur. Beschrijving: In het rechterdeel is een *voorkamer* en *zaal* met trap ertussen. In de linkerhelft ligt de *gang* met links een *comptoir* met een kleine kast waarin: *capstock*. Daarachter zijn de *bottelerie* en de *keuken*, die een *blinde deur* heeft naar de *gang*. Het huis was ook nog in het bezit van een *agterquartier*, dat op de tekening ontbreekt. Op de verdieping waren vier gelijke kamers en een klein kamertje tegenover de trap dat zijn licht door een venster van het trapbordes ontving. — In 1803 eigendom van de rentenier Victor Roosen (53), die er met vrouw, vier kinderen en twee dienstheden woonde.

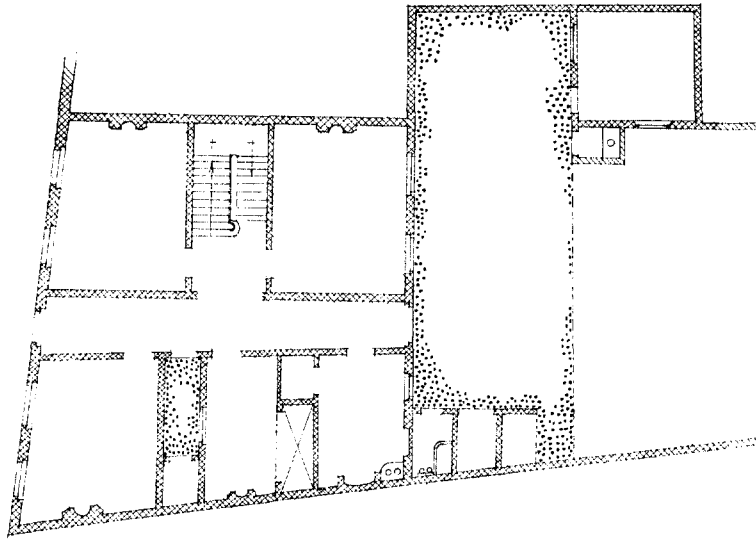

Fig. 19. Maastricht, Brusselsestraat 116-118, naar schetsboek Soiron. Schaal 1 : 250. — *Huijs van de Heer Hennekes op de brusselse straat kort bij de poort*. Voorbeeld van een nog onvolledig uitgegroeid dubbel huis, dat uit twee ongelijke helften bestaat. Beschrijving: Het linkerdeel wordt aangeduid als de *Hogen Bouw*. Hierin ligt voor de *zaal*, dan een grote trap met een *keldertrap* eronder en daarna de *Kamer op den hof uitzierende*. Rechts ligt de *lagen bouw* met een *doorgang*, een *voorkamer*, waarachter een smalle *steenweg ende op openlucht* en *garde manger*. Dan volgt een *slaepkamer* met *alcoof*, die grenst aan de *bottelerie* van de *keuken*. Evenals bij fig. 12 is hier een fornuis naast de schouw. Verder is er een *kast in den muur* naar de zijde van het *pompenhuis*. Daarachter ligt een *Hennekot* en een bergplaats voor *hof gereedschap*. De *agierkeuken* ligt ver weg achter de *steenwegh*, naast de *hof*. — In 1803 eigendom van Hennekes, die ook het linker buurhuis bezat en die dit huis verhuurde aan de rentenier J. J. Leger (40), die er woonde met vrouw, twee kinderen en twee dienstheden.

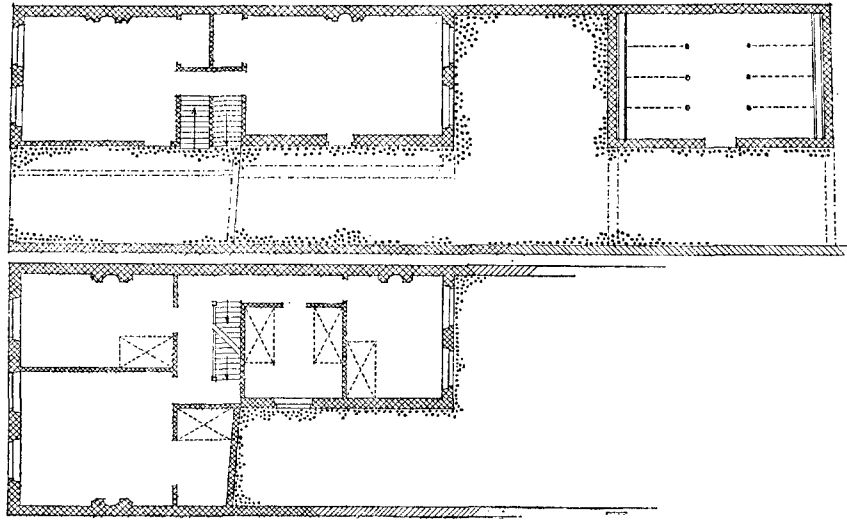

Fig. 20. Maastricht, Boschstraat 91, In den Luipaert, naar schetsboek Soiron. Schaal 1 : 250. — Toebehorend de heer Vanhoofd. In dit plan is een smalle zijgang veranderd in een brede koetspoort. Beschrijving: Naast de *opvaart* ligt aan de voorzijde een *keuken of voorkamer met alcove* en daarachter een *agterkamer* eveneens met *alcove*. Tussen beide vertrekken in liggen een *doorganck*, de *keldertrap* en de trap naar boven. Op de verdieping zijn aan de voorzijde twee *bovenkamers*, waarvan de grootste in het bezit van een *alcove* is. In de achtervleugel ligt naast de *soldertrap* een *slaepkamer* met twee bedden en zonder stookplaats. Een *ganck* voert naar de *bovenslaepkamer* aan de achterzijde. Achter de *steenweg* was een *Nieuwe peerdestal* met een *opvaart* er naast. — In 1803 is hier een herberg, die wordt gedreven door H. Boeseems, wed. van M. van Hove, met een getrouwde zoon en een dochter. Beide huizen aan de zuidzijde waren eveneens herbergen (afb. 7). Het nog bestaande huis toont sporen van de hier getekende verbouwing. Van de 17de-eeuwse gevel is het benedendeel geheel vernieuwd. Er is een grote poort met houten latei gemaakt met links daarvan twee normale vensters met natuurstenen omlijsting. Het bovendeel van de gevel heeft twee verdiepingen met elk drie vensters. Het is duidelijk dat er voor het maken van de doorrit een smallere gang door het huis is geweest. Het is heel interessant over een plattegrond van een dergelijke kleinere herberg te beschikken, temeer daar dit type veel voorkwam. (Afb. 14 toont een soortgelijke herberg van iets grotere breedte).

SUMMARY

THE MAASTRICHT BURGHER'S DWELLING FROM THE FIFTEENTH
TO THE EIGHTEENTH CENTURY

Maastricht, which to judge from the many houses dating from that period and now sheltering behind later façades must have been a flourishing centre of trade in the late Middle Ages, links the regions of Cologne and Brabant to form a single dwelling-type area and is one of the most important cities for the investigation of the late medieval residence.

The fifteenth and sixteenth century houses of Maastricht were of half-timber construction of the same kind as was used in Brabant and the Meuse region. The outer walls were sometimes filled with loam, but there were also many covered with wood, which suggests a Brabant influence. The high transverse roofs are typical for the Meuse region. The internal division shows resemblance to houses in Cologne and to those of Brabant. The high ground floor comprises a large entrance hall (*neeren*) with a kitchen in back and sometimes a room behind that. The second floor has a large room at the front which appears to have been called the *Leube*. The third floor was used only for storage.

The beginning of the Eighty Years War (1568-1648), which was to separate Maastricht from the Meuse region, put an end to the city's prosperity, and after it was captured by Parma in 1579, many houses were demolished. In the seventeenth century the then provincial garrison town had two periods of relative affluence, one from about 1610 to 1632 and the other from about 1645 to 1673, during which the gaps were filled with new houses and the wooden houses were given brick exteriors. After a fire in the city in 1612 a law was passed to make brick side walls com-

pulsory for new houses. In practice, this meant that the front walls and usually the rear walls as well were made of brick. From that time on the wooden façades of existing houses were gradually replaced by brick façades and the loam side walls were replaced by brick walls.

Until some time in the eighteenth century the brick-and-stone façades were built in the picturesque style of the Maasland Renaissance, which was apparently introduced locally early in the seventeenth century, when some new monasteries were built. The few houses with gables and pilasters are suggestive of an influence from Brabant rather than from Holland.

At the end of the seventeenth century the architectural style became more severe, and more exceptions to the customary style began to appear, for instance Classicistic façades with pediments and stone façades of great refinement. From then on the architecture of the common houses was orientated toward the town houses of Liège and Brussels and that of the more important ones toward the chateaux in the Meuse region.

In the eighteenth century there was less change in the internal division of the houses than in the decoration; the former was usually limited to the splitting up of the entrance hall into a side room and a vestibule, the use of rooms *en suite* and of an alcove for the bed, and the creation of living quarters on the third floor. A picture of the Maastricht residence with all its details at the end of the eighteenth century is to be found in the sketchbook of the architect Mathias Soiron dating from the turn of the century.

KLOOSTER WERD MUSEUM

ENIGE GEGEVENS MET BETREKKING TOT HET GERESTAUREERDE
VOORMALIG KLOOSTER VAN DE „BONNEFANTEN” TE MAASTRICHT

DOOR

ISTVÁN L. SZÉNÁSSY

De restauratie van het voormalig klooster en de kerk van de kanunnikessen van het Heilig Graf of Sepulchrinessen te Maastricht werd in 1972 voltooid ¹. In dit gebouwencomplex is thans het Bonnefantenumuseum/Limburgs Museum voor Kunst en Oudheden gevestigd. Het gebouw ², gelegen aan de Ezelmarkt, Kakeberg, Academieplein en Bonnefantestraat, heeft een bewogen geschiedenis gekend, waarin religieus leven, maar ook onderwijs, politiek, economie en cultuur van het prinsbisdom Luik en van de stad Maastricht worden weerspiegeld. De prins-bischoep van Luik en de hertog van Brabant, in wiens plaats vanaf 1632 de Staten-Generaal traden, oefenden tot 1794 het tweehurig gezag over de stad uit. Het vrouwenklooster, gesticht in 1627, werd in 1797 door de Fransen opgeheven en in het voorjaar van 1798 door de zusters verlaten ³. Daarna diende het gebouw achtereenvolgens als opslagplaats, kazerne, huurkazerne, schildersatelier van de kunstenaar Charles Eyck, tekenlokaal, tentoonstellingsruimte, en van 1952 af, nadat de oostelijke en zuidelijke vleugels waren gerestaureerd, als provinciaal museum.

Zowel aan de eerste fase van de restauratie (1948-'52) als aan de tweede fase (1968-'72) zijn in dit Bulletin reeds artikelen gewijd ⁴. Ook de museale inrichting van het gebouw is daarin besproken. Het gebouw biedt thans mogelijkheden tot het houden van wisselende exposities op de begane grond (afb. 1) en voor de presentatie van de vaste collecties archeologie en oude kunst op de verdieping (afb. 2). Een historische afdeling zal te zijner tijd op de zolderverdieping worden ingericht ⁵. Een door bewegwijzering

aangegeven route vergemakkelijkt de bezoeker het museum geheel te bezichtigen. Op een oppervlakte van 1600 m² en verdeeld over diverse afdelingen is er een grote verscheidenheid aan museumvoorwerpen tentoongesteld. De opstelling daarvan is min of meer chronologisch. Men beweegt zich als bezoeker vanuit het heden naar het verleden toe, maar belandt tenslotte in de actualiteit wanneer men, bij het verlaten van het museum, de kerkruimte passeert waarin afwisselend hedendaagse beeldende kunst uit eigen bezit wordt getoond of een tijdelijke tentoonstelling plaatsvindt (afb. 1).

In dit Bulletin werden tot nu toe minder uitvoerig behandeld de geschiedenis van de kloosterorde en de tweede fase van de restauratie van de gebouwen ⁶. Het valt derhalve binnen het bestek van onderhavig artikel om beknopt de geschiedenis van de orde te releveren en enige gegevens in verband met de restauratie van 1968-72 te vermelden.

De zusters van de „Bonnefanten” behoren tot de orde van het Heilig Graf, die in de tijd van de kanunniken-kruisvaarders in het Heilig Land, namelijk in Jeruzalem, ontstond ⁷. Mannenkloosters, voorts dubbelkloosters en later ook vrouwenkloosters werden gesticht met als voornaamste doel bij het Heilig Graf te getuigen van de Verrijzenis van Christus, in de Heilige Grafkerk en elders liturgische plechtigheden te celebreren, heilige plaatsen te bewaren en te herstellen, pelgrims te herbergen en te verzorgen en tenslotte onderwijs te geven. Deze kloosters vielen rechtstreeks onder het gezag van de patriarch van Jeruzalem en van de paus. Het teken van de orde

¹ [I.L.S.], *Bonnefantenumuseum. Het gebouw, het museum, de verzamelingen*, [Maastricht 1972].

² *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limburg*. Eerste stuk: *De monumenten in de gemeente Maastricht*, Den Haag 1930, 156-158.

³ Z. M. Hereswitha, *De vrouwenkloosters van het Heilig Graf in het prinsbisdom Luik*, Leuven 1941, 161-176.

⁴ „Een belangrijke verbouwing te Maastricht”, *Bull.*

K.N.O.B., 6de s. 3 (1950), 156-157. — D. F. Lunsingh Scheurleer, „Maastricht, Bonnefantenkazerne als museum geopend”, *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1953, 123-130. — Dezelfde, „Het gehele gerestaureerde Bonnefantenumuseum”, *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1973, 32-34.

⁵ *Overzicht van de historische verzameling, Bonnefantenumuseum* [Maastricht], 1970 (stencil).

⁶ Zie noot 4.

⁷ Hereswitha, *o.c.*, 3 e.v.

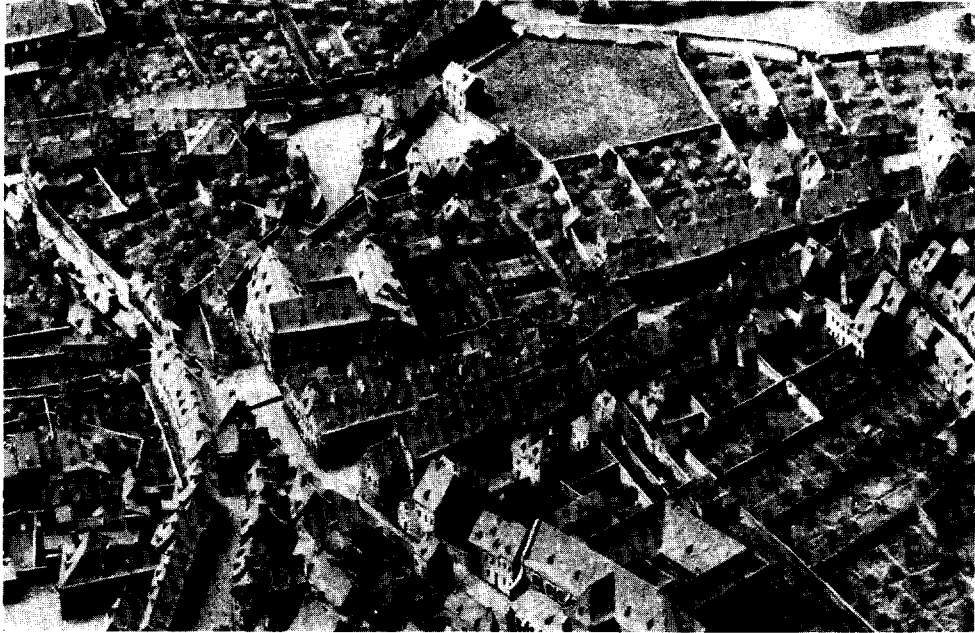
KLOOSTER WERD MUSEUM

Afb. 1. Kerk van het voormalig klooster van de Bonnefanten te Maastricht, na restauratie. (Foto F. Lahaye 1972).

Afb. 2. Zaal oude kunst (Foto F. Lahaye 1972).

Afb. 3. Kerk en klooster van de Bonnefanten of Sepulchrinessen in de omgeving van Lenculen. Detail van de maquette van Maastricht, 1748-'52, in het Musée des Plans-Reliefs te Parijs. (Foto J. Naseman—F. Grummer).

Afb. 4. Voormalige kerk en klooster van de Bonnefanten of Sepulchrinessen, hoek Bonnefantenstraat, Ezelmarkt, Kakeberg, na restauratie. (Foto F. Lahaye 1972).

is het rode patriarchaal kruis dat gedragen wordt op koorhemd en mantel. Na de verovering van Jeruzalem door de Saracenen wijken de ordeleden uit naar Europa. In Spanje verbreidt zich de vrouwelijke tak in de loop van de 13de en 14de eeuw. Saragossa (1276) is het oudste klooster van de Heilige Grafzusters. Kinrooi (1480) in het tegenwoordige Belgisch-Limburg is niet alleen het eerste vrouwenklooster dat in het prinsbisdom Luik is gesticht, maar het is tevens het moederklooster van alle andere vrouwenkloosters van deze orde in België⁸, Nederland, Duitsland, Frankrijk en Engeland. Het schema van filiatie, door Z.M. Hereswitha opgesteld, geeft een duidelijk beeld van de verspreiding (zie bijlage). In het prinsbisdom Luik werden de zusters aangeduid als „dames des Bons-Enfants” of „Bonnefantent”. Deze benaming vindt haar oorsprong in Luik, waar Sophia, hertogin van Brabant, rond 1245 een gasthuis, samen met een Augustijnenklooster, stichtte en toewijdde aan haar moeder, de Heilige Elisabeth van Hongarije. Dit gasthuis werd kort nadien veranderd in een „maison des Bons-Enfants”, waar jongens studeerden en werden gevormd. Sindsdien heette het klooster „Sainte-Elisabeth des Bons-Enfants”. Het „maison des Bons-Enfants” werd omstreeks 1420 opgeheven, maar het gebouw behield deze naam. Ook de zusters van het Heilig Graf, die het gebouw in 1496 betrokken, werden in het vervolg „dames des Bons-Enfants”, „Bons-Enfants” of „Bonnefantent” genoemd.

Van Luik uit werd Visé (1616) gesticht en van daaruit Maastricht (1627)⁹. Isabella, landvoogdes van de Nederlanden, gaf de zusters hiertoe niet alleen haar toestemming, maar schonk bovendien grond voor de bouw van hun klooster in de omgeving van Lenculen. Maastricht verkeert in een bloeiperiode en de eerste jaren van vestiging en opbouw verlopen voorspoedig. Er is een pensionaat voor dames bij het klooster, er wordt in nieuw gestichte scholen door de zusters onderwijs gegeven en het domein breidt zich uit waardoor de inkomsten stijgen. Stagnatie treedt op na de inneming van Maastricht (1632) door Frederik Hendrik en door de pestepidemie. Ten gevolge daarvan wijken de zusters voorlopig uit naar

⁸ Hereswitha, *o.c.*, passim. — Dezelfde, *De Heilig-Grafpriorij te Turnhout 1662-1962*, Antwerpen 1962. — Dezelfde, „Uit de geschiedenis der Heilig-Graforde in België en aangrenzende gewesten”, *Augustiniana*, 22, 1-2 (1972), 398-467, met bijlage filiatie van de vrouwenkloosters, welke, na het verbeteren van enige jaartallen, met vriendelijke toestemming van zr. Hereswitha,

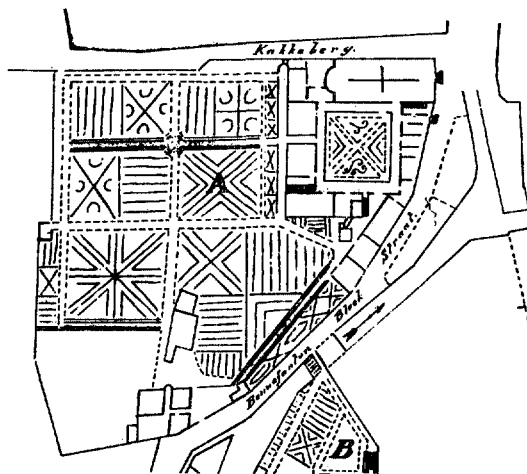

Fig. 1. Plattegrond van terrein en gebouwen der Sepulchriessen te Maastricht. (Detail van kaart nr. 6 in *Publications*, 1894).

Luik. Na de vrede van Munster (1648) breekt echter voor het Maastrichtse klooster een nieuwe bloeiperiode aan, die duurt tot de oorlogen van Lodewijk XIV tegen Holland. In het oorlogsjaar 1672 worden de gebouwen driemaal door brand geteisterd.

Met de herbouw van het klooster werd pas in 1696 begonnen toen de verbeterde economische situatie van de kloostergemeenschap dit toeliet. De vroegste afbeelding van de gebouwen en de naaste omgeving daarvan werd als zodanig tot op heden niet in de literatuur herkend. Het betreft hier de maquette van het complex, die een onderdeel vormt van de maquette van Maastricht, vervaardigd tussen 1748-52 door de vestingbouwkundige Larcher d'Aubancourt. Deze maquette, in het bezit van het Musée des Plans Reliefs te Parijs, wordt thans voor het eerst buiten dit museum, van 11 april tot en met 22 juli 1973 in het Bonnefantentmuseum tentoongesteld. Op de maquette (afb. 3) en op een in 1894 gepubliceerde kaart (fig. 1) is het ommuurde terrein nog te zien, waarop de gebouwen verrijzen¹⁰: rondom de nagenoeg vierkante bin-

Heilig Graf, Turnhout, in deze publikatie is opgenomen.

⁹ Fr. Dazert, „Geschiedenis van het voormalig klooster van het H. Graf, thans Bonnefantentkazernes te Maastricht . . .”, *Publications de la Société hist. et arch. dans le Limbourg*, 38 (1902), 251-378.

¹⁰ Von Geusau, „Korte geschiedenis der kloosters te Maastricht”, Kaart nr. 6, *Publications* . . . 31 (1894).

nenhof achtereenvolgens de zuidelijke vleugel met refter en keuken, de oostelijke vleugel met de spreekkamers (1696), de westelijke vleugel met werkhuis en ziekenkamer (1707), terwijl de kerk (afb. 4) aan de noordzijde volgens plannen van architect Gillis Doyen van Maastricht gebouwd wordt¹¹. De bouwovereenkomst dateert van 14 december 1708¹². Het jaartal 1709 is in een chronogram verwerkt in de bovendorpel van de ingang te zien. De jaren van inzegening en plechtige wijding zijn respectievelijk 1710 en 1740. Nadien kent het klooster nog een halve eeuw van grote welvaart tot 1797 wanneer de Fransen het opheffen. Een periode van verval, op sommige plaatsen van het gebouw tot ruïne toe, zet zich in.

Pas na de tweede wereldoorlog komt de eerste fase van de restauratie op gang naar plannen van architect ir. F. Dingemans. Geldgebrek was er de oorzaak van dat de tweede fase pas twintig jaar daarna in de herfst van 1968 begon¹³. Volgens plannen en onder leiding van architect G. J. W. Snelder hebben Dienst Openbare Werken van de Gemeente Maastricht en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg het restauratiewerk voorbereid en uitgevoerd. Aannemer was J. van Kan jr. De architect heeft het gerestaureerde complex op 12 april 1972 opgeleverd aan de eigenaresse, de gemeente Maastricht, die het gebouw aan de museumstichting verhuurt. De officiële opening van het gerestaureerde en nieuw ingerichte Bonnefantenmuseum vond plaats op 9 mei 1972¹⁴. De museumstichting heeft beheer en exploitatie van dit provinciaal museum in 1968 overgenomen van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, dat de restauratieplannen reeds mede had goedgekeurd. De nieuwe Stichting heeft echter de Gemeente verzocht in dat plan wijzigingen te doen aanbrengen op grond van nieuwe inzichten en opvattingen over de restauratie en de bestemming van het gebouw, zoals die door het bestuur en de nieuwe directeur werden gedeeld¹⁵. Tot het formuleren van suggesties dezerzijds dienden analyse van de bouwconstructie zelf, vondsten tijdens de restauratiewerkzaamheden gedaan en het aanwijzen van

historisch feitenmateriaal uit bronnen of literatuur. Dit alles werd vermeerderd met het pakket van museale wensen.

Het bleek spoedig dat de restauratie van het gebouw als monument niet in strijd was met de bruikbaarheid ervan voor museale doeleinden. Het ging er om het gebouw als monument te restaureren en het tevens als museum en tentoonstellingsruimte te doen functioneren, waardoor aan het oude gebouw een nieuwe bestemming en betekenis zou worden gegeven. Om grotere ruimtes te verkrijgen zijn er op de begane grond en op de verdieping tussenmuren uitgebroken. Voor de museumadministratie is er een nieuw gebouw opgetrokken langs de Bonnefantenstraat tegen de topgevel van de zuidelijke vleugel aan, op de plaats waar ook vroeger bebouwing was. De plattegrond van de voormalige kloostertuin werd ingrijpend veranderd. Deze binnentuin, waaromheen de kloostergang loopt, werd van perken met planten voorzien, begrensd door trottoirbanden en vierkante velden van in beton gestorte Maaskeien die verder de gehele tuin bedekken. In het midden is een 15de-eeuwse Venetiaanse putrand geplaatst (afb. 5). Het zich aan de westzijde van de tuin ondergronds bevindende gewelfde waterreservoir werd opgemeten en daarna afgedekt. Van de technische installaties zijn te noemen de verdere uitbreiding van de vloerverwarming in het gebouw, de toepassing van regelbare TL verlichting en van spanningsrails met TL en spotlamp armaturen. Door het ontbreken echter van een ingebouwde luchtvochtigingsinstallatie is het museum aangewezen op het gebruik van losse apparaten, waarmee de gewenste relatieve luchtvochtigheid van 55-60° bij een temperatuur van 18° C slechts omstandig te bereiken valt. Het museum bleef tijdens de restauratie en afwerking van de kloosterruimtes, ondanks de daaraan verbonden bezwaren en beperkingen, voor het publiek toegankelijk en er werden tentoonstellingen gehouden.

Veel interessanter echter zijn de aanpak en de uiteindelijke vormgeving van de kerk geweest. Daar zijn in de 19de eeuw een aantal verbouwingen gepleegd, waardoor de oorspronkelijke ruim-

¹¹ Hereswitha, *o.c.*, 1941, 172-173. — Arnaud Schaepkens, [Gillis Doyen] „Miscellanées artistiques”, *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, 20 (1863), 365, overgenomen door A. J. A. Flament, in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, 2, 1912, 410.

¹² P. M. H. Doppler, „De kerk van de Sepulchrijnen te Maastricht 1708-1710”, [Bouwovereenkomst met Gil-

lis Doyen] *De Maasgouw*, 41 (1921), 43-44.

¹³ *Verslag van de directeur van het Bonnefantenmuseum/Stichting Limburgs Museum voor Kunst en Oudheden, Maastricht, over de periode 1 september 1968-31 december 1969*, 5-6 (stencil).

¹⁴ [I.L.S.], *o.c.* — „Verslag van de eerste Museumdagen 1972 . . .”, *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1972, 97.

¹⁵ *Verslag van de directeur . . .*, *o.c.*, 6.

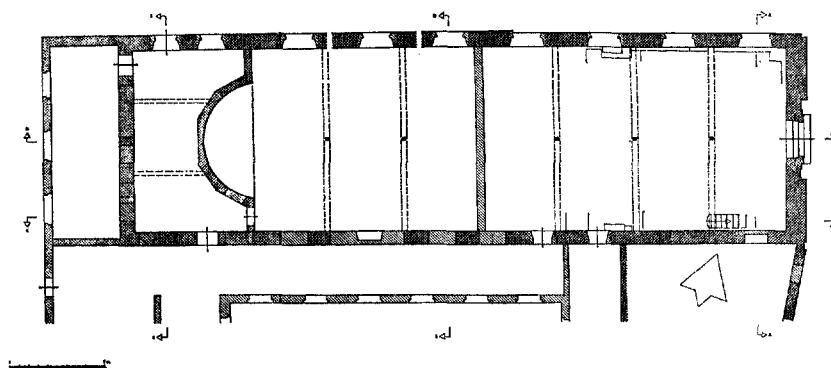

Fig. 2. Kerk, plattegrond beganegron, opmeting tijdens de restauratie. Schaal 1 : 400. (Tekening Monumentenzorg 1970).

telijke werking van de kerk teniet werd gedaan (fig. 2). Een houten vloer werd ongeveer ter hoogte van het voormalig zusterkoor over de gehele lengte van de kerk gelegd zodat hij de apsis in tweeën sneed. De daardoor verkregen ruimte op de verdieping diende als kapel en ontspanningszaal van de R.K. Militaire Vereniging (afb. 6). In verband met de nieuwe bestemming als kazerne werd de indeling van de ramen in de drie muren veranderd. In de gevel langs de Kakeberg werd een dubbele rij ramen aangebracht en de twee nissen in de voorgevel werden door ramen vervangen¹⁶. Deze classicistische voorgevel ziet uit op de Ezelmarkt. Hij wordt door vier pilasters met Ionische kapitelen in twee traveeën en een middenveld verdeeld. De pilasters staan op een zware plint van blokken Naamse steen. De gevel is behoudens het lijstwerk in baksteen opgetrokken en wordt bekroond door een geprofileerde kroonlijst waarop een driehoekig fronton rust. In het timpaan bevindt zich een reliëf met de voorstelling van de Verrijzenis van Christus, waarnaar ook het chronogram uit 1709 in de bovendorpel van de ingang deur verwijst: „erIt sepVLChro DoMInI gLorIa”, er zal glorie zijn aan het graf des Heren. In de gevel zijn thans opnieuw twee nissen aangebracht (afb. 4). Van de schaarse afbeeldingen van de kerk zijn enige tekeningen van Ph. van Gulpen (1792-1862) voor de restauratie belangrijk geweest¹⁷. Op de

tekening van het exterieur zijn goed te zien de nissen, de raamindeling aan de noordgevel langs de Kakeberg en de plaats van het zusterkoor achterin de kerk, dat drie ramen diep het schip insteekt.

In het herstel van het oorspronkelijke zusterkoor was in het restauratieplan aanvankelijk niet voorzien. In het plan zou de 19de-eeuwse conceptie worden gevolgd met handhaving van de verdieping in de kerk, waarnaar een monumentale trap zou leiden. Met dit plan kon het museum zich echter niet verenigen. Argumenten van historische aard, van museumzijde geleverd, waarbij werd verwezen naar de functie van het zusterkoor dat vanuit de kerk niet toegankelijk was, en de wens om de oorspronkelijke ruimtelijke werking van de kerk te benaderen hebben het restauratieplan ingrijpend doen wijzigen¹⁸. Volgens het gewijzigde plan werd de vloer van de verdieping uit de kerk verwijderd en het zusterkoor hersteld¹⁹. De gewelven van het zusterkoor werden vroeger door zes zuilen geschaagd. Thans wordt de ruimte over de volle breedte van de kerk overspannen door stalen balken, die de gewapend betonnen vloer dragen en die op nieuw-gemetselde steunmuren rusten (afb. 7). Ter vergelijking met een nog bestaand zusterkoor kan dienen dat van de kloosterkerk van St.-Agatha te Luik²⁰. Naar aanleiding van de vondst van enkele gewelfribben van het zusterkoor kwam Monumentenzorg

¹⁶ *De monumenten . . .*, o.c., afb. 124.

¹⁷ Afb. in *Korte geschiedenis van het Bonnesantenklooster*, Uitg. van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, Maastricht [1951], afb. omslag, blz. 4 en 6.

¹⁸ *Verslag van de directeur . . .*, o.c., 6.

¹⁹ [Gemeente Maastricht] *Raadsstukken 1970*, volg. nr. 109, 3 (stencil).

²⁰ Hereswitha, o.c., 1941, afb. t.o. blz. 376, pl. 16.

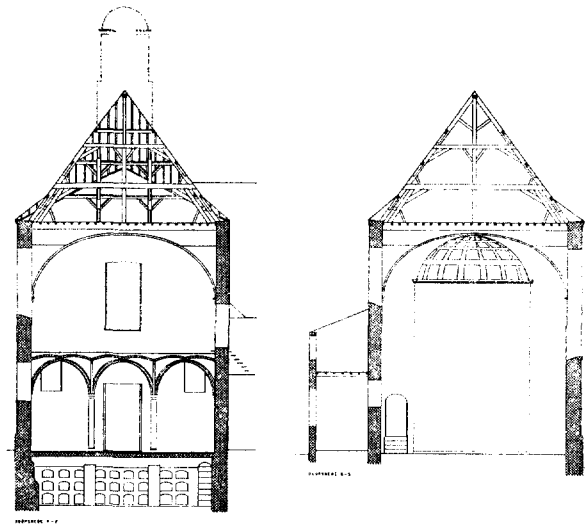

Fig. 3. Kerk, dwarsdoorsneden, proeve van reconstructie na 1710. Schaal 1 : 400. (Tekening Monumentenzorg 1970).

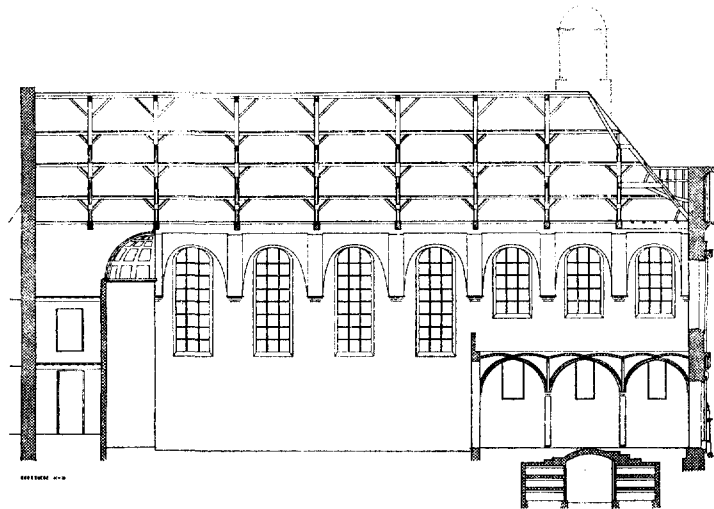

Fig. 4. Kerk, lengtedoorsnede, proeve van reconstructie na 1710. Schaal 1 : 400. (Tekening Monumentenzorg 1970).

KLOOSTER WERD MUSEUM

Afb. 5. Voormalig klooster van de Bonnefanten te Maastricht. Binnentuin. (Foto F. Lahaye 1972).

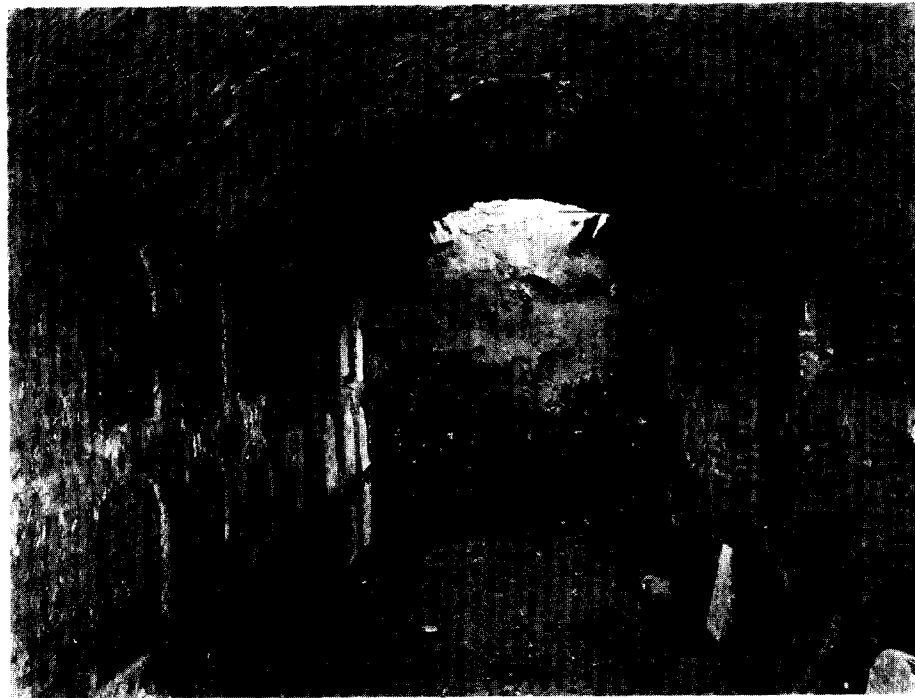

Afb. 6. Kerk, voor restauratie, kapel en ontspanningszaal van de R. K. Militaire Vereniging. (Foto Monumentenzorg 1937).

Afb. 7. Voormalig klooster van de Bonnefanten te Maastricht. Kerk met zusterkoor, na restauratie, vóór inrichting als museum. Achteraan rechts de toegang tot de grafkelder. (Foto F. Lahaye 1972).

Afb. 8. Grafkelder, gezien naar het noorden, na uitgraving van het puin. (Foto Monumentenzorg 1970).

tot een daarmee verwante proeve van reconstructie (fig. 3). De tekening van het interieur door Ph. van Gulpen is op dit punt misleidend²¹, doch ze is bruikbaar gebleken voor de veronderstelling dat het schip van een tongewelf met gordelbogen was voorzien (fig. 3 en 4). Thans zijn in plaats daarvan licht-gewelfde segmenten van pleisterwerk op steengas opgehangen, die in de breedte van het schip aangebracht de lijn van de rondboogvensters herhalen (afb. 7). De hoogte van de apsis is ter wille van de goede begaanbaarheid van de kerkzolder ingekort door de concha ongeveer een meter te laten zakken (afb. 1). De caissons van de concha en het Vera Icon in het midden zijn gerestaureerd (afb. 6 en 1). Achter het koor bevinden zich een nieuwe diensttrap, een takelschacht en de lift.

De belangrijkste vondst van de restauratie is de ontdekking geweest van de grafkelder van het klooster, gelegen achter in de kerk, midden onder het zusterkoor (fig. 3 en 4). De in baksteen gewelfde grafkelder bestaat uit 54 in tweemaal drie rijen boven elkaar geplaatste diepe nisgraven. In andere vrouwenkloosters van de orde is een dergelijke grafkelder onbekend. Slechts in het mannenklooster van Hoogcruts is er een grafkelder aanwezig, echter zonder toegangstrap²². De begrafenis van de zusters geschiedde elders of in de kerk zelf of in de kloosterpanden. Het vinden van een gang onder in de kerk wordt reeds door Dazert vermeld²³. Hij schrijft dat in 1900 geniesoldaten daar drie grafstenen hebben gevonden, doch niet de ingang van de grafkelder. Zoals in december 1969 bleek, ligt de ingang aan de zuidkant waar de trap met tien hoge treden langs de muur van de kerk steil naar beneden loopt (fig. 2). Na opruiming van het puin waarmee alles volgestort was (afb. 8) werd de aarden vloer van de grafkelder afgewerkt met beton en met hardstenen tegels belegd. De 15 nog open graven werden met mergelplaten gesloten, de drie grafstenen waarvan Dazert melding maakt, opnieuw ingemetseld, terwijl een slechts

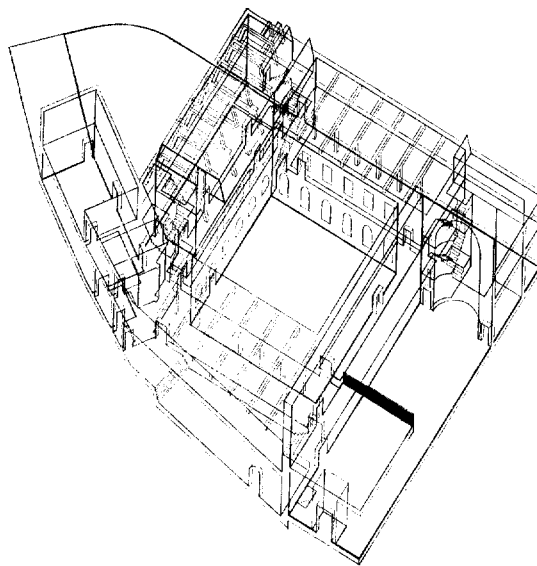

Fig. 5. Axonometrische projectie van het gebouw.

voor de helft bewaard gebleven grafsteen met cement werd aangevuld. Van 38 van de 39 inscriptiestenen, waarmee de graven thans zijn afgedekt, konden de jaartallen worden getoeterd²⁴. Deze stenen zijn gedateerd tussen 1712 en 1794 en het merendeel daarvan is voorzien van het patriarchale kruis, het symbool van het Heilig Graf²⁵. Uit de data valt op te maken dat de grafkelder gelijktijdig met de kerk is gebouwd en niet tot de vroegere kerk behoort. Deze vondst werpt aldus een nieuw licht op de bouwgeschiedenis van de kerk. Niet minder interessant zijn de nog niet gepubliceerde namen van de hier begraven kloosterzusters. Met de bestudering van deze namen zou de geschiedenis van de grootste bloeitijd van de kanunnikessen van het Heilig Graf te Maastricht ongetwijfeld worden verrijkt. Met de restauratie van het Bonnefantenklooster en zijn bestemming als museum (fig. 5) is opnieuw de bruikbaarheid van een historisch monument aangetoond.

²¹ Korte geschiedenis van het Bonnefantenklooster, afb. blz. 4.

²² Mondelinge mededeling Z. M. Hereswitha op 6 februari 1972.

²³ Dazert, *o.c.*, 323-324.

²⁴ C. T., „Grafkelder van 54 kloosterzusters”, *De Nieuwe Limburger*, 5.3.1970.

²⁵ [I.L.S.], *o.c.*, afb. omslag achterzijde.

SUMMARY

FROM CONVENT TO MUSEUM

The restoration of the former convent of the canonesses of the Holy Sepulchre, the *Bonnefantenklooster* at Maastricht, was completed in 1972 and in 1952 the Bonnefanten Museum (Limburg Museum of Art and Antiquities) was housed in this complex. The Order of the Holy Sepulchre was founded in Jerusalem in the time of the Crusades, but after the conquest of the city by the Saracens its members fled to Europe. The filiation scheme drawn up by Sister M. Hereswitha gives a picture of the spread of the female branch of the order. In the episcopal principality of Liège the nuns were called *Dames des Bons-Enfants* or *Bonnefanten*. This nomenclature originated in Liège, where the name of the convent of Sainte-Elisabeth des Bons-Enfants was applied to the nuns after they occupied the building in 1496. The community in Liège gave rise to one in Visé, which in turn established one in Maastricht (1627).

After a fire in 1672, three new convent wings and the church were built between 1696 and 1710, the latter according to plans designed by

the Maastricht architect Gillis Doyen, but the complex began to deteriorate after the convent was abolished in 1797.

The restoration of 1968-1972 was performed under the direction of the architect G. J. W. Snelder, the objective being to preserve the building as a monument but also to make it more suitable for its function as museum. The church required radical changes, because a nineteenth century floor divided the space horizontally. This floor was removed and the nuns' gallery restored.

The most important discovery made during the restoration was the convent burial vault situated at the back of the church under the middle of the gallery. This crypt with its brick vaulting contained 54 deep alcove graves arranged in two rows of three tiers each. A crypt of this type is not known for any other convent of the order. The inscriptions date from between 1712 and 1794, which means that the crypt was built at the same time as the church and could not have been part of an earlier structure.

ENIGE AANTEKENINGEN BETREFFENDE DE RUÏNE VAN VALKENBURG

DOOR

J. G. N. RENAUD

De oudste geschiedenis van het kasteel van Valkenburg en zijn bezitters is nog steeds vrij duister, al hebben de studies van Viedebant en Corsten ons wel nader gebracht tot de oplossing van de meest klemmende vragen. Een aanleiding om hier nader op in te gaan vormt het feit, dat het onderzoek op de ruïne nog steeds niet als afgesloten mag worden beschouwd. Op het zuidelijk deel van het kasteelemplacement ligt nog altijd een dik pakket puin, afkomstig van sloop, verwoesting en wederopbouw, waaronder zich de overblijfselen van verschillende bewoningsfasen kunnen bevinden. De relatie tussen de 16-hoekige toren en de 10-hoekige is nog steeds niet helemaal duidelijk; is de 10-hoekige de onmiddellijke opvolger van de kennelijk oudere of hebben beide torens zelfs nog naast elkaar bestaan?

Lange tijd hebben we aangenomen, dat de grote 16-hoekige toren het oudste bouwwerk ter plaatse was totdat een klein, maar minutieus onderzoek ons duidelijk maakte, dat de bouwers deze toren niet op de „levende” rots gefundeerd hadden. Onder de zool van het muurwerk bevond zich mergelpuin, gebed in de bruine verweringslaag op de mergelrots.

Daar er zo langzamerhand eens iets gedaan moest worden aan de consolidering der overblijfselen van beide torens en van andere delen van de ruïne besloot de Stichting het onderzoek opnieuw te doen aanvangen op het punt, waar de heer J. Crolla het indertijd voorlopig afgesloten had. In het voorjaar van 1972 is het krachtdadig aangevat, mede in de hoop over voldoende gegevens te gaan beschikken om de deelnemers van het Colloque Château-Gaillard een duidelijk beeld van de ontwikkeling van het complex te kunnen bieden. Deze verwachtingen werden echter niet bewaarheid en toen tegen pinksteren 1972 het onderzoek voorlopig werd stilgelegd in verband met het zeer drukke bezoek tijdens de zomermaanden, waren we nog niet veel wijzer. Alleen was wel duidelijk geworden, dat de 10-hoek veel hoger gefundeerd was dan zijn grote broer en de versnijdingen wel een bescherming tegen de winter behoeften; zij zijn dan ook gedeeltelijk afgedekt.

In het najaar van '72 werd het onderzoek hervat; de zachte winter veroorloofde een regelmatige voortzetting. Aangetoond werd, dat er van de zuidhoek van het complex meer onder het puin verborgen lag dan men vroeger meende. Het opblazen van de hoektoren in 1672 had uiteraard grote schade aangericht, maar de samenhang met de ongeveer oost-west gelegen oude zaal zal in de toekomst duidelijker aan het licht kunnen worden gebracht.

In de profielen werd het bij de 10-hoek behorende loopvlak teruggevonden; om deze toren zal de grond dientengevolge op den duur aangehoogd moeten worden. Er traden bovendien allerlei verschijnselen aan den dag, die tot een nader onderzoek noopten. De opgeworpen vragen maken overigens eerst in een verder gevorderd stadium van het onderzoek een kans op een bevredigend antwoord.

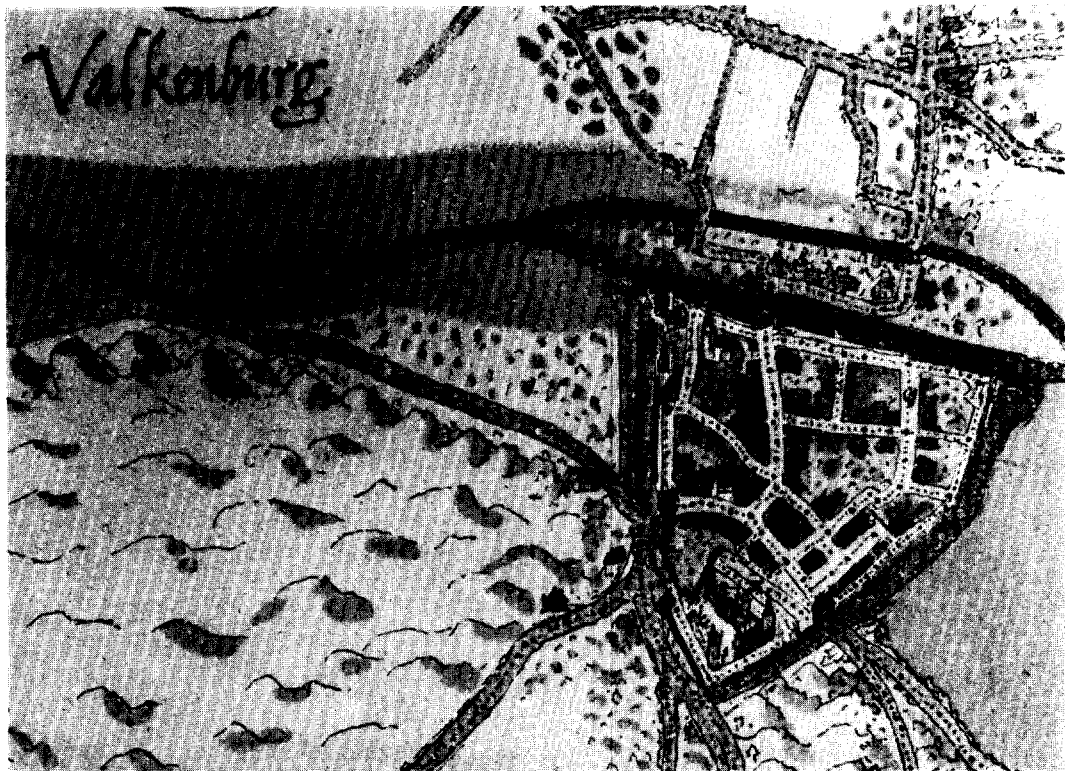
De grootste verrassing leverde een sleuf op, die nagenoeg noord-zuid over de 16-hoek werd getrokken. In de oostelijke wand van deze sleuf vond een kleine grondverschuiving plaats, waardoor de wand van een nog volkomen onbekend bouwwerk ontbloot werd. Het muurwerk bleek voornamelijk uit breuksteen te bestaan; hier en daar gelek het materiaal bedrieglijk veel op meins afbraakmateriaal. Het metselwerk was op mergelrots gefundeerd; de bouwsleuf bleek door de bruine verweringslaag gegraven. De muur van dit kennelijk oudste bouwwerk ter plaatse loopt onder de 16-hoek door, zodat we ons niet meer behoeven af te vragen, welk overblijfsel nu wel het oudste zou kunnen zijn. Verder naar het noorden, even voorbij de hoek van winkelhaakvormig muurwerk dat op de puttoren aanloopt vonden we een hoekpunt van het oudste bouwwerk; de muur zette zich voort in oostelijke richting. Met een grote mate van zekerheid kon men hieruit afleiden, dat we met een vierkant of tenminste een rechthoek te doen hadden. Hier konden ook een paar muurdikten gemeten worden: de noord-zuid lopende muur mat ± 2.40 m, de zich west-oost voortzettende omstreeks 2.15 m.

Een nauwkeurige inspectie van de sleuf binnen de 16-hoek bracht een tweede hoek — om precies

DE RUÏNE VAN VALKENBURG

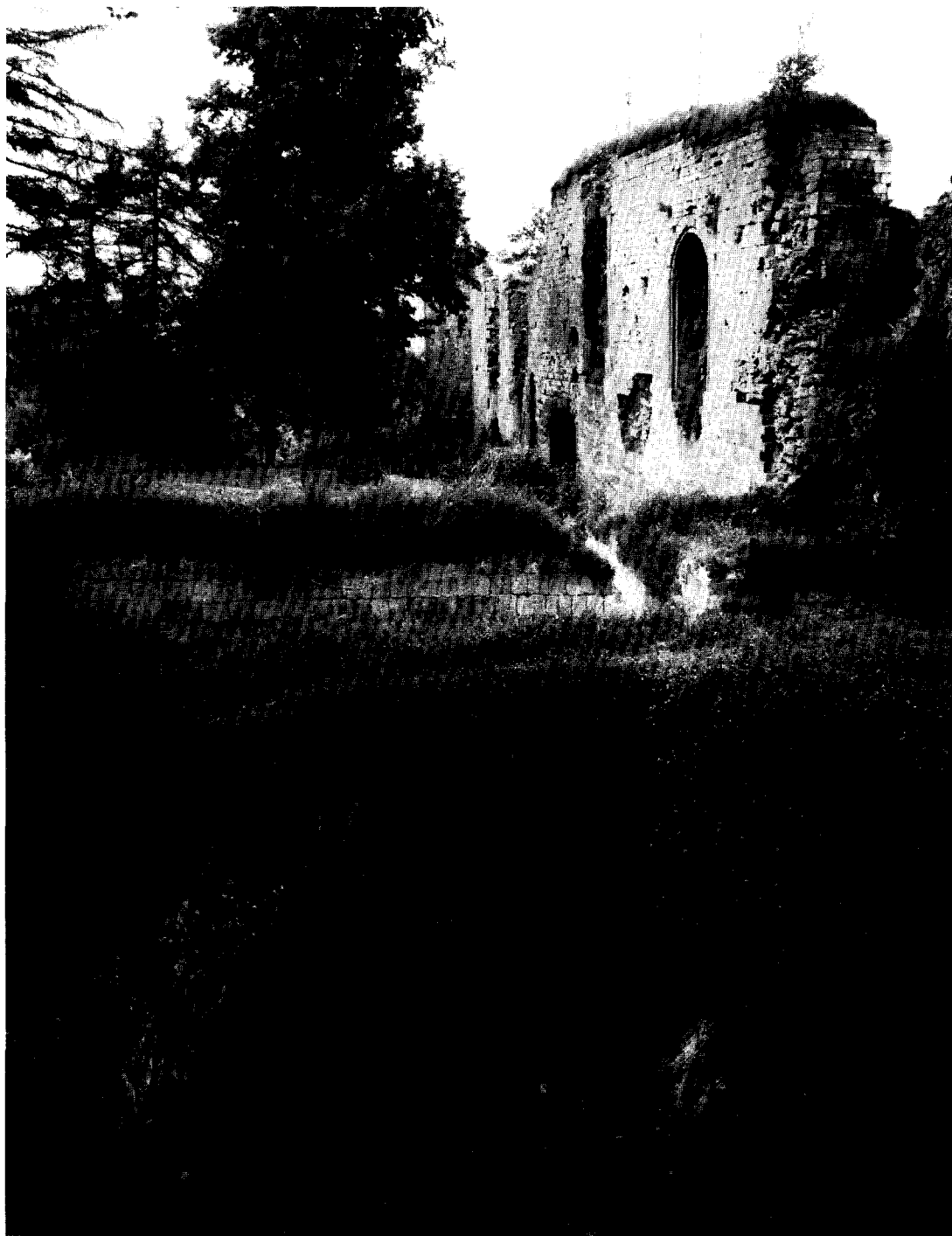

Afb. 1. Gezicht op Valkenburg met het kasteel vanuit het Geuldal. Tekening 1669, toegeschreven aan Josua de Grave. (Maastricht, Limb. Gesch. en Oudh. Gen.).

Afb. 2. Valkenburg met het kasteel. Kaart van Jacob van Deventer, ± 1560, detail.

DE RUÏNE VAN VALKENBURG

Afb. 3. Ruïne Valkenburg. Westgevel van de ridderzaal uit het zuiden. Op de voorgrond de binnenkant van de 10-hoekige toren. (Foto Monumentenzorg 1953).

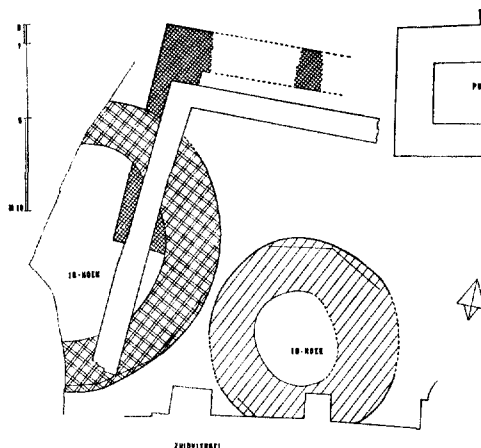
te zijn de zuidwesthoek — van de oudste fase aan het licht. Het viel nu gemakkelijk vast te stellen, dat de westzijde een lengte van nagenoeg 12 meter vertoonde. Al is nu dicht bij de put een deel van de noordmuur ontgraven, de noordoosthoek kon nog niet worden vastgesteld en daardoor laat de juiste plaats van de zuidoosthoek zich nog maar gissen. In ieder geval staat nu wel vast, dat de oudste toren in de vorm van een rechthoek was opgetrokken.

Uit de profielen laten zich belangwekkende bijzonderheden aflezen. Op de bruine verweringslaag, die tot het natuurlijk bodemprofiel behoort ligt een bouwlaag met specie, stukken bouw materiaal en vuursteenknollen. Hierop treft men een oud loopvlak aan, gedeeltelijk bedekt met een brandlaag. Deze aanwijzingen van een brand moeten van een groot vuur afkomstig zijn; het muurwerk is soms tot omstreeks 10 cm ingebrand. Op de brandlaag rust een puinmassa, blijkbaar afkomstig van een afbraak. De verwoestingslaag bevat weinig bruikbaar bouw materiaal uit de opgaande wanden, des te meer stukken en brokken uit de vulling.

Op de noordwesthoek sluit een diagonaalsgewijs uitkomende muur aan, die zich in zuidwestelijke richting voortzet. Tot nu toe kon niet worden nagegaan, wat er met deze muur aan de hand is. Hij schijnt later te zijn dan de rechthoekige toren, maar heeft er uiteraard wel mee te maken. Een bijgebouw? Uiteraard zal de toren wel niet het enige bouwwerk geweest zijn. De toren kan voorts heel goed binnen een ringmuur gelegen hebben. In dit stadium valt daarvan nog niets te zeggen en het zal langdurige en moeizame opgravingen vragen om vast te stellen, hoe we ons de omgeving van de toren te denken hebben. Of de putkamer op het noordelijk einde van de bestaande ruïne en de aansluitende funderingen met hun afwijkende richting tot dezelfde periode behoren blijft voorlopig een open vraag.

Duidelijk schijnt de opeenvolging der bouwwerken in het zuidelijk deel van de ruïne. Het heeft er alle schijn van, dat men hier de aanvang van het kasteel Valkenburg moet zoeken. De mergelrots komt er beduidend hoger dan in het noordelijk deel van het huidige kasteelemplacement.

Die aanvang bestaat dan volgens de laatste inzichten uit een rechthoekige toren. Als de onmiddellijke opvolger, gebouwd na een vrijwel complete verwoesting, moet de 16-hoek beschouwd worden. Na verloop van tijd kwam de 10-hoek; het is nog niet duidelijk, of deze een korte tijd naast de andere gestaan heeft, dan wel pas na de ondergang van deze opgetrokken werd.

Ruïne van Valkenburg, ligging van het oudste bouwwerk t.o.v. de beide reeds bekende torens. Bekend is nu de westzijde en een klein gedeelte van de noordzijde. De westzijde loopt onder de 16-hoek door. Het zuidoostelijke hoekpunt moet onder de 10-hoek liggen. Schaal 1 : 500. (Tek. R.O.B., J. Bokma).

Tenslotte zien we de zuidvleugel ontstaan; de grondbogen van de aan de 10-hoek-grenzende muur zijn op de versnijdingen van deze toren gelegd. Het verband met het muurwerk aan de westzijde van de ruïne is nog niet duidelijk. Het staat op een zwaar pakket van puinlagen en moet dus van relatief late datum zijn.

De vraag rijst, wat er momenteel van de datering van de eerste bouwfase te zeggen valt. Uiteraard behoort er een verband gelegd te worden tussen het optreden van de eerste heren van Valkenburg en de bouw van het kasteel. P. C. Boeren verkondigde in zijn werk „De oorsprong van Limburg en Gelre” (1938) de mening, dat het kasteel omstreeks 1087 gebouwd zou zijn door Diederik van Voeren, ondervoogd over het koninklijk praedium Meerssen. J. M. van der Venne, de kroniekschrijver van de ruïne, sluit zich hierbij in zijn in 1951 verschenen werk „Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg, zijn heren en drossaerden” — zij het ook wat aarzelend — aan. Later verschenen studies van Oskar Viedebantt en Severin Corsten wijzen echter in een andere richting*.

De naam Valkenburg komt pas tegen het midden van de 11de eeuw in de nu bekende bronnen

* Oskar Viedebantt, „Forschungen zur Geschichte des ersten heinsbergisch-valkenburgischen Dynastengeschlechts”, herausgegeben von Dr. Severin Corsten, *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 51 (1965).

voor. Een oorkonde van keizer Hendrik III, gedateerd 15 februari 1041, noemt voor het eerst de naam „Falchenberch”. In tegenstelling tot wat sommigen maar al te gemakkelijk aannemen is er dan nog geen sprake van een kasteel, maar van een domeingood — een „villa” — gelegen o.a. in Valkenburg. Dit Valkenburg wordt later echter aangeduid met Oud-Valkenburg.

De keizer schenkt bij boven bedoelde oorkonde het domeingood aan zijn nicht Ermengardis. Het vererft tenslotte op een kleindochter Guda, die wel Guda van Valkenburg wordt genoemd. Guda was gehuwd met Diederik van Voeren en bracht hem Valkenburg ten huwelijk. Vandaar, dat we Diederik ook wel onder de naam „van Valkenburg” tegenkomen. Diederik sterft tussen 1101 en 1106 zonder kinderen na te laten; Guda overleeft hem vele jaren en blijft in het bezit van Valkenburg. Pas wanneer zij in 1118 of 1119 in het klooster St. Jacobus te Luik treedt, vermaakt zij haar goed Valkenburg aan haar bloedverwante Oda, gehuwd met Goswinus I van Heinsberg. De verwantschap zat wel wat ver weg: de grootvader van Guda en de overgrootvader van Oda waren broers. Van nu af aan zullen Valkenburg en Heinsberg lang verbonden blijven.

Die Heinsbergse heren stamden evenals de Gelderse graven af van de twee gebroeders Gerard en Rutger, de Flamenses. Via het tussenstation Wassenberg overigens. Een graaf Diederik, gestorven in 1082, schijnt de eerste heer van Heinsberg geweest te zijn. Hij wordt beschouwd als een kleinzoon van Gerard I Flamens. Wellicht is Goswinus I van Heinsberg zijn zoon. In 1085 wordt deze als heer op de burcht Heinsberg genoemd, namelijk in een bericht van de abt Rudolf van St.-Truiden. Tot 1118 treft men een Goswinus van Heinsberg in de bronnen aan, daarna echter een Goswinus van Valkenburg. Het is deze Goswinus, die gehuwd was met vrouwe Oda en zo aan Valkenburg gekomen moet zijn.

Het is niet erg waarschijnlijk, dat Diederik van Voeren een kasteel op het goed van zijn vrouw heeft doen optrekken; het kinderloze huwelijk moest wel tot gevolg hebben, dat hij het goed niet voor zijn geslacht kon verzekeren. Goswinus I echter, kennelijk uit op het opbouwen van een aardig territorium, zal niet gearzeld hebben om op het pas verworven goed een bewijs van zijn macht aan te brengen. Het kasteel wordt voor het eerst genoemd in 1121. Abt Rodolphus van St.-Truiden vertelt — in een reisverhaal —, dat hij zich vanuit Elsloo begeeft naar de „virum nobilem Goswinum de castello de Falcomonte”. Hij gaat dus een

bezoek afsteken bij de edele man Gosewinus van het kasteel Valkenburg. Dat was uiteraard niet zo maar een beleefdheidsbezoekje, maar had te maken met de twisten om de bezetting van de bisschopszetel van Luik, bekend onder de naam „Luikse schisma”. Na zijn besprekingen op het kasteel Valkenburg zet abt Rudolph zijn reis voort naar een plaats in de Ardennen, waar hij de aartsbisschop van Keulen zal ontmoeten. Zoals het behoort uitgeleide gedaan door Goswinus met zijn ridders en knapen.

De keizer was het niet bepaald eens met de stellingname van Goswinus van Valkenburg en zijn daaruit voortvloeiende activiteiten. Van der Venne (blz. 61) verhaalt de ontwikkeling der gebeurtenissen als volgt: „Na in Maart 1122 het H. Paasfeest gevierd te hebben te Aken, begaf de keizer zich naar Luik, waar hij een landdag hield met de groten van Neder-Lotharingen. Hier diende het kapittel van St. Servaas verschillende klachten tegen Gosewijn in, wegens inbreuken op zijn rechten. Dit was een welkome gelegenheid voor de keizer om zich op zijn leenman te wreken. Hij belegerde, daarbij geholpen door Godfried van Leuven en diens troepen, het kasteel Valkenburg. Na een beleg van zes weken werd de dappere bezetting overmeesterd en het kasteel ingenomen. De burcht werd daarna verwoest. Of deze verwoesting nu zo grondig was, dat er van het kasteel niets overbleef, kan betwijfeld worden. In elk geval werd het later weer opgebouwd”.

Tot zo ver het relaas van Van der Venne. Het heeft er alle schijn van, dat we dit verhaal met onze archeologische waarnemingen een weinig kunnen illustreren. De teruggevonden rechthoekige toren valt ongetwijfeld als de oudste versterking te beschouwen. De sporen van een verwoesting en een brand zijn onmiskenbaar. Vanzelfsprekend heeft de keizer het sterkste deel van het kasteel, de donjon, grondig laten verwoesten. Een dergelijke handelwijze vloeit overigens ook voort uit de toenmalige rechtsopvattingen.

Of Goswinus I de zaak ook weer heeft opgebouwd, valt te betwijfelen. Weliswaar zijn er tekenen, die er op wijzen, dat hij zich in 1125 weer met de keizer verzoend had, maar veel tijd was hem niet nagelaten. Volgens Viedebant en Corsten stierf hij in 1128. Onze man was overigens niet om woonruimte verlegen; hij kon ook nog over Heinsberg beschikken.

Uit het huwelijk van Oda en Goswinus sproten, voor zo ver bekend, twee zonen: Gerhard en Goswinus. Gerhard volgde zijn vader op in het bezit van Heinsberg, Goswinus verwierf Valken-

burg. Gerhard was geen lang leven beschoren; hij stierf in 1129 of 1130. Zijn broer erfde Heinsberg en noemt zich sedert 1129/1130 „van Valkenburg” en „van Heinsberg”. Direct behoefte aan een groot versterkt huis in Valkenburg had hij toen niet meer, al zal het hem om verschillende redenen wel wenselijk zijn voorgekomen in Valkenburg een duidelijke en voortdurende herinnering aan zijn bestaan op te richten. Archeologisch gezien moeten er wel jaren tussen de verwoesting en de herbouw verlopen zijn. Het valt moeilijk aan te nemen, dat de bouwers van de nieuwe toren welbewust gedeeltelijk over de zuidwesthoek van een oudere versterking heen gebouwd zouden hebben. Daarbij zijn zettingen in het nieuwe muurwerk namelijk nauwelijks te voorkomen. Het blijft dus een open vraag, of vader Goswinus nog in de laatste jaren van zijn leven begonnen is met het optrekken van een nieuwe sterkte in Valkenburg dan wel de zoon.

Goswinus II sterft omstreeks 1166; zijn bezittingen gaan weer uit elkaar. Goswinus III erft Valkenburg, Godfried echter Heinsberg. Deze toestand blijft lange jaren onveranderd; Godfried van Heinsberg moet zijn broer zelfs enige jaren overleefd hebben. Helaas zijn we over de geschiedenis van het geslacht gedurende de 12de eeuw nog niet zo heel goed ingelicht. In ieder geval kan de kritische onderzoeker zich zelfs afvragen, of we de bouw van de 16-hoek niet aan Goswinus III hebben toe te schrijven: de man, die zich weer geheel en al op Valkenburg zal moeten hebben concentreren.

Tenslotte de vraag, of de 10-hoek toch niet ouder zou kunnen zijn dan de 16-hoek. Archeo-

logisch en bouwtechnisch valt daar veel tegen in te brengen. Terwijl de 16-hoek gefundeerd werd op de verweringslaag van de mergelrots, staat de 10-hoek op een enorm puinpakket van afbraakmateriaal. Waar de beide torens elkaar bijna raken valt te constateren, dat de onderkant fundering van de kleinste zich ongeveer bevindt op de hoogte, waar het opgaande werk van de grotere zich al aandient. Dientengevolge ligt het bij de 10-hoek behorende loopvlak veel hoger dan het bij de 16-hoek behorende maaiveld. Ook dit schijnt overigens ten gevolge van de geaccidenteerdheid van het terrein niet overal even hoog om de toren te hebben gelegen. In ieder geval komt het mij op grond van de profielen voor, dat de herkomst van de zware afbraaklaag van mergelpuin eerder aan de grote veelhoekige toren dan aan de recht-hoekige oudste donjon toegeschreven moet worden.

Waarom de 16-hoek en vervolgens de 10-hoek afgebroken zijn, laat zich moeilijk raden. De eerste grote belegering na 1122, die omvangrijke verwoestingen zou kunnen hebben veroorzaakt, valt pas in 1329. Maar, grote heren als die van Valkenburg behoeven vaak de aanleiding van een belegering niet om af te breken en bij te bouwen en het is weinig aannemelijk, dat bijvoorbeeld Dirk II, heer van Valkenburg (1221-'68) zijn dochter Beatrix en zijn schoonzoon Richard van Cornwall — broeder van de Engelse koning — ontving op een kasteel, in hoofdzaak bestaande uit een simpele toren. Hopelijk zal het onderzoek in de toekomst nieuwe gegevens verschaffen betreffende de ontwikkeling en de datering der bouwfasen van het kasteel van Valkenburg.

SUMMARY

NOTES ON VALKENBURG CASTLE

The architectural history of Valkenburg Castle is still largely obscure, but the ruins throw considerable light on the problems involved. Archaeological digging has been carried out periodically since the spring of 1972, and the results have already led to an unexpected conclusion. A careful study of the foundations of the 16-sided tower, which had until then been considered to be the oldest structure, proved to lie partially over an older, rectangular structure. The latter is not yet entirely exposed, but the west wall is about 12 metres long and the walls 2.40 and 2.15 metres thick. The building material is mainly stone rubble.

This rectangular donjon stands on natural rock and must date from the beginning of the twelfth century. In divergence from the conclusions of earlier investigators, Goswinus I of Heinsberg is considered to have been the builder. It was probably this tower which was besieged and destroyed in 1122. Signs of fire and demolition were found. The small 10-sided tower situated to the east of the 16-sided tower is of later date than the latter, as can be seen, for instance, from the level at which the foundation starts. According to constructional indications, the south wing must have been built later than the 10-sided tower.

DE ONTTAKELING VAN HET INTERIEUR VAN HEEMSTEDEN BIJ HOUTEN

In het artikel over Heemstede bij Houten (*Bull. K.N.O.B.* 1973, 13-22) is in noot 11 sprake van de „onlangs gebeurde verwoesting” van het interieur ten behoeve van de tentoonstelling over de Nederlandse buitenplaatsen in het Museum Het Prinsenhof te Delft in 1972. Naar aanleiding hiervan wil ik het volgende opmerken.

De toenmalige bezitters hebben het museum toestemming verleend, uit het huis die stukken te verwijderen, die voor de tentoonstelling nodig waren. Verscheidene stukken waren toen reeds verwijderd en berustten bij de bezitters, die ze aan ons hebben meegegeven voor de expositie.

Door ons zijn weggehaald: de vier jachtstil-

levens uit het voorhuis; 3 dessus-de-portes uit de zaal en het overgebleven deel van één decoratieschildering, dat tegen de schoorsteen was geschroefd; 2 dessus-de-portes uit de „groene kamer” (rechtse zijkamer of eetkamer).

Deze stukken hadden voor restauratie toch verwijderd moeten worden en liepen in dit vochtige leegstaande huis, waar ik bij latere bezoeken steeds nieuwe vernielingen constateerde, groot risico.

Ik ben bij de „verwoesting” zelf aanwezig geweest en kan verzekeren, dat er met de grootste voorzichtigheid is gewerkt en dat er geen node-loze beschadigingen hebben plaatsgevonden.

R.-A. LEEUW

KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. Ir. C. L. Temminck Groll

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poortierstraat 22, Den Haag

Penningmeester G. A. P. van Helbergen, p.a. Janskerkhof 22, Utrecht

Drs. C. Boschma, Dr. W. C. Braat, Ir. P. van Dun, Prof. Dr. C. J. A. C.

Peeters, Mr. H. E. Phaff, Drs. Meta A. Prins-Schimmel, Jhr. Dr. C. C. G.

Quarles van Ufford, Dr. J. G. N. Renaud, Dr. R. Steensma,

Drs. I. L. Szénássy, P. L. de Vrieze

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond *f* 25.—, voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond en tevens van de Ned. Museumvereniging *f* 15.—, voor verenigingen *f* 35.—, en voor studentleden *f* 10.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Utrecht.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vier afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Nederlandse Museumvereniging. Losse nummers van *vorige* jaargangen zijn verkrijgbaar voor zover de voorraad strekt. Prijs op aanvraag bij de firma Brill. Van de *lopende* jaargangen zijn losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin te verkrijgen voor resp. *f* 6.— en *f* 1.— per aflevering bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN